

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

HİLMİ ZİYA ÜLKEN'İN TÜRK DÜŞÜNCESİNE BAKIŞI

**Tezi Hazırlayan
Talip ASLAN**

**Tezi Yöneten
Prof. Dr. Ahmet Kamil CİHAN**

**Anabilim Dalı ve Programı
Felsefe Din Bilimleri Anabilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi**

**Şubat 2010
KAYSERİ**

Prof. Dr. Ahmet Kamil CİHAN danışmanlığında **Talip ASLAN** tarafından hazırlanan “**Hilmi Ziya ÜLKEN’İN Türk Düşüncesine Bakışı**” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalında **Yüksek Lisans** tezi olarak kabul edilmiştir.

...18.03.2010.

JÜRİ:

Danışman : Prof. Dr. Ahmet Kamil CİHAN ...

Üye : Prof. Dr. Abdulvahap TAŞTAN ...

Üye : Yrd. Doç. Dr. Salih YALIN ...

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun 16.04.2010 tarih ve ...28... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

...16.04.2010.


Prof. Dr. H.Yunus APAYDIN
Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

H. Ziya ÜLKEN, Türk düşünce hayatının şekillenmesinde yarım asrı aşkın ürettikleriyle büyük hizmetleri olan çok yönlü bir düşünürümüz ve bir bilim adamımızdır. O, devrinin ihtiyaçlarını, eksiklerini görmüş ve o alanlarda büyük emek sarf etmiştir. Onun çok yönlü oluşundaki sebeplerden biri bu olsa gerektir.

Bu çalışma, Osmanlı Devletinin ardından kurulan genç Türkiye Cumhuriyeti'nin, fikri temellerinin atılmasında önemli katkıları olan Ülken'in Türk düşüncesi ile ilgili düşüncelerini ele almayı hedeflemektedir. Ziya Gökalp'in "*Türk Medeniyeti Tarihi*", "*Türk Tarihi*" vs. eserlerinden sonra ülkemizde Türk düşüncesi ile ilgili yapılan ilk ciddi çalışma Ülken'in "*Türk Tefekkür Tarihi*" ve "*Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*" adlı eserleridir. Ülken Türk düşüncesi ile ilgili problemlerin farkında olmakla birlikte, bu problemlerin üzerine ciddi bir şekilde gidememiştir. Buna rağmen ortaya koyduğu çalışmalar ilk olması ve bu sahada yönlendirici ve yol gösterici olması bakımından önemli çalışmalardır.

Ülken'in *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* adlı eserinin başında yer alan "*Hilmi Ziya Ülken'in Düşünce Tarihi İle İlgili Çalışmaları*" adlı yazısında Arslan Kaynardağ, çok yönlü bir felsefeci ve bilim adamı olan Ülken'in kitap ve yazılarında düşünce tarihine gösterilen ilgiyi bütün boyutlarıyla görmek imkânı olduğunu önemle belirtiyor. Kaynardağ'a göre, Ülken'deki bu ilgi, 1927 tarihli "*Bizdeki Fikir Cereyanları*" (Felsefe ve İctimaiyat Mecmuası, 4) başlıklı yazıyı takiben *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, *İctimaî Doktrinler Tarihi*, *Mantık Tarihi*, *İslam Düşüncesi*, *İslam Sanatı*, *Millet ve Tarih Şuuru*, vb. kitap ve makalelerinde de devam etmiştir. Bu bağlamda *Türk Tefekkürü Tarihi* ile *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*'nin merkezî bir yer ve önemi vardır ve böylece Ülken, Türkiye'deki çağdaş değişim ve dönüşümün fikrî temellerini kurmayı amaçlamıştır.¹ Bu çalışmada temel olarak Ülken'in "*Türk Tefekkür Tarihi*" ve "*Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*" adlı eserleri dikkate alındı. Çünkü Ülken Türk düşüncesi ile ilgili görüşlerine sistemli bir şekilde bu eserlerinde yer vermiştir. Hilmi

¹ H.Ziya Ülken; *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, (Hilmi Ziya Ülken'in Düşünce Tarihi İle İlgili Çalışmaları, Arslan Kaynardağ, Kitabın Sunuş Yazısı), Ülken Yay., İstanbul 2001.

Ziya aynı zamanda Anadolu Kültürü'nü yakından tanımış ve Anadoluculuk Hareketi'nin teorisyenlerinden biri olmuştur. Ülken bu görüşlerini temellendirirken Türk düşüncesi ile yakından ilgilenmiştir. Bu çalışmada, Ülken'in Anadoluculuk ile ilgili görüşlerine tezle ilgili olduğu kadarıyla yer verilecektir.

İlk olarak tezin konusunu ve sınırlarını, ardından amaç ve önemini belirttikten sonra çalışmada kullanılan yöntemden bahsedildi. Üçüncü kısımda Hilmi Ziya Ülken'in biyografisine yer verildi. Bulgular kısmında, Türk düşüncesinin tanımı, konusu, kaynakları, amacı, karakteri ve etkileşimleri ile ilgili teorik bir çerçeve çizdikten sonra H. Ziya'nın Türk düşüncesini sınıflandırmasına yer verildi. Bu bölüm dönemler halinde işlenmiş olup, biraz daha özele inilmiştir. Son bölüm, sonuç kısmını oluşturmaktadır. Bu bölümde çalışmayla ilgili genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Tez konusunun seçilmesinden başlayıp çalışmamın sonuna gelinceye kadar yapıcı ve hoşgörülü yaklaşımıyla kendilerinden büyük destek gördüğüm danışman hocam Sn. Prof. Dr. Ahmet Kamil Cihan Beyefendiye teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca, çalışmam esnasında maddî ve manevî desteklerini gördüğüm sevgili ailem başta olmak üzere, görüşlerinden istifade ettiğim bütün fakülte hocalarıma ve değerli dostlarıma da teşekkür ederim.

ÖZET**HİLMİ ZİYA ÜLKEN'İN TÜRK DÜŞÜNCESİNE BAKIŞI****Talip ASLAN**

Bu çalışma ülkemizin önde gelen ilim ve fikir adamlarından birisi olan Hilmi Ziya Ülken'in Türk düşüncesi ile ilgili görüşlerini tespit ederek kendisine özgü yönlerini ortaya koymaya çalışmaktadır.

Hilmi Ziya Ülken'e göre düşünce tarihi, medeniyet tarihinin en önemli kısmını teşkil eder. O adeta, medeniyetin şuurudur. Bu yüzden de bütün medeniyet tarihinin özeti ve ruhudur. Bu bağlamda Ülken, Türk düşüncesinin geçirdiği merhaleleri dönemler halinde ele almış, Türk düşüncesinin sadece İslami dönemden ibaret olmadığını vurgulamıştır.

Ülken'in Türk düşüncesi ile ilgili araştırmalarının gayesi Türkiye'deki çağdaş değişim ve dönüşümün fikri temellerini kurmaktır. Ülken çağdaşlaşmayı batılılaşmak, batılılaşmayı da modernleşme olarak görür. Ona göre batılılaşma, batı kültürüne ayak uydurabilmek için o kültüre ulaşabilmektir. Diğer taraftan Ülken daha gençlik yıllarında Osmanlı Devletinin ardından kurulan genç Türkiye Cumhuriyeti'nin, düşünce hayatında önemli bir yere sahip olan Anadoluçuluk düşüncesinin kurucularından ve savunucularından olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Türk Düşüncesi, Hilmi Ziya Ülken, Anadoluçuluk, Batılılaşma.

ABSTRACT

HİLMİ ZİYA ÜLKEN'S VIEW OF TURKISH THOUGHT

Talip ASLAN

This study, by determining our country's leading man of knowledge and letters Hilmi Ziya Ülken's opinion about Turkish thought, is trying to reveal his own aspects.

According to Hilmi Ziya Ülken, history of thought represents the most important part of the history of civilization. He is almost the consciousness of civilization. This is why he is the summary and spirit of the whole history of civilization. In this context, Ülken discussed take stages of Turkish thought in terms, and he stressed that the thought of Turkish doesn't only consist of the Islamic period.

The goal of Ülken's research on Turkish thought is to establish the intellectual basis of contemporary change and transformation in Turkey. Ülken sees being contemporary as a westernization and he sees westernization as modernization. According to him, westernization is to reach that culture to be able to adapt to western culture. On the other hand, Ülken became the founders and defenders of young Turkish Republic, which was established after Otoman Empire, and Anatolian Thought, which has important place in thought of life.

Keywords: Idea of Turkish, Hilmi Ziya Ülken, Anatolia Thought, Westernization.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	III
ÖZET	V
ABSTRACT	VI
İÇİNDEKİLER	VII
KISALTMALAR	IX
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

1.1. Hilmi Ziya Ülken'in Hayatı	6
1.2. Hilmi Ziya Ülken'in Düşüncesinin Seyri	9
1.3. Hilmi Ziya Ülken'in Türk Düşüncesi Alanında Yaptığı Çalışmalar	15
1.4. Eserleri	17

II. BÖLÜM

2.1. TÜRK DÜŞÜNCESİNİN TEORİK ÇERÇEVESİ.....	21
2.1.1. Türk Düşüncesinin Tanımı	21
2.1.2. Türk Düşüncesinin Konusu	24
2.1.3. Türk Düşüncesinin Kaynakları	28
2.1.4. Türk Düşüncesinin Temel Nitelikleri (Karakteri)	34

III. BÖLÜM

3.1. HİLMİ ZİYA ÜLKEN'İN TÜRK DÜŞÜNCESİNİ SINIFLANDIRMASI	40
3.1.1. PAYEN DÖNEM TÜRK DÜŞÜNCESİ	42
3.1.1.1. Kolektif Düşünce	45
3.1.1.1.1. Türk Kozmogonisi	46
3.1.1.1.2. Türk Mitolojisi	50
3.1.1.1.3. Türk Hikmeti	53
3.2.1.2. Teknik Düşünce	55
3.1.2. İSLAMİ DÖNEM TÜRK DÜŞÜNCESİ.....	58

3.1.2.1. İlk İslami Dönem	60
3.1.2.2. Selçuklular Dönemi	66
3.1.2.3. Osmanlı İlk Dönem.....	72
3.2.2. MODERN DÖNEM TÜRK DÜŞÜNCESİ	76
3.2.2.1. Tanzimat Dönemi	76
3.2.2.2. I. Meşrutiyet Dönemi	81
3.2.2.3. II. Meşrutiyet Dönemi	84
3.2.2.4. Cumhuriyet Dönemi	93
SONUÇ	106
KAYNAKÇA	108
ÖZGEÇMİŞ	113

KISALTMALAR

Age	: Adı geçen eser
agm.	: Adı geçen makale
AÜSBE.	: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
AÜİF	: Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi
C.	: Cilt
Bk	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
EÜSBE.	: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
İÜSBE.	: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
PAU.	: Pamukkale Üniversitesi
s.	: Sayfa numarası
S.	: Dergi Sayısı
TDV	: Türk Diyanet Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
trsz.	: tarihsiz
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
Yay.	: Yayınları

1. GİRİŞ

Bilinen tarihin hemen her evresinde Türkler var olmuşlardır. Binlerce yıllık Türk tarihinin başlangıç noktasını ve yerini tespit etmek kolay değildir. Türk Milleti, dünya tarihinin en eski kültür ve medeniyetlerinden birine sahiptir. Tarihin en eski ve devamlı topluluklarından olan Türkler birçok medeniyeti etkilemişler, birçok medeniyet tarafından da etkilenmişlerdir. Türkler gittikleri ve yerleştikleri ülkelerde eski uygarlıklardan faydalanarak, onlarla birleşerek yeni kültürler meydana getirmişlerdir.

Hilmi Ziya Ülken, Türk tarihine bir tarihçi gözüyle değil felsefeci gözüyle bakmış ve Türk düşünce tarihini başlangıcından kendi zamanına kadar geçen süreyi genel hatlarıyla ortaya koymuştur. Ülken'in böyle bir çalışma yapması bu alanda yapılmış herhangi bir çalışmanın olmamasından kaynaklanmıştır. Ülken'in ortaya koyduğu Türk düşüncesi alanındaki çalışmalar hala önemini korumaktadır ve ne yazık ki hala başlangıcından itibaren Türk düşüncesi alanında kapsamlı çalışmalar yapılmamıştır. Bundan dolayı Ülken'in bu konu ile ilgili yaptığı çalışmaların ortaya konulması gerekmektedir. Yapılan çalışma, Hilmi Ziya Ülken'in Türk düşüncesini nasıl ortaya koyduğunu, dolayısıyla da Türk düşünce tarihini Ülken'in gözüyle genel hatlarıyla kısaca özetlemektedir.

Hilmi Ziya'nın fikir dünyasına bakıldığında ilk fark edilen gerçek, olgunluk dönemi diyebileceğimiz 1940'lı yılların sonlarından başlayıp vefat edinceye kadarki devresini hariç bırakılırsa, onun, öncesinde herhangi bir görüşe demir atmaksızın sürekli bir değişim ve arayış içerisinde bulunmuş olduğu gerçeğidir. Bu yüzden olsa gerek, onda yaşadığı yıllardaki bütün önemli düşünce akımlarından izler bulunur: “Vatanseverlik”, “Hümanizm”, “Plüralizm”, “Marksizm”, “Varoluşçuluk”, “İslâm Düşüncesi” ve de

“Anadoluculuk” gibi... Çalışmada kısada olsa Ülken’in düşünce dünyasına yer verilecektir.

Hilmi Ziya Ülken, ülkemizde Türk düşünce hayatını araştıran ilk mütefekkidir. Bu alanda yaptığı çalışmaların ilk olmasından ve hala onun yaptığı çalışmalara denk bir araştırma yapılmadığından dolayı Ülken’in bu konuya bakışını ortaya koyan bu çalışma, önemli bir boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır. Araştırmada, Hilmi Ziya Ülken’in anlaşılması ve tanıtılması adına bir katkı sağlayacağı ümit edilmektedir. Çalışmanın amacı Hilmi Ziya Ülken’in Türk düşüncesine bakışını ortaya koyduğu eserler doğrultusunda nesnel bir şekilde yansıtmaktır. Bu amaçla onun eserlerine dayanarak onun genel olarak bu konu ilgili görüşlerine yer verilecektir. Diğer yandan çalışmanın amacı düşünce tarihi yazmak değil, yapılan çalışma ülkemizin önde gelen ilim ve fikir adamlarından birisi olan Hilmi Ziya Ülken’in Türk düşüncesi ile ilgili görüşlerini tespit ederek kendisine özgü yönlerini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Ülken’in Türk düşüncesi ile ilgili araştırmalarının gayesi Türkiye’deki çağdaş değişim ve dönüşümün fikri temellerini kurmayı amaçlamaktır. Bu bağlamda Ülken, Türkiye Cumhuriyeti’nin fikri temelleri üzerinde katkı sağlama amacıyla Türk düşüncesi üzerine çalışmalar yapmıştır. Türk düşüncesinin geçirdiği merhaleleri dönemler halinde ele almıştır. Türk düşünce tarihini yazmayı ilk deneyen H. Ziya Ülken’dir. 1933 yılında iki cilt halinde yayımlanan Türk Tefekkür Tarihi ardından 1966 yılında Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi adlı eserleri ve Türk düşüncesi ile ilgili irili ufaklı makaleleri bizim için önemli bilgi ve belgeler içermektedir. Dolayısıyla bu çalışma büyük bir düşünürümüzün gözüyle en uzaktan başlayarak yakın geçmişe kadar Türk düşüncesi hakkında genel yargılar ve Türk düşüncesinin seyrini özet olarak ortaya koymaktadır.

Konu belirlenirken, yapılmış olan tarama sonucunda Türk düşünce dünyasının hemen hemen her alanında eserler veren en üretken simalarından birisi olan Hilmi Ziya Ülken üzerinde, onun Türk düşüncesi hakkında görüşlerini ortaya koyan bir çalışmanın şimdiye kadar gerçekleştirilmemiş olduğunu görüldü. Diğer taraftan tespit edilen bugün itibarıyla Hilmi Ziya hakkında yapılmış biri doktora, onu yüksek lisans ve on yedisi lisans olmak üzere toplam yirmi sekiz tez vardır. Fakat bunlardan her birisi Hilmi Ziya’nın farklı bir yönünü ele alan çalışmalardır. Başlı başına Türk düşüncesine bakışına yer veren bir çalışmayla karşılaşılmadı. Hem bu eksikliğin giderilmesi, hem de

ilim dünyasında saygın kişiliği ile kendisini kanıtlamış bir düşünce adamımızın Türk düşüncesine dair fikirlerinin sistematize edilerek ortaya konulmasının gereğine inanıldığı için böyle bir çalışma yapıldı.

Hilmi Ziya Ülken, çok yönlü bir bilim adamı olmasından dolayı birçok alanda eser ortaya koymuştur. Dolayısıyla onun bu çok yönlü olmasına bağlı olarak Ülken ile ilgili farklı alanlarda birçok çalışma yapılmıştır. Ülken'in öğrencisi Kurtuluş Kayalı bu çalışmaların sayısının 1600'ü geçtiğini belirtmektedir.² Ülken'in Türk düşüncesini ortaya koyan ve onun fikir dünyası hakkında yapılan çalışmalara³ örnek olarak şunları gösterebiliriz:

- 1- Eyüp Sanay; *Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken'in Fikirlerinin Gelişimi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi 1976 (Doktora Tezi, Tez Danışmanı: Prof. Dr. Necati Öner)
- 2- Eyüp Sanay; *Hilmi Ziya Ülken*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Türk Büyükleri: 26, Ankara 1986, 103 s.
- 3- R. Levent Aysever; *Türk Düşünce Tarihinde Yöntem Sorunları: Hilmi Ziya Ülken ve Düşünce Tarihi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ABD. Ankara 1987, 262 s. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Danışman; Prof. Dr. Ioanna Kuçuradi)
- 4- *Sosyoloji Konferansları*, 17. Kitap, İstanbul Üniversitesi yayınları, İstanbul 1979. (Bu sayı Hilmi Ziya'ya Armağan olarak hazırlanmış ve onun hakkında yazılara yer verilmiştir)
- 5- *Türk Yurdu*, Cilt 22, Sayı 174, Şubat Ankara 2002. (Hilmi Ziya Ülken'e Armağan olarak hazırlanmıştır)

Bu çalışma, diğerlerinden farklı olarak Hilmi Ziya Ülken'in Türk düşüncesine bakışını dolayısıyla da Türk düşüncesini Ülken'in gözüyle özet bir şekilde ortaya koymaktadır. Yapılan çalışmaya en yakın R. Levent Aysever'in *Türk Düşünce Tarihinde Yöntem Sorunları: Hilmi Ziya Ülken ve Düşünce Tarihi* adlı yüksek lisans çalışması vardır. Aysever, çalışmasında genel olarak Türk düşünce tarihinde yöntem sorunları üzerinde durmuş ve Ülken'in genel olarak düşünce tarihine bakışını, Türk düşüncesinde Ülken'in yerini tespit etmeyi amaçlamaktadır.

² Ayhan Vergili; *Hilmi Ziya Ülken Kitabı*, Kitabevi Yay., İstanbul 2006, s. 23.

³ Bu çalışmaların detaylı listesi için bk.: Ayhan Vergili; *age.*, s. 125-141.

Araştırılacak konunun özelliği ve durumuna göre çok çeşitli metotlar kullanılmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, seçilen yöntem ve tekniklerin araştırmanın amacına uygunluğudur. Yapılan çalışma, belli bir şahsın eserlerinden onun Türk düşüncesine bakışının ortaya çıkartılmasını hedeflediği için öncelikli olarak yakın geçmişe dönük bir kaynak taraması yapılmıştır. Kuşkusuz materyallerin toplanması ve işlenmesi safhasında esas olan bilimsel güvenilirlik ve geçerliliktir. Bunun için de ilk hareket noktamız, ilmi objektiflik ve bilimsel şüpheci. Bu bağlamda araştırma, metodu açısından bir belgesel tarama özelliği taşımaktadır. Belgesel tarama metodu, kaynakları bulma, okuma, not alma ve değerlendirme işlemlerini kapsamaktadır. Belgesel tarama metodunda not aşamasında amaca, kaynağa ve gerçeğe uygunluk temel ilkelerdir.⁴ Araştırmada bu ilkelere titizlikle uyulmaya çalışıldı. Ayrıca değerlendirme işlemi yapılırken objektif olmaya özen gösterdik. Düşünceler, günümüzün ideolojileri ve düşünceleri açısından incelenmemelidir. Ülken, ele aldığı dönemdeki düşünce yaşamının, bütün yüzeyselliğine karşın, toplumun çağdaşlaşma isteğini görmesi ve sorunları ortaya koyması açısından büyük önem taşıdığı görüşündedir. Ülken, Türk düşünce tarihini objektif bir biçimde ortaya koymaya çalışmış, özellikle kendi döneminin düşünce yaşamını düşünürlerin kendi söylemlerinden hareketle ortaya koymuştur. Bu çalışmada Hilmi Ziya Ülken'in Türk düşüncesine bakış açısını, kendi yöntemiyle ortaya koymaya özen gösterildi.

Düşünce, sınırları çizilemeyecek kadar geniş bir alandır. Tezde düşüncenin tarihini değil, bilakis Türk düşüncesinin tarihi seyrini Hilmi Ziya Ülken'in bakış açısıyla ortaya koymaya çalışıldı, Ülken'in Türk düşüncesi ile ilgili görüşlerine yer verildi. Ülken eserleriyle konuşturulmaya çalışıldı. Onun bu konu ile ilgili görüşleri, 1932 – 1933 yıllarında yayınladığı Türk Tefekkürü Tarihi ve 1966 yılında yayınladığı Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi adlı eserleri ön planda tutularak Türk düşüncesinin tarihi uzantısıyla ele almaya çalışıldı.

Çalışmada Ülken'le ilgili birinci ve ikinci el kaynaklara başvurulmuştur. Birinci el kaynaklar Ülken'in kendisinin kaleme aldığı eserler olurken ikinci el kaynaklar ise

⁴ Niyazi Karasar; *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, Nobel Yay., Ankara 2003, s. 183.

onunla ilgili yapılan çalışmalar olmaktadır. Eserleri ve çeşitli dergilerdeki makaleleriyle yayın hayatı çok geniş bir alana yayılmış olan Hilmi Ziya lken'in daha çok kendi eser ve makalelerine başvurulmuştur. Ayrıca Türk dşnesi alanında emek sarf eden bilim adamlarımızdan ulaşabildiklerimizin bazılarının eserleri ve makaleleri de başvurduğumuz kaynaklar olmuştur.

I. BÖLÜM

1.1. Hilmi Ziya Ülken'in Hayatı⁵

Hilmi Ziya Ülken 3 Ekim 1901'de İstanbul'da doğdu. Babası eczacı ve dişçi mektebi uzvi (organik) kimya profesörü aynı zamanda Dişçi Eczacı Mektebi'nin de müdürü Dr. Mehmet Ziya Bey, annesi Müşfika Ülken'dir. Babasının babası Alanyalı gümrük nazırı Abdurrahman Hilmi Efendi, Sultan Aziz zamanında gümrük idaresi müdürlerinden iken şair Kazım Paşa ile birlikte Sadrazam Ali Paşa'yı hicvetmeleri sebebiyle Yanya'ya sürülmüşlerdir. Annesinin büyükbabası Kazan'ın tanınmış müderrislerinden Kerim Hazret Sultan Aziz zamanında 1856 Kırım Savaşı dolayısıyla çocuklarının Rus Çarlığı tarafından Osmanlı Türklerine karşı askere alınmaması için Kırım'dan Türkiye'ye göç etmiş ve büyük oğlu Salih Efendi ile birlikte İstanbul'da kürk ticareti yapmıştır. Hilmi Ziya'nın annesi Müşfika Hanım'ın babası Kazanlı Kürkcü başı diye anılan Salih Efendi'dir.

Hilmi Ziya Ülken, ilköğrenimini "Tefeyyüz idadisi" ilk kısmında orta ve lise öğrenimini İstanbul idadisinde (Bugün İstanbul Erkek Lisesi) yaptı. 1918'de "Tıbbiye ve Mülkiye" (Bugün A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi) sınavlarını birincilikle kazandı ve 1921 yılında Mülkiye'yi üstün başarı derecesi ile bitirdi. Aslında Hilmi Ziya babasının ısrarı üzerine bundan önce bir süre Tıbbiye'ye devam etti, ancak küçük yaşlarda yakalandığı ve yaşamı boyunca hiç kurtulamadığı astım ve bronşit hastalığı daha tıbbiye öğreniminin ilk yıllarında onu yatağa düşürdü. İyileştikten sonra hocası Hamin Ongunsu'nun da teşvikiyle yatılı olan Mülkiye'yi tercih etti. 7 Haziran 1921'de Mülkiye Mektebi'nden mezun olduktan sonra Eylül 1921'de açılan müsabaka sınavını kazanarak İstanbul Edebiyat Fakültesi Beşeri Coğrafya Kürsüsü asistanlığına tayin edildi. Bu fakültenin

⁵ H.Haluk Erdem; "Hilmi Ziya Ülken'in Kendi Kaleminden Hayatı ve Eserleri", (Hilmi Ziya Ülken'e Armağan) *Türk Yurdu Dergisi*, C. 22, S. 174, Şubat 2002, s. 7-8, Eyüp Sanay; *Hilmi Ziya Ülken*, Kültür Bakanlığı Yay. /700, Türk Büyükleri Dizisi/ 26, Ankara 1992, s.11-13, Nazmi Avcı; *Düşün Anaforunda Bir Adam: Hilmi Ziya Ülken*, Dem Yay., İstanbul 2005, s.21-24, Ayhan Vergili; *Hilmi Ziya Ülken Kitabı*, s.17.

kütüphane memuru olan Ragıp Hulusi (Özden), o sırada Avrupa'ya gönderildiği için bir süre de kütüphane memur vekilliği ile görevlendirildi. Bu arada 1921–1924 arası coğrafya asistanlığı sırasında Felsefe Şubesi'ne devam ederek Felsefe Tarihi ve Ahlak imtihanlarını verip sertifika aldı.

1924 Şubatında Fen Fakültesi talebelerinden Bayan Hatice Zühtü ile nikâhlandı. Aynı yıl Maarif vekâletine (Milli Eğitim Bakanlığı) müracaat ederek Anadolu'da lise öğretmenliği istedi. Bursa Lisesi coğrafya öğretmenliğine tayin edildi. Haziran sonuna kadar Bursa'da kaldı. Tatil sonunda Ankara Lisesi Felsefe-İçtimaiyat ve Ankara Muallim mektebi Tarih-Coğrafya öğretmenliğine tayin edildi. Bu arada G. Richard'ın "İçtimaiyat Hakkında İptidai Malumat" isimli eserini Türkçeye tercüme etti. 1925 senesinde Maarif Vekâleti istatistik müdürü oldu. Ankara Lisesi görevine vekil olarak devam etti. 1926'da yeni kurulan Talim ve Terbiye dairesi tercüme heyeti üyeliğine getirildi. 1925 sonunda Bayan Hatice Ülken'le evlendi. 1926'da Fen Fakültesinden mezun olan Bayan Ülken Ankara Kız Lisesi stajyerliğine tayin edilmiştir.

Hilmi Ziya 1926 sonunda İstanbul'a naklini istedi ve İstanbul Lisesi Felsefe, Çapa Kız Öğretmen Okulu önce tarih, sonra psikoloji ve sosyoloji öğretmenliğine tayin edildi. 1928'de bir kız çocuğu dünyaya geldi (Gülseren Ülken Artunkal). İstanbul lisesinden bir ara ayrılarak Erkek Öğretmen Okulu psikoloji öğretmenliği yaptıktan sonra yine aynı vazifeye döndü. 1928–1929 yılları arasında askerlik hizmetini öğrenci ve subay olarak İstanbul ve Edremit'te geçirdi. 1930–1933 yılları arasında Kabataş Lisesi felsefe ve Galatasaray Lisesi sosyoloji öğretmenliği yaptı. 1933'de Maarif Vekâleti'nin hazırladığı üniversite reformunda yeni Edebiyat Fakültesi Türk Medeniyeti Tarihi profesörlüğüne tayin edilerek araştırma için Berlin'e gönderildi. Burada bir yıla yakın kaldıktan sonra İstanbul'a döndü. O sırada Maarif Vekili Reşit Galip'in istifası üzerine üniversite reformunda yeni karışmalar sırasında kadro dışı bırakılan Hilmi Ziya Ülken bir müddet sonra tekrar aynı kadroya doçent olarak alındı. Kendi müracaatı ile vazifesi felsefe Ord. Profesörü Reichenbach'a bağlı Türk Düşüncesi Tarihi doçentliği halini aldı. 1936'da doçentlik imtihanı geçirdi.

1940 yılında Prof. Ernest Von Aster'in ve Prof. Şerafettin Yaltkaya'nın teklifleri üzerine fakülte kurulu kararıyla felsefe profesörlüğüne yükseltildi. Fakat kadrolar dolu olduğu için fiilen sosyoloji dersini kürsüye dönüştürmesiyle Ülken'de bu kürsünün

yönetimine getirilmiştir. Bu vazifesi 1960'a kadar devam etti. 1944'de ek görev olarak Teknik Üniversite Mimarlık Bölümü Sanat Tarihi profesörlüğüne tayin edildi. 1945–1949 arasında sosyoloji derslerinin yanında “Değerler Nazariyesi” ve buna giriş olarak “Bilgi Nazariyesi” dersleri de verdi. Ayrıca Von Aster'in kürsüsüne bağlı olmak üzere “Mantık Tarihi” okuttu. Üniversitelerin özerklik kazanması üzerine yeniden düzenlenen ders programlarında kendisine Ahlak Umumi Felsefe kürsüsü ayrıldı. 1951–1955 yılları arasında ise yalnız sosyoloji okuttu. 1954'te İstanbul Edebiyat Fakültesi'ndeki sosyoloji derslerine ek olarak Ankara İlahiyat Fakültesi'nde sistematik felsefe profesörlüğü de yapmaya başladı.

Hilmi Ziya Ülken 1957 yılında İstanbul Üniversitesi'nde felsefe ordinaryüslüğüne yükseltilmiştir. Milli Birlik Komitesi'nin çıkardığı 27 Ekim 1960 gün ve 114 sayılı basın ve kamuoyunca 147'ler adı ile anılan ve adaletsizliğinden ötürü haklı bir tepki uyandıran kanuna Hilmi Ziya'da dâhil edilmiştir. Bu kanunla Felsefe Bölümü'ndeki görevine son verilerek asli vazifesi Ankara İlahiyat Fakültesi'ne nakledildi. 1962'de 114 sayılı kanun düzeltilerek İstanbul'daki eski vazifesine iade edildi ise de bu düzeltmeyi kabul etmeyerek Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde sistematik felsefe ordinaryüs profesörlüğünde kaldı. Bu arada 1959'da ve 1962'de olmak üzere iki kez İlahiyat Fakültesi Dekanlığına seçildi. Fakat her ikisinde de altışar ay kaldıktan sonra istifa edip ayrıldı.

1968'de yeni kurulan Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nde ek görevli olarak Eğitim Felsefesi dersleri verdi. 1971 yılında 70 yaşını doldurduğundan yaş haddinden emekliye ayrıldı ise de Senato kararı ile görev süresinin uzatılması üzerine 1973'e kadar İlahiyat Fakültesi'ndeki görevini sürdürmüştür. Yakalandığı kalp ve beyin rahatsızlığından kurtulamayarak 5 Haziran 1974 yılında İstanbul'da hayata veda etmiştir.

İlmi ve fikri çalışmalarının yanı sıra ilgi alanı edebiyattan, şiir ve romana, resim, minyatür ve hattan, piyanoya varıncaya kadar geniş bir yelpazeye yayılan ve böylece 73 yıllık ömrünü dolu dolu geçiren Ülken, ayrıca İngilizce, Fransızca, Almanca, Arapça ve Farsça dillerini bilmekteydi.

1.2. Hilmi Ziya Ülken'in Düşüncesi'nin Seyri

Hilmi Ziya Ülken, ilgi alanının genişliği ve zenginliğine paralel bir şekilde hayatı boyunca farklı fikir akımlarına ilgi duymuş, bu akımların savunuculuğunu yapmış ve bazen savunduğu fikir ve hareketlerden ayrılmış bir aydındır. Ülken'in önemli bir özelliği olan 'ilgi alanının zenginliği' meselesi, dönem itibariyle hangi tartışma olagelmışse kendisinin o tartışmayı yakından takip etmesini ve gündemine taşımasını olanaklı kılmıştır.⁶ İlgi alanının zenginliğini 'düşünsel uğraklarının zenginliği' yahut bolluğu diye belirlemek de mümkündür.⁷ Tartışma gündemlerini yakından takip etmesi onun eserlerine de yansımıştır. Kayalı'ya göre Ülken'in tüm çalışmaları dikkatle incelendiği takdirde eserlerin kaleme alındığı dönemlerin eserlere yansımaları tespit edilebilir.⁸ Tüm bu yönler Ülken'in sosyoloji alanında olduğu gibi düşünce alanında da farklı eğilimlere açık olması, onlara ilgiyle yaklaşmasını doğurmuştur. Bunun sonucunda ise siyasi yapılanma ve değişimler Ülken'in düşüncelerinde farklılıklara, değişikliklere yol açmıştır.⁹

Hilmi Ziya Ülken hakkında çok değişik şeyler söylenmiştir. Fakat herkesin üzerinde birleştiği nokta, onun büyük bir bilim adamı ve mütefekkir olmasıdır. *"Eğer bir daha dünyaya gelsem Hilmi Ziya ile çalışmam. Fakat o dünya çapında büyük bir âlimdir. Onun yazdığı eserler emsalsiz birer büyük fikir ve araştırma eserleridir"* diyen Nurettin Topçu ve *"...Türk fikir âleminin senyörü olan bir kimsenin eserlerini sadece karıştırmış olmak bile iftihar vesilesidir"* diyen Erol Güngör hep onun büyük bir ilim adamı olduğuna dikkat çekmişlerdir.¹⁰

Öğrencisi Süleyman Hayri Bolay'a göre Hilmi Ziya *"Hasbî düşünüp, yazan bir kimseydi. Kendisini felsefeye vermiş ve felsefî tefekkürün yerleşmesi için uğraşmıştır. Bu bakımdan yazılarının ve kitaplarının getirisinden önce tesirini düşünmüştür. Şayet kitaplarının veya fikri hamulesinin ve kapasitesinin ticaretini yapsaydı çoktan milyoner*

⁶ İsmail Coşkun; "Sosyoloji Bölümünün Tarihine Dair", 75. Yılında Türkiye'de Sosyoloji., Bağlam, İstanbul 1991, s. 18.

⁷ Taşkın Takış; "Değerler Levhasının Tersine Çevirilmesi: Hilmi Ziya Ülken", *Doğu Batı*, Sayı 12, Ağustos-Eylül-Ekim 2000, s. 88.

⁸ Kurtuluş Kayalı; *Türk Düşünce Dünyası I*, Ayyıldız, Ankara, 1994, s. 176.

⁹ H. Bayram Kaçmazoğlu; *Türk Sosyoloji Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Birey Yay., İstanbul, 1999, s. 181.

¹⁰ Nazmi Avcı; *Düşün Anaforunda Bir Adam: Hilmi Ziya Ülken*, s. 17.

*olurdu. Fakat onun kitaplarından yüz binler kazanan kitapçılar onu çoğu zaman aldatmışlardır”.*¹¹ Nitekim Ülken, felsefeye olan yakın ilgisi dolayısıyla, tüm alanlardaki bilimsel çalışmalarını, felsefi bir ortamda gözden geçirme gereksinimini duymuş bir düşünürdür. Dolayısıyla, diğer bilimlerde olduğu gibi, Türk düşünce tarihi çalışmalarında da felsefi bir bakış açısını gözlemlemek mümkündür.

Hilmi Ziya Ülken, ticaret yapmak için yazmamıştır. Bu sebeple o daima fikrî ve felsefî seviyeyi korumuş, sosyal meseleleri araştırmış, bunlar üzerine sayısı yüzü aşan kitap, üç bini geçen ilmî ve fikrî makale yazmıştır. Bolay, Ülken ile ilgili şu iki noktaya dikkat çekmiştir: *“O, hiçbir zaman ve hiçbir yazısında, münakaşasında ve kitabında basitliğe düşmemiş ve bir ideolojiye alet olmamıştır. Tarihî maddeciliği çıkar yol olarak benimsediği devirlerde bile din ve milliyet düşmanı olmamış, ilmî hüviyetine toz kondurmamıştır.”*¹²

Ülken’in bilgi dünyasının zaman içerisinde çok değişik akımların etkisinde kaldığı görülmüştür.¹³ Fakat o, hiçbir zaman bulunduğu yerde durmamış, hep araştırmış, çalışmış ve düşüce dünyasını yenilemiştir. H. Ziya Ülken, Osmanlı imparatorluğunun henüz varlığını sürdürdüğü bir dönemde, II. Abdülhamid’in saltanat yıllarında doğmuş (1901) ve II. Abdülhamid’in tahtan indirilişi, 31 Mart Vaka’sı, II. Meşrutiyet’in ilanı, Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı gibi gerek Osmanlı ülkesi, gerekse de tüm dünya üzerinde unutulmaz ağır etkiler bırakan bir dizi acılı olayın gerçekleştiği bir süreçte, çocukluk ve gençlik yıllarını yaşamış ve ayrıca ilk, orta, lise ve üniversite eğitimini de bu dönemde almıştır.¹⁴ Tahmin edilebilir ki bu süreç, Hilmi Ziya’nın erken yaşta olgunlaşmasına katkıda bulunmuş ve bakışlarını, ülkesinde ve dünyada neler olup bittiğine çevirmesine neden olmuş olmalıdır.

Hilmi Ziya, hem anne hem de baba tarafından ilim ehli bir ailenin çocuğu olmanın avantajına sahipti. Babası, İngiltere’deki ihtisas yıllarında Sir William Ramsay’in

¹¹ S. Hayri Bolay; “Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken”, *Diyanet Gazetesi*, Ankara 1974, C. 5, S. 104, s. 73.

¹² S. Hayri Bolay; “agm.”, s. 78.

¹³ Daha geniş bilgi için bk.: Hilmi Ziya Ülken; *Varlık Ve Oluş*, A.Ü.İ.F. Yay./LXXXV, AÜ Basımevi, Ankara 1968., Mehmet Vural; “H. Ziya Ülken’in Fikri Değişim Süreci”, *Türk Yurdu Dergisi*, C. 22, S. 174, Şubat 2002, s. 23, Nazmi Avcı; *Düşün Anaforunda Bir Adam: Hilmi Ziya Ülken*, s. 35

¹⁴ Yücel Bulut; “Türk Batılılaşması Bağlamında Hilmi Ziya Ülken”, *Türk Yurdu Dergisi*, C. 22, S. 174, Şubat 2002, s. 13.

öğrencisi, Türkiye’de eczacı ve dişçi mektebi organik kimya profesörü Mehmet Ziya Ülken’dir. Dedesi, Abdurrahman Hilmi Efendi; büyük dedesi, Alanyalı gümrük nazırı Mahmut Efendi’dir. Annesi Müşfike Ülken, Kırım Savaşı sırasında Padişah Abdülmecid’e başvurarak ailesiyle Orta Asya’dan Türkiye’ye göç eden Kazan’ın tanınmış âlim ve müderrislerinden Kerim Hazret’in torunudur. Yine anne tarafından bir yeğeni ünlü matematikçi Kerim Erim’dir. Kerim Erim 1930’da Berlin’de Einstein’la görüşmüş ve bu buluşmasını Türkiye’ye döndüğü zaman uzun uzun Ülken’e aktarmıştı. Ülken’in yayınlarına bakıldığında fiziğe olan merakı hemen fark edilebilir. Felsefi sistemini inşa ederken fiziğin ulaştığı en son neticeleri dikkate aldığı görülür. Onun meşhur fizikçi Broglie’ye ilgi duymasında Kerim Erim’in dolaylı bir etkisinden bahsedilecektir.¹⁵

Ait olduğu kuşak ilk gençlik yıllarını imparatorluğun tam bir çöküntüye uğradığı dönemde yaşadı. Kurtuluş savaşı onlar için yeni bir yaşam coşkunluğu getirmişti. Bu nedenle hiç biri kendilerinden önceki aydın kuşağın derin karamsarlığına düşmedi. Oysa Ziya Gökalp’ın, Yahya Kemal’in, Prens Sabahattin’in içinde bulunduğu kuşak imparatorluğun son çalkantıları içinde yaşamıştı ve onların ortak bir kaygısı vardı; hem toplumu hem de devleti kurtarmaktı. Ülken’in kuşağı için ise kurtarılmayı bekleyen bir vatan, bir halk ve devlet söz konusu değildi. Çünkü onlar yetişirken vatan da, devlet de, halk da kurtulmuştu. Onlar için önemli olan, kurulan bu yeni devletin sürekliliğini sağlamak ve çağdaş uygarlık seviyesine ulaşmanın yollarını aramaktı, bu bir ortak ülküydü. Bunlar için bütün sorun Misak-ı Milli sınırları içinde yaşayan bir halk ve bir devletle sınırlıydı. H. Ziya Ülken’in önderliğini yaptığı Anadoluculuk akımı böyle bir düşünceden kaynaklanıyordu.¹⁶

Henüz lise yıllarında iken, H. Ziya’nın bir gurup arkadaşıyla birlikte Anadolu’yu kurtarmayı amaçlayan bir örgüt kurması, bir macera olarak değerlendirilen Turancılık akımı karşısında Anadolu ile sınırlı bir milliyetçilik anlayışı doğrultusunda faaliyet göstermesi, onda erken gelişen duyarlılık, gerçekçilik ve sorumluluk gücünün bir ifadesidir. Kuşkusuz bu gelişmede kendi kabiliyetinin yanı sıra yetiştirme yıllarının özel koşullarını da katmalıdır. Ülken’in içerisinde bulunduğu çalkantılı dönem onu derinden etkilemiş olmalıdır. Böylece Ülken, 18 yaşındayken Mülkiye’de “Anadolu’nun Yeni

¹⁵ Eyüp Sanay; *Hilmi Ziya Ülken*, s. 11., Ayhan Vergili; *Hilmi Ziya Ülken Kitabı*, s. XI-XII.

¹⁶ Ayhan Vergili, *age.*, s. XXIV-XXV.

Vazifeleri” isimli küçük bir kitap yazarak Anadoluçuluk akımını ortaya koymuş ve bu akımı başlatmıştır. Bu kitapçık dönemin gençleri tarafından büyük bir ilgiyle karşılanmıştır. Kendisi aynı yıl, yani 1919 savaş yıllarında arkadaşı Reşat Kayı ile birlikte Anadolu dergisini (el yazma) on iki sayı çıkarır. Bu dergide Anadolu destanlarını araştırmış, milli kültürün İslâmî ve Orta Asya’dan gelen köklerine inmiş, Türk milletinin nasıl millet olduğunun felsefî ve tarihi izahını ve temellendirmesini yapmıştır.¹⁷ Henüz bir üniversite öğrencisi iken, “*Türk kültürünün kaynağı Anadolu’dur.*” tezini ileri süren Ülken, Türk kültür tarihinin oluşumu ve gelişimine yepyeni bir bakış açısı getirmiştir. Ayrıca 20’li yılların başlarında, Dergâh ve Mihrab dergilerinde de Anadolu kültürü üzerine yazıları yayınlanmıştır. H. Ziya’nın Anadolu’ya olan düşkünlüğü elbette bu yıllarla kalmaz ve bir ömür boyu devam eder. Kızı Gülseren Ülken’in, babasının Anadolu üzerine yazdığı makalelerinden oluşturduğu “Anadolu Kültürü ve Türk Kimliği Üzerine” adını verdiği ve 2006 yılında yayımladığı hacimli kitap, Ülken’in hem elli yılı aşan çalışmalarının bir ürünü hem de Anadolu’ya olan tutkusunun bir belgesi niteliğindedir.¹⁸

Ülken’in özellikle 1930’ lu yıllarda Mükrimin Halil Yinanç, Ahmet Ağaoglu, M. Şekip Tunç, Peyami Safa gibi isimlerle ev sohbetlerinde sık sık buluşması kayda değerdir. H. Ziya bu yıllarda beraber olduğu aydın çevresiyle olan ilişkilerini de sonraki yıllara taşımayı başaracaktır.¹⁹ Kuşkusuz bütün bu isimlerin onun kişilik ve dünya görüşünün şekillenmesinde şu veya bu şekilde katkıları olduğundan bahsedilebilir.

Erol Güngör’e göre H. Ziya, 73 yıllık bir ömre hatırı sayılır bir heyetin o da uzun bir zaman üzerinde çalışmakla ancak dikte edebileceği geniş bir külliyat sığdırabilmiş, Cumhuriyet tarihimizin en üretken ve hareketli fikir adamlarımızdandır.²⁰ Fen ilimleri hariç, hemen her sahada eser yazmış, ders okutmuştur. Felsefe, sosyoloji, sosyal antropoloji, estetik, mantık, tarih, roman, hatta şiir sahalarında birçok şeylerin ilki Hilmi Ziya’ya aittir. İnsan Meddücezri başlığı ile seri halinde yayımladığı romanlar, batı tipindeki eserlerin bizdeki ilk örnekleri sayılır. Erol Güngör’e göre Fuat Köprülü bizde

¹⁷ Yücel Bulut; “Türk Batılılaşması Bağlamında Hilmi Ziya Ülken”, s. 13, Erdiñ Yazıcı (edtr.); *Yirminci Yüzyıldan Yirmi Birinci Yüzyıla Türkiye ve Dünya*, (S. Hayri Bolay’ın “Yirmi Birinci Yüzyılın Başında Türk Düşünce Hayatı” adlı makalesi), İlke Emek Yay. Ankara trsz., s. 14.

¹⁸ Hilmi Ziya Ülken; *Anadolu Kültürü ve Türk Kimliği Üzerine*, (Gülseren Ülken ve Sait Maden’in kitabı tanıtım yazısı) Ülken Yay. , İstanbul 2006, s. 7-8.

¹⁹ Yücel Bulut; “agm.”, s. 13.

²⁰ Erol Güngör; “Hilmi Ziya Ülken İçin”, *Türk Yurdu Dergisi*, C. 22, S. 174, Şubat 2002, s. 5.

nasıl edebiyat tarihçiliğini tezkirecilikten çıkarmışsa, felsefeyi kelâm ilmi olmaktan kurtaran da Hilmi Ziya'dır.²¹ İslâm felsefesini salt felsefe açısından ele alarak değerlendiren ilk düşünürümüz odur.²² Türkiye'de değerler felsefesinin kurucusudur. Ülkemizde sağlam bir felsefe geleneğinin, bir düşünce tabanının oluşmasında büyük hizmeti geçen bu çok yönlü aydın, bütün öğretim yaşamı boyunca binlerce öğrenciye ders vermiş, çok sayıda öğretmen yetiştirerek bir anlamda "hocaların hocası" olmuş, onlara düşünsel hoşgörü ve tarih bilincini aşılamış, daima öğrenmeden ve öğretmeden yana olmuştur. Onda Hümanizm, Marksizm, İslâm Düşüncesi, Varoluşçuluk, Yurtseverlik gibi dünyadaki bütün önemli düşünce akımlarından izler bulmamız bundandır.²³

Erol Güngör'e göre, Türk sosyolojisi Ziya Gökalp'tan sonra 30 yıl kadar, belki daha fazla süre ile onun ve Ziyaettin Fahri Fındıkoğlu'nun omuzlarında yürümüştür. Ulusal ve uluslar arası pek çok toplantıda tebliğler sunmuş, dergiler çıkarmış, dergi ve gazete yazarlığı yapmış, felsefe ve sosyoloji dernekleri kurmuş, akademisyenliğinin yanı sıra idari görevlerde bulunmuş, büyük bir servet ve şöhret sahibi olmayı değil, hizmet etmeyi ve kenarda kalmayı yeğlemiştir. Ne taraftar olduğu şeyi savunurken ne de cephe aldığı şeyi yererken hiçbir basitliğe, fikir hokkabazlığına, politik oyunlara girmemiştir.²⁴ H. Ziya Ülken'i okurken karşılaşılabilecek en büyük zorluk onun hangi konuma yerleştirileceğidir. Belki de hakkında sorulabilecek en keskin soru budur. O akademide çözümlemelere girişmeden bilgileri istif eden bir ordinaryüs mü, felsefeci bir kişilik mi, modern bir sosyolog mu, yoksa sentezciliğin tüm şekillerine karşı çıkmasına rağmen nihayetinde sentezci bir düşünür müdür? Ülken'i bu özelliğinden dolayı eleştirenlerde yok değildir.²⁵ Onun görünüşteki bu dağınıklık ve çelişkinin gerisinde sürekli olarak Türkiye ve sorunları için bir arayış yattığını ve bunun da onu materyalizmden idealizme

²¹ Erol Güngör; "Hilmi Ziya Ülken İçin", s. 6.

²² Hilmi Ziya Ülken; *İslam Felsefesi Kaynakları ve Etkileri*, Ülken Yay, İstanbul 2004, s. VII.

²³ Hilmi Ziya Ülken' in *age.*'inin kapak arkası tanıtım bilgisinden yararlanılmıştır.

²⁴ Erol Güngör; "agm.", s. 6.; Yücel Bulut, "Türk Batılılaşması Bağlamında Hilmi Ziya Ülken", s. 12.

²⁵ Mete Tunçay, Ülken'i "çok çalışkan, ama karışık ve özensiz" olarak tanımlıyor, bk., Mete Tunçay; *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin kurulması (1923-1931)*, İstanbul 1992, Cem Yay., s. 49, dipnot 47; Cemil Meriç ise Hilmi Ziya'nın, Bouthoul'un "*İbn Haldoun et Sa Philosophie Sociale*" isimli eserini kötü bir şekilde çevirip, kendi eseriymiş gibi imzasını attığını iddia eder, bk., Cemil Meriç; *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, İstanbul 1993, İletişim Yay., s. 103; Benzer bir iddia da Hüseyin Batuhan tarafından ileri sürülmektedir. Batuhan; Georges Gurvitch'in, "*Les Tendances Actuelles de la Philosophie Allemande*" isimli eserini, Ülken'in 1940'da yayınladığı *Yirminci Asır Filozofları* başlığı için aynen tercüme ettiğini, yani intihal yaptığını iddia eder, bk., Arslan Kaynardağ; *Felsefecilerle Söyleşiler*, İstanbul 1985, Elif Yay., s. 277.

kadar bütün felsefe okullarının, sosyoloji akımlarının içinde dolaştığını söyleyenler de vardır.²⁶ Birçok bilim arasında onun mesleğini, sosyoloji ve düşünce tarihinden beslenen felsefeci/filozof olarak tespit etmek uygun olacaktır.²⁷ Tüm zorluğuna rağmen Hilmi Ziya Ülken'i incelemek ve anlamaya çalışmak bir gerekliliktir. Kendisine has özellikleri olmasına karşın, o, aynı zamanda çağının ürünü bir aydın-akademisyendir. Bir dönem için örnek Türk aydın tipidir. O nedenle, Hilmi Ziya'yı anlamak Türkiye cumhuriyetinin son derece önemli yarım yüzyılı aşkın bir dönemini anlamak demektir. Eğer bu süreç hakkıyla anlaşılabilirse H. Ziya Ülken'i anlamak da kolaylaşacaktır.²⁸

Ülken düşünsel gelişiminde oldukça farklı yaklaşımların etkisinde kalmıştır. Düşünceleri zaman içinde değişmeler gösteren bir düşünürdür. Bu özelliğinin kendisi de bilincindedir. Bu durumu her zaman yeni arayışlar içinde olduğunu belirterek açıklamıştır. Yeni arayışlar içinde olmak bilimsel düşünceye aykırı olmasa gerektir. 1936'da yayınladığı "Yirminci Asır Filozofları" adlı eserinin önsözünde düşünsel gelişimini "...metafizikten müspet ilimlere, idealizmden materyalizme" doğru ilerlediğini belirtmiştir. 1968'de yayınladığı "Varlık ve Oluş" eserinde de düşünsel gelişiminden bahsetmiştir.

Emre Kongar'a göre Ülken'in farklı düşünceleri uzlaştırmaya yönelmesinin en büyük nedeni yeni bireşimlere ulaşmak tutkusudur. Kongar, "*Türk düşüncesinde felsefe ve toplumbilim alanındaki kuramsal ve uygulamalı birikimin yetersizliğinden dolayı Ülken'i Batı'daki gelişmeleri izleyerek bu alanda bir temel oluşturmaya yönelttiğini*" söylemektedir. Bunu yaparken de dönem dönem yeni akımları yeterince irdelemeye zaman ayırmadan benimsemiş ya da karşı çıkmış, çoğu kez de uzlaştırmaya çalışmıştır.²⁹

²⁶ Arslan Kaynardağ, Ülken'i "*Düşüncenin duayeni*" olarak tanımlar, bk. Arslan Kaynardağ; "Türkiye'de Felsefenin Evrimi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3. Süleyman Hayri Bolay onun için "*Tipik bir ortaçağ filozofu özelliğini taşır*" der, bk., Süleyman Hayri Bolay; "Hilmi Ziya Ülken'in fikri Gelişmesinden Çizgiler", *Türk Yurdu*, 7 Devre, C. 10, s. 380, Ankara, Haziran 1990, s.10, Erol Güngör Hilmi Ziya Ülken'in ölümüyle '*Hasbi düşünce devrinin kapandığını*' söyler, bk. Erol Güngör; *Ortadoğu*, 16 Haziran 1974, Kurtuluş Kayalı Hilmi Ziya'nın kalburüstü bir filozof olma istidadını taşıdığını söyleyerek, yeri ve önemini belirtir. Bk. Kurtuluş Kayalı; *Türk Düşünce Dünyasında Yol İzleri*, İletişim Yay., İstanbul 2001, s. 277.

²⁷ Taşkın Takış; "Degerler Levhasının Tersine Çevrilisi: Hilmi Ziya Ülken", *Dogu Batı Dergisi*, C.3, S. 12, Ankara 2000, s. 89,109.

²⁸ Yücel Bulut; "Türk Batılılaşması Bağlamında Hilmi Ziya Ülken", s. 19.

²⁹ Emre Kongar; *Türk Toplumbilimcileri*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1982, s.159.

1.3. Hilmi Ziya Ülken'in Türk Düşüncesi Alanında Yaptığı Çalışmalar

Hilmi Ziya Ülken'in Türk düşünce tarihi araştırmalarının kaynağı “Ulusçuluk” düşüncesi olmuştur.³⁰ Ülken'in, Türk düşüncesi alanında niçin çalışmalar yaptığını bu alanda ortaya koyduğu ilk çalışma olan Türk Tefekkürü Tarihi adlı eserinde yaptığı çalışmaların takip ettiği amacı derinlemesine bir inceleme ve tahlilci olmak için değil, fakat Türk tarihinin fikri karakterini meydana çıkarmak ve bugünkü Türk düşüncesinin hangi istikamette ilerleyebileceğini araştırmak olduğunu söyler. O güne kadar Türk düşünce tarihinde birçok kısımların üzerinde hiç çalışılmamıştır. Bu yüzden birçok kaynak üzerinde çalışmış, çalışmalarını esnasında diğer milletlerin fikir tarihiyle karşılaştırmalar yapmaya, birçok düşünürün kaynaklarını orada aramaya girişmiştir.³¹

Hilmi Ziya Ülken'e göre düşünce hayatımızın aşamalarını tanımadan bugünkü durumumuzu öğrenemeyiz. İki sebepten dolayı düşünce tarihi araştırmaları yaptığını ve düşünce tarihimizle ilgili eserler ortaya koyduğunu söyler: **1-** Ona göre okullarda düşünce tarihinin okutulmaması büyük eksikliktir. Okullarımızda bir edebiyat tarihi okutulmaktadır. Fakat onunla eşit giden fikir hayatı bu dersin içinde yer almamıştır. Öğrenciler, Baki'yi okurken İbn-i Kemal'i veya Namık Kemal'i okurken İshak Hoca veya Salih Zeki'yi bilmiyorlar. Hâlbuki bugünkü Türk dilini ve Türk hassasiyetini tanımak için onun tarihini, gelişimini bilmek ne kadar zorunlu ise; bugünkü Türk düşünüşünü anlamak için de onun geçirdiği değişimleri, başkalaşmaları bilmek o kadar zorunludur. Ülken'e göre, edebiyatımızın fikir hayatımızdan daha fazla orijinal olduğu iddia edilemez. **2-** Türk tarihinde Batı'da olduğu gibi filozoflar, bilim adamları görülmemektedir. Bundan dolayı yalnızca felsefe veya ilim tarihi yapmak imkânsız olacaktır. Filozof ismiyle tanınanlar birer çevirmen ya da yorumcu olmaktan öteye geçememişlerdir. Buna karşın felsefe dışındaki birçok konularda çok daha orijinal ve değerli fikir hareketleriyle karşılaşılacaktır.³²

Bu bağlamda Ülken, düşünce tarihi araştırmalarında Türk Tefekkürü Tarihi adlı eserinin ardından sırasıyla birçok eser kaleme almıştır. Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü adlı eseri “...düşüncenin sürekliliğini çeviri sağlar.” diyerek kaleme almıştır. Bu

³⁰ Ahmet Taşgün; “Hilmi Ziya Ülken'in Alevilik Bektaşilik Araştırmaları”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Dergisi*, Sayı 29, Bahar 2004, s. 197-207, http://www.hbektas.gazi.edu.tr/dergi_dosyalar/29-197-207.pdf, Aralık 2009.

³¹ Hilmi Ziya Ülken; *Türk Tefekkür Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 13.

³² Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s.9

eserinde Türkiye'deki çeviri tarihine genişçe yer vererek düşünce tarihi etkinlikleri yanında çeviri etkinliklerini de araştırmıştır. İslam Düşüncesi adlı eserini yayınlarken amacının Türk düşünce tarihi çalışmalarına bir giriş olduğunu dile getirir. Düşünce tarihi dizininin son eseri Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi adlı eseri kaleme alır. Bu kitapta diğerlerinden farklı olarak çok eski yılları değil, yalnız son yüzyılın düşünce olaylarını inceler. Bu inceleme esnasında düşünürleri kendi ağızlarından konuşturmaya özen göstermiştir. Düşünürler günümüzün ideolojileri ve düşünceleri açısından incelenmemelidir diyerek buna da dikkat etmiştir.³³ Bunlara ek olarak Ülken Türk düşüncesi alanında, özellikle Anadolu kültürü alanında, birçok makale yazmıştır. Bu makaleler Ülken'den sonra bir araya getirilerek kitap halinde yayımlanmıştır. Bu eserler; Türkiye İş Bankası yayınları tarafından yayımlanan Millet ve Tarih Şuuru ile Ülken yayınları tarafından yayımlanan Anadolu Kültürü ve Türk Kimliği Üzerine adlı çalışmalarıdır.

Ülken Türk düşünce tarihi araştırmalarında destanların önemli kültürel kaynak niteliği gösterdiklerini, edebiyatımızda destanlara yeterince değer verilmediğinden yakınlık, Anadolu'nun her yerinde destanların yaşadığı, onların değerlendirilmesinin bir gereklilik olduğunu dile getirmektedir.³⁴ Nitekim bu konuyla ilgili Umay Türkeş-Günay'ın şu görüşünü aktarabiliriz: “*Destanlarla başlayan Türk Edebiyatında, Halk Edebiyatı ve Müziği adı altında incelenen eserler; sanat niteliği kadar hatta zaman zaman daha fazla hem bireysel hem de tarihî ve toplumsal olayların, duyguların, kabullerin, tecrübelerin ve kültürün anlamlar, değerler, kurallar bütünüünün kodlarını, şifrelerini taşıyan hafıza niteliğindedir.*”³⁵ Ülken Türk Tefekkürü Tarihi adlı eserinde ilk dönem Türk düşüncesini ortaya çıkarabilmek için destanlardan yararlanmıştır.

³³ Hilmi Ziya Ülken; *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, (Arslan Kaynardağ'ın kitabı tanıtım yazısı), Ülken Yayınları, İstanbul 2005, s. 9-10.

³⁴ Hilmi Ziya Ülken; *Anadolu Kültürü ve Türk Kimliği Üzerine*, s. 249.

³⁵ Umay Türkeş-Günay; *Türk Kültürüne Eleştiri*, Akçağ Yay., Ankara 2009, s. 142.

1.4. Hilmi Ziya Ülken'in Eserleri³⁶

Türk kültürüne her sahada eserler veren ve 'düşüncenin duayeni' olarak tanımlanan; Cumhuriyet Türkiye'sinin yetişmiş çok cepheli ve hemen her cephesinde önemi göz ardı edilemeyecek bir Türk bilgini olan Hilmi Ziya, ömrü boyunca kaleme aldığı onca eser ve yazılarıyla adeta tek başına bir ekol olmak istemiştir. Necati Öner onun bu yönüyle ilgili şunları söyler: *"Bitmez tükenmez bir enerjiye sahipti, onun için çok yazdı. Kitaplarını toplamaya çalıştım. Günlerce kütüphanelerde aradım epey topladım. Yani bini çok geçti. Sonra tamamlamadan Hoca, onları bana ver, dedi, verdim. Fişler onda kaldı. Yetmiş adet basılmış kitabı vardır, bunların onu çeviridir. Kırk dergi ve dokuz gazetede yazı yazmıştır. Makalelerinin sayısı bini geçmektedir."*³⁷

Ülken'in bütün eserlerini isim isim buraya kaydetmemiz mümkün değildir.³⁸ Fakat onun bazı çalışmaları vardır ki bunlar düşünce tarihimizde kayda değer çalışmalardır. Ülken'in bu eserleri şunlardır:

Telif Eserleri:

1. Umumî Ruhیات, İstanbul 1927 (Osmanlıca)
2. Felsefe ve İctimaiyat Dergisi, İstanbul (1927–1929)
3. Felsefe Dersleri I (Metafizik), İstanbul 1928 (Osmanlıca)
4. Aşk Ahlâkı, İstanbul 1931
5. Felsefe Yıllığı, İstanbul 1931–1935, (2 cilt)
6. Umumî İctimaiyat, İstanbul 1931
7. Türk Tefekkürü Tarihi, İstanbul 1932, (2 cilt)
8. İnsanî Vatanseverlik, İstanbul 1933
9. Telifçiliğin Tenakuzları, İstanbul 1933
10. Türk Filozofları Antolojisi, İstanbul 1935
11. Uyanış Devrinde Tercümenin Rolü, İstanbul 1935
12. Türk Mistisizminin Tetkikine Giriş, İstanbul 1935
13. Yirminci Asır Filozofları, İstanbul 1936

³⁶ Ayhan Vergili, *Hilmi Ziya Ülken Kitabı*, s. 19-20.

³⁷ Ayhan Vergili; *age.*, s. 28.

³⁸ Hilmi Ziya Ülken'in çalışmaları ile ilgili daha geniş bilgi için E. Sanay'in, *Hilmi Ziya Ülken ve Ayhan Vergili'nin, Hilmi Ziya Ülken Kitabı* adlı çalışmalarına bakılabilir.

14. İlliyet Meselesi ve Diyalektik, Ankara 1938
15. İçtimai Doktrinler Tarihi, İstanbul 1940
16. Farabi, İstanbul 1940
17. İbn Haldun, İstanbul 1941
18. Posta Yolu (İnsan Meddi Cezri), İstanbul 1941
19. Şeytanla Konuşmalar, İstanbul 1942
20. Ziya Gökalp, İstanbul 1942
21. Mantık Tarihi, İstanbul 1942
22. Yarım Adam (İnsan Meddi Cezri), İstanbul 1943
23. Dini Sosyoloji, İstanbul 1943
24. Resim ve Cemiyet, İstanbul 1943
25. Sosyoloji, İstanbul 1943
26. Yahudi Meselesi, İstanbul 1944
27. Milletlerin Uyanışı, İstanbul 1945
28. Tasavvuf ve Psikoloji, İstanbul 1946
29. Ahlâk, İstanbul 1946
30. İslâm Düşüncesi, İstanbul 1946
31. İslâm Medeniyetinde Tercümeler ve Tesirleri, İstanbul 1947
32. Türk Kozmogonisi: Türk Mitolojisi, Türk Hikmeti, Teknik, Tefekkür, Ankara 1947
33. Sosyolojiye Giriş, İstanbul 1947
34. Millet ve Tarih Şuuru, İstanbul 1948
35. İslâm Sanatı, İstanbul 1948
36. Tarihi Maddeciliğe Reddiye, İstanbul 1951
37. İbn Rüşt, İstanbul 1951
38. Farabî Tetkikleri, İstanbul 1951
39. İslâm Düşüncesine Giriş, İstanbul 1954
40. İbn Sina Risaleleri, İstanbul 1954
41. Sosyoloji Problemleri, İstanbul 1955
42. Dünyada ve Türkiye’de Sosyoloji Öğretimi ve Araştırmaları, İstanbul 1956
43. Veraset ve Cemiyet, İstanbul 1957
44. İslâm Felsefesi Tarihi, İstanbul 1957
45. İbn Sina, İstanbul 1957

46. Felsefeye Giriş (Birinci Kitap), Ankara 1957
47. Felsefeye Giriş (İkinci Kitap), Ankara 1958
48. Siyasî Partiler ve Sosyalizm, İstanbul 1963
49. Değerler, Kültür ve Sanat, İstanbul 1963
50. Bilgi ve Değer, Ankara 1965
51. Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul 1966, (2 cilt)
52. İslâm Felsefesi: Kaynakları ve Tesirleri (Eski Yunandan Çağdaş Düşünceye Doğru), Ankara 1967
53. Eğitim Felsefesi, İstanbul 1967
54. Varlık ve Oluş, Ankara 1968
55. İlim Felsefesi I, Ankara 1969
56. Sosyoloji Sözlüğü, İstanbul 1970
57. Toplum Yapısı ve Soya Çekme, İstanbul 1971
58. Genel Felsefe Dersleri, Ankara 1972

Yabancı Dilde Yazdığı Eserler:

1. La Pense de l’islam, İstanbul 1953
2. Qusta b. Luga (el-Ba’lbakki, 820–912): Kitab al Fark beyne ar-Ruh ve’n-Nafs (Le Livre de la difference entre L’esprit et L’ame), İstanbul 1953
3. Ibn Sina Risaleleri (Les Opusculas d’Avicenne), İstanbul 1954
4. Turkish Architectures, Ankara 1965
5. Humanisme des Cultures, Ankara 1967

Tercümeleri:

1. İhtimayyat Hakkında İbtidai Malumat (G. Richard), İstanbul 1924
2. Yeni İlmi Zihniyet, (G. Bachelard), İstanbul 1934
3. İlim ve Felsefe (Moritz Schlick), İstanbul 1934
4. Metafizik (I. Kitap) (Aristoteles), İstanbul 1935
5. Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları, (Tahir Harimi), İstanbul 1940
6. Rüzgâr Gibi Geçti (Margaret Mitchell), İstanbul 1941
7. Lojik Prensipleri ve Muasır Tenkit (Drnold Remand), İstanbul 1942
8. Emil, (J.J. Rousseou), İstanbul 1943

9. Etika, (Spinoza), Ankara 1946

10. Tabiat Kanunlarının Zorunsuzluğu Hakkında (Emile Boutroux), İstanbul 1947

Yayınlanmamış Eserleri:

1. Tahir ile Zühre (Manzum), 1922

2. Sivayüz, 1929

3. Bağbozumu (Roman)

4. İktisadi Sosyoloji

5. Mesneviye Nazire (Manzum)

6. Kıymet Nazariyesi Dersleri, 1945

7. Les Baes de l'Anthropologie Culturella, J.M. Merskovits, 1952

8. La Pense Sauvage (Yaban Düşünce), Claude Levi-Strauss, 1962

9. Hâkimiyet

Bu eselerin yanı sıra Sosyoloji Dergisi'nin 15 cildinin her birinde uzun makale ve tenkit yazılarından başka şu dergi ve gazetelerde devamlı olarak yazıları çıkmıştır:

Dergi: 1- Şadırvan, 2- İlahiyat Fakültesi Dergisi, 3- Ülkü, 4- İstanbul, 5- Görüş, 6- Kültür Haftası, 7- Türk Düşüncesi, 8- Yeni İnsan, 9- İslam Ansiklopedisi vd.

Gazeteler: 1- Vatan, 2- Vakit, 3- Son Telgraf, 4- Tan, 5- Tasvir, 6- Tahin, 7- Yeni Sabah, 8- Öncü.

Diğer taraftan çeşitli mahalli etütlerde yapmıştır: Öğrenci ve asistanları ile Menemen küçük şehir tetkiki yaptı. Bir başka ekiple Antalya'da köy tetkiki (1949), bir öğrencisi ile Malatya'da şehir yer değiştirmesi tetkiki (1951), yine asistanları ile Gönen bölge tetkikine (1954–55), Adapazarı kasaba tetkikine (1956–57), yalnız olarak Antakya tetkikine gitti (1953). Öğrencilerine Manisa, Kırklareli, Eskişehir, Sivrihisar monografilerini hazırlattı.

II. BÖLÜM

2.1. TÜRK DÜŞÜNCESİNİN TEORİK ÇERÇEVESİ

2.1.1. Türk Düşüncesinin Tanımı

İlk Türkler, bugün Orta Asya diye bilinen yerde, Tanrı Dağları ile Altay Dağları arasında yaşıyorlardı. Tarih öncesi insanlar ve kültürlerle uğraşan bilim adamlarının o bölgelerden yaptıkları kazılardan elde edilen bilgilere göre, Türkler beyaz ırktan ve geniş kafalı (brakisefal) orta boylu insanlardı.³⁹ Ülken, ırkların fiziki ayrımı şeklinde olan bu şekilde bir tasviri doğru bulmaz. Ona göre gerçek bölünme dil zümreleri bakımından olanıdır.⁴⁰ Fakat Ülken, Türk – Moğol ayrılığını ispatlamak için iki ırkın fiziki farklılıklarından da bahsetmiştir.⁴¹

Türk Milleti, dünya tarihinin en eski kültür ve medeniyetlerinden birine sahiptir. Bilinen tarihin hemen her evresinde Türkler var olmuşlardır. Binlerce yıllık Türk tarihinin başlangıç noktasını ve yerini tespit etmek kolay değildir. Arkeolojik kazılarla ve antropolojik araştırmalar neticesinde ortaya çıkarılan, milattan önce 4000 yıllarına kadar inen ve Orta Asya'nın en eski kültürü olan Anav kültürünün Proto-Türklerle⁴² ilgili olma ihtimali yüksektir. Bu ihtimalin doğruluğu halinde, 6000 yıllık çok eski bir tarih bahis konusu olmaktadır.⁴³ Türk düşünce tarihi ortaya konulurken bu süre dikkate alınmalıdır. Nitekim Ülken de Türk tarihinin Sümerlerden başladığını kabul eder. Türk düşünce tarihinin de bu tarihten itibaren ortaya konulması gerektiğini dile getirir.⁴⁴

³⁹ İbrahim Kafesoğlu; *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yay., İstanbul 1997, s. 47.

⁴⁰ Hilmi Ziya Ülken; *Millet Ve Tarih Şuuru*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2008, s. 165.

⁴¹ Daha geniş bilgi için bk.; Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 167.

⁴² Ön Türkler; Göktürkler'den önceki tarih devirlerinde (M.Ö. 6. yüzyıldan önce) var olmuş ve sonradan Türkler tarafından benimsenen bazı sosyal özelliklere sahip olan, Türk dil ailesine mensup diller konuştukları ve Anaerkil oldukları ancak daha sonra çevre toplumların etkisiyle Ataerkil oldukları tahmin edilen topluluklar. (Bk.: Roux Jean-Paul; *Türklerin Tarihi*, (Çev. Aykut Kazancıgil; Leyla Arslan), Kabalcı Yay., İstanbul 2007, S. 85..)

⁴³ Hasan Celal Güzel; *Genel Türk Tarihi*, Yeni Türkiye Yay., C.I., Ankara 2002, s. 3.

⁴⁴ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 16.

Diğer yandan Kafesoğlu'na göre Türk Dili'nin üç bin yıl öncesi bilinmemektedir. Kafesoğlu Türklerin o zamanlar hem soy, hem dil bakımından yakın komşularından, yani Çinlilerden ve Moğollardan farklı olduğunu söylemektedir. Ona göre Türk adı çeşitli Türk boylarından birinin adı idi ve bu kelimenin aslı “Türük” olup kuvvetli anlamına gelmektedir.⁴⁵ Gök-Türk yazıtlarında Türk sözü daha çok "Türk Budun" şeklinde geçmektedir. Türk Budun'un ise Türk Milleti olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla Türk adı bu dönemlerde bir topluluğun veya kavmin isminden ziyade, siyasi bir mensubiyeti belirleyen bir kelime olarak görülmektedir. Yani Türk soyuna mensup olan bütün boyları ve toplulukları ifade etmek üzere milli bir isim haline gelmiştir.⁴⁶

Tarihin en eski ve devamlı topluluklarından olan Türkler Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarında birçok devletler kurdular. Türklerin ilk yurdu Orta Asya'dır. Orta Asya coğrafyasında bozkır iklimine bağlı olarak gelişen Türk Kültürüne atlı göçebe kültürü adı verilmektedir.⁴⁷ Türkler Orta Asya'dan batıya (Anadolu, Filistin, Mısır ve Mezopotamya'ya) güneye Çin ve Hindistan'a kuzeye Sibirya Bölgesi'ne göç ederek yerleştiler. Büyük göç adı verilen “Kavimler Göçü” sonrasında çeşitli devletler kurdular.

Ülken Türk milletinin tanımını yapmadan önce millet kavramını açıklar. Ona göre “millet” eski çağlarda yoktur. “*Milli teşekkül Batı medeniyetinin eseridir.*” der ve milletlerin eski kavimlerin bölünmesinden veya birkaç kavmin birleşmesinden doğduğunu, onları ayırt eden özelliğin de “...*etnik, filolojik, teknik ve dini amillerin belirli tarih zarfında çizilmiş, kesin ve açık bir vatana dayanmasıdır*” şeklinde dile getirir.⁴⁸ Ülken Türk milletini şu şekilde tanımlar: “*Etnik bakımdan Orta Asya Turanî kavimlerinden olan Oğuz kavmine, vatan bakımından tarihi bir teşekkül olan Anadolu ve bir kısım Rumeli'ye, din bakımından İslamiyet'e, medeniyet bakımından modern milletler medeniyetine bağlı olan; fakat bu unsurları yan yana getirmeye lüzum olmayacak surette, bin seneden fazla bir zamanda onların kaynaşmasından, bir vatan üzerinde kültür birliğinin kurulmasından doğmuştur.*”⁴⁹ Bu tanımdan anlaşıldığı üzere

⁴⁵ İbrahim Kafesoğlu; *Türk Milli Kültürü*, s. 48.

⁴⁶ Erol Güngör; *Tarihte Türkler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1988, s. 12, Jean-Paul Roux; *Türklerin Tarihi*, s. 21.

⁴⁷ İbrahim Kafesoğlu; *age.*, s. 216.

⁴⁸ Hilmi Ziya Ülken; *Millet ve Tarih Şuuru.*, s. 305.

⁴⁹ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 307.

Ülken, Türk milletini sadece Oğuz Türkleriyle sınırlandırmaktadır. Oysa bugün dünya üzerinde birçok Türk devleti mevcuttur, bu Türk devletleri Oğuz Türkleriyle sınırlı değildir. Böyle bir bakış açısı Anadoluculuk görüşünün bir uzantısı olsa gerektir. Türklüğü sadece Anadolu'yla sınırlandırmak halen var olan diğer Türk devletlerini dışlamak anlamına gelmektedir.

Düşüncenin birçok tanımı yapılabilir. Sözlükler düşünceyi şöyle tanımlamışlardır: *“Uzay ve zamanın ötesinde, öznenin dışında, kendiliğinden var olan, duyularla değil, yalnızca ruhen algılanabilen asıl gerçeklik, düşünme sonucu varılan, düşünmenin ürünü olan görüş mütalaa, fikir, mülahaza, ide, idea.”*⁵⁰ *“Düşünce teriminden, düşünmenin nesnelleşmiş ürünü anlaşılır”.*⁵¹ Başka bir tanıma göre düşünce; *“düşünme ediminin içeriği, düşünmenin ürünü olan, düşünülen içerik; bu içerik düşünme ediminden çözülebilir ve örneğin yazılı olarak saptanabilir ya da başkasına aktarılabilir. Yönetici sav”.*⁵²

Düşüncenin farklı tanımları olmakla birlikte özet olarak *“gerçeklik araştırması”*⁵³ şeklinde sınırlandırmak mümkündür. Bu bağlamda insanların ortaya koyduğu her şeye düşünce diyebiliriz. Bunun yanı sıra milletler yaşadığı çağ ve yaşam tarzları itibariyle farklı düşünce atmosferlerinde olabilir. Çünkü milletler, kendi gerçeklik dünyasını yaşamaktadırlar. Bazı milletler göçebe hayat ve ona bağlı sorunlar üzerinde yaşam tarzı sürerken, bazı milletler de yerleşik hayat ve ona bağlı sorunlar üzerinde yaşam tarzı sürmektedirler. Varlığa bakış itibariyle milletlerde zamana ve mekâna göre farklı düşünme türleri ortaya çıkar ve sürekli ilerleme kaydeder.

Düşünme insana mahsus bir eylemdir. İnsanlık tarihi nereden başlarsa düşünce tarihi da oradan başlatılmalıdır. İnsanların ortaya koyduğu her şey düşünmenin ürünüdür. Hilmi Ziya Ülken'e göre düşünce tarihi, medeniyet tarihinin en önemli kısmını teşkil eder. O adeta, medeniyetin şuurudur. Bu yüzden de bütün medeniyet tarihinin özeti ve ruhudur. Bir taraftan ilim olmak itibariyle teknik, medeniyet tarihine, bir taraftan da felsefe olmak itibariyle bütün medeni hayata aittir. Fakat o yalnızca ilim ve felsefeden de ibaret

⁵⁰ *Türkçe Sözlük*; A-J 1, Haz., Prof. Dr. Hasan Eren, Prof. Dr. Talat Tekin vd., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988, “Düşünce” maddesi, s. 112.

⁵¹ Takiyettin Mengüşoğlu; *Felsefeye Giriş*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1997, s. 62.

⁵² Bedi Akarsu; *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İnkılap Kitapevi, İstanbul 1998, “Düşünce” maddesi, s. 63.

⁵³ Ahmet Kamil Cihan; “Fatih Dönemi Düşünce Hayatı”, *EÜSBE Dergisi*, C. 2003/1, S. 14, s. 119-129.

değildir. O derecede ki ilim ve felsefe tarihleri, düşünce tarihinin ancak birer parçasıdır.⁵⁴

2.1.2. Türk Düşüncesinin Konusu

Bir milletin düşüncesi, o milletin maddi kültüründe, tekniğinde, bunun temeli olan ilimde; sanatında, edebiyatında, ahlaki-siyasi davranışlarında ve idari faaliyetlerinde tezahür eder. Bir milletin düşünce dünyasını görüp tanımak demek, onun tarih sahnesine çıktığı günden itibaren ortaya koyduğu kültür, teknik, ilim, sanat vb. ürünlerini, gösterdiği siyasi, ahlaki tutum ve davranışları ile idari başarılarını görüp tanımak demektir. Türkler, tarihin tanıyabildiği en eski kavimlerden biridir. Türkler, tarihin bilinen dönemlerinden bu yana, nüfus itibarıyla kalabalık, hareketli ve güçlü bir millet olarak bilinmektedir. Türklerin yaşadığı bölgelerdeki iklimlerin çeşitliliği, onların sosyoekonomik ve kültürel hayatlarında da önemli roller oynamış; böylece onlar, özellikle Türk tarihinin önceki dönemlerinde veya en azından belli bir safhasında Avrasya'nın bozkırlarında göçebe bir hayat yaşamışlardır. İnsanın tabiat kuvvetlerine hâkim olamadığı eski çağlarda coğrafyanın insan hayatı üzerindeki etkileri göz önüne alınırsa, bozkır ikliminin birçok bakımlardan eski Türk yaşayışı, düşünce tarzı, inancı, dünya görüşü, örf ve adetlerine, kısacası kültürüne köklü tesirler yaptığı görülmektedir.⁵⁵ Ancak bir kültürün oluşmasında sadece coğrafi imkânların işlenmesi yetmemektedir. Kafesoğlu'na göre bir kültürün oluşmasında coğrafi çevre, insan faktörü ve toplum olmak üzere üç temel dayanak vardır.⁵⁶

Türk düşüncesinin konusunu belirlemek ve onu sınırlandırmak konunun genişliğinden dolayı, en azından yapılan çalışma açısından, zordur. Düşüncenin tanımını yaparken “gerçeklik araştırması” şeklinde sınırlandırılmıştı. İnsanlar gereksinimleri doğrultusunda ortaya bir şeyler koyarlar. Türk düşüncesinin konusunu belirlerken de Türk milletin ortaya koyduğu gerçeklerden söz etmek yerinde olacaktır. Bir milletin tarihi boyunca ortaya koyduğu her şey o milletin kültürüdür, birikimidir. Ülken'e göre de, kültürümüzün kaynakları olan sanat, düşünce ve ahlak konusunu kendi toplumunun

⁵⁴ Hilmi Ziya Ülken; *Türk Tefekkür Tarihi*, s. 14.

⁵⁵ Ünver Günay, Harun Güngör; *Türk Din Tarihi*, Laçın Yay., Kayseri 1999, s. 11.

⁵⁶ İbrahim Kafesoğlu; *Türk Milli Kültürü*, s. 214.

kaynaklarından bulur.⁵⁷ Dolayısıyla Türk düşüncesi ortaya konulurken Türk toplumunun kaynaklarına başvurmak gerekmektedir. Türk düşüncesi deyince daha sınırlı bir alan kastedilmektedir. Türk düşünce tarihini şu şekilde tanımlayabiliriz: *“Sağlam kaynaklara dayanarak, Türklerin ortaya koydukları görüş ve düşünceleri betimleyen bir bilgi dalıdır. Bu bilgi dalının amacı üyesi olduğumuz Türk ulusunun bilim, sanat, teknik, felsefe vb. alanlardaki başarılarını mümkün olduğu ölçüde, düşünce tarihi içerisindeki yerini göstermeye çalışmaktır. Çünkü düşünce, geçmişte ve bugün yaşayan çeşitli ulusların meydana getirdiği bir üründür. Bunlar her ulusun payı olduğu gibi atalarımızın da belli oranda bir payı vardır.”*⁵⁸

Ülken’e göre düşünce tarihi *“medeniyet tarihinin en önemli kısmını teşkil etmekte ve hatta onun ‘özet’ ve ‘ruh’unu”* oluşturmaktadır. Ancak o, yalnızca ilim ve felsefeden ibaret de değildir. Zira düşünce tarihinin, muayyen şahsiyetlerin yerine bütün bir topluma ait olan bir yönü mevcuttur ve o bunu ‘kolektif düşünce’ diye adlandırmakta ve oraya âlemin yaratılışı hakkındaki dini akideden ibaret olan Teogoni’yi, masallar ve efsaneleri konu alan Mitoloji’yi ve nihayet Hikmet’i dâhil etmektedir. Öte yandan, bir toplumda muayyen bazı şahıslara ait olan ve onlar tarafından yaratılan fikirlerde mevcuttur. Ülken bunları ‘şahsi düşünce’ diye nitelemekte ve felsefe, mistisizm (tasavvuf, sırrılık) ve edebiyatın (fikir sanatı) bu kategoride yer aldığını ifade etmektedir. Nihayet Ülken, ilim, iktisat ve idare kaidelerinin yer aldığı ve ‘her adımda bazı şahsiyetlerin emeğiyle terakki eden’ ancak ‘mahsulü itibarıyla gayri şahsi ve afakî (objektif) olan’ ‘teknik düşünce’nin de düşünce tarihinin içerisinde yer alması gereken esaslı bir konu olduğuna önemle işaret etmektedir⁵⁹.

Ülken, düşünce tarihi için ortaya koyduğu tespitlerin benzerini kültürümüzün kaynakları için de ortaya koyar. Ona göre kültürümüzün eşyaya ait kökleri; edebiyat, tiyatro, müzik ve mimaridir. Kişilere ait olan kökleri; hukukumuzun örf ve adetlerle değişen ve kalan tarafları, ahlakımızın değişen ve kalan tarafları, iktisadi yapımızın özellikleri değişen ve kalan tarafları ve de tarihimizdir. Fikirlerle ait olan kökleri; tarihimizde inançların ve ilmin rolü, hür düşüncenin aldığı değerdir.⁶⁰ Ona göre bu konular araştırıldığında bir

⁵⁷ Hilmi Ziya Ülken; *Millet ve Tarih Şuuru*, s. 256.

⁵⁸ Ahmet Kamil Cihan; *Türk Düşünce Tarihi* (Ders Notları), Sır Dağıtım, Kayseri 1999, s.12.

⁵⁹ Hilmi Ziya Ülken; *Türk Tefekkürü Tarihi*, s. 7-8.

⁶⁰ Hilmi Ziya Ülken; *Millet ve Tarih Şuuru*, s. 258.

toplumun kültür yapısı ortaya çıkar. Eğer bahsedilen kültür içten geliyorsa o zaman o kültür köklü ve yaratıcı kültürdür, gerçek olanı da budur. Diğer türlü köksüz, yapay ve zorlama olacaktır. Bundan dolayı da kaybolmaya yüz tutacaktır. Ülken Türk düşüncesinin konusunu bu görüşler ışığında ortaya koyarken varmak istediği nokta: Türk milletinin Akdeniz medeniyetine ait olduğudur: “*Tarihi kaderimiz bizi Akdeniz’e yerleştirdikten sonra; bu medeniyet içinde vücuda gelmeye sevk ettiği için milli kültürümüzün köklerini ve gelişme yolunu da bu medeniyetin yürüyüşünde aramalıyız.*”⁶¹ Ülken’e göre Akdeniz Türk milletinin doğuşunda birinci derecede rol oynamıştır.⁶² Nitekim Ülken Türk kültürü deyince, Orta Asya’da temelleri atılmakla beraber 10. yüzyıldan itibaren Anadolu’da gelişmekte olan kültürü anlar.⁶³ Ülken’in bu bakış açısı onun Anadoluçuluk fikrinin uzantısı olsa gerektir.

Hilmi Ziya Ülken, Türk düşünce tarihinin kuşattığı konuları düşünce türleri ile aynı çerçevede ele alır ve Türk düşüncesini irdeler. İlk olarak Türklerin tarih sahnesinde tespit edilebilen yaşam koşulları ışığında düşünce tarihlerini ortaya koyar. Türklerde de her alanda payenlere mahsus anlayış mevcuttur. Ona göre “Payen Düşünce” deyince site dinlerinin birleşmesinden meydana gelen ve birçok ilahlara ibadet edilen sınırsız itikat şekli anlaşılır. Bu yüzden Türk düşüncesini payen dönem olarak Türklerin İslam’ı kabulüne kadar inceler. Fakat burada İslam’dan önceki, İslam’dan sonraki dönem ayrımının yapılmasına karşıdır.⁶⁴

Tarihsel süreç içerisinde ikinci olarak Türk düşüncesini, İslami dönem Türk düşüncesi olarak ele alır. Burada İslam medeniyeti içerisinde Türk rengini arar. İslam medeniyetini bütün orta zaman milletlerinin kendi benliklerini, şahsi kimliklerini kaybettikleri beynelmilel bir ümmet medeniyeti çerçevesinde ele alır. Ülken’e göre Türkler sabit bir şekil ve vahdet olan İslam medeniyetine kendi hususi renklerini katmamışlardır. Fakat İslamiyet’e kendi sosyal şartları içerisinde yeni bir şekil ve mana vermişlerdir.⁶⁵ Ülken’in ‘Anadoluçuluk’ görüşünde de bu düşünce önemli bir yer tutar. Ona göre Anadolu’da Türkler, yepyeni problemlerle yüz yüze gelmiş, yeni bir kültür ortamında yurt edinmiş, evrensel bir dine mensup olmanın (İslamiyet) avantajını

⁶¹ Hilmi Ziya Ülken; *Millet Ve Tarih Şuuru*, s. 257.

⁶² Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 336.

⁶³ Hilmi Ziya Ülken; *Anadolu Kültürü Ve Türk Kimliği Üzerine*, s. 9.

⁶⁴ Hilmi Ziya Ülken; *Millet Ve Tarih Şuuru*, s. 15.

⁶⁵ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 82.

kullanarak önceki medeniyetlerin mirasını biraz daha geliştirerek bir millet haline gelebilmiştir.⁶⁶ Türk düşüncesini İslami dönem içerisinde bu anlayış çerçevesinde ortaya koyar.

Son olarak Ülken, Türk düşüncesinin Batılılaşma yolunda geçirdiği merhalelere geniş bir şekilde kafa yorar. Osmanlı'nın son döneminde ortaya çıkan düşünce akımlarını Ziya Gökalp'ı izleyerek kendisi de başlıca Garpcılık, Osmanlıcılık ve Türkçülük olarak üçe ayırmaktadır. Ülken özellikle Batı düşüncesine taraftır. Ona göre Batı, 16. yüzyıldan itibaren kendi şahsi kimliğini ve benliğini ortaya koyarak, kendi kültürünü önce ekonomik-siyasi alanda, sonra bütün değerler alanında dünya görüşü olacak kadar genişletmiştir. 16. yüzyıldan sonra onun gelişme hızına ayak uyduramayan başka kültürler için tek bir yol; modernleşmektir. Türklerde 17. yüzyılın sonundan itibaren bu üstünlüğü fark etmiştir. Bu Türk düşüncesi için bir dönüm noktası olmuştur. Çünkü Türk düşüncesi, artık ümmet anlayışından sıyrılmaya başlamış ve modernleşme sürecine girmiştir. Ona göre batılılaşma, batı kültürüne ayak uydurabilmek için o kültüre ulaşabilmektir. Türk düşüncesi artık bu süreçte Batıya kaymıştır. Çünkü Batılılaşma Ülken'e göre aynı zamanda modernleşmektir.⁶⁷

Ülken, Anadoluçuluk fikri bağlamında Anadolu ile Batı medeniyetini köken itibarıyla aynılaştırmakta, Batı'nın ulaştığı noktayı tüm dünya ulusları için varılması geren ideal durak kabul etmekte ve evrenselleştirmektedir. Batı medeniyetinin (ona göre dünya medeniyeti) Orta Asya, Mezopotamya ve Mısır'dan başlayıp Anadolu yoluyla Yunan ve Roma'ya geçip şekillendiğini, Türkiye'nin Batılılaşma çabasıyla zaten ilk halkalarından itibaren içinde bulunduğu bu medeniyet dairesine dâhil olmak için mücadele verdiğini, Türk toplumunun, baştan beri bu dünya medeniyeti içinde yer aldığını dile getirmektedir.⁶⁸ Medeniyetin gelişiminde Anadolu'nun rolünü öne çıkaran Ülken, bu gelişimin doğrusal bir çizgi takip ettiğine inanmaktadır. Bu bakış açısı ise tüm gelişim, açılım ve ilerlemeleri aynılaştırmakta, aynı çerçevede buluşturmaktadır. Oysa Batı'nın 17. yüzyıldan itibaren oluşturduğu yapı form, içerik ve anlam bakımından kendine aitliği taşımakta, 'öteki'nden ayrışmaktadır. Dolayısıyla, medeniyet problemini doğrusal çizgi şeklinde ele almak bu gelişim sürecindeki farklılıkları ve ayrışmaları görmeye

⁶⁶ Hilmi Ziya Ülken; *Millet ve Tarih Şuuru.*, s. 306.

⁶⁷ Hilmi Ziya Ülken; *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 19.

⁶⁸ Hilmi Ziya Ülken; *Millet ve Tarih Şuuru*, s. 46.

engel olacaktır. Ülken de birçok Anadolu gibi medeniyet problemine yeterince açıklık getirememektedir.⁶⁹

2.1.3. Türk Düşüncesinin Kaynakları

Değişik kültürlerin birbirlerinden etkilenmeleri kaçınılmazdır; ama kendi orijinal kültürlerini muhafaza ederek onu bir yerden bir yere taşımak mümkün değildir. Konuyu daha iyi ortaya koyabilmek için kültür ve medeniyetin tanımını yapmakta fayda görüyoruz. Ülken'e göre kültür; *“milletin içinde bulunduğu medeniyet şartlarına göre yarattığı bütün dil, ilim, sanat, felsefe, örf ve âdetler ve bunların toplamıdır.”*⁷⁰ Medeniyet ise, milletlerarası ortak değerler seviyesine yükselen anlayış, davranış ve yaşama vasıtaları bütünüdür. Bu ortak değerlerin kaynağı kültürlerdir.⁷¹ Ülken'e göre her medeniyet bir değerler sistemidir. İnsan; inanan, düşünen ve tesir eden bir varlık olduğu için, bütün medeniyetlerin temelinde bir inanış, düşünce ve hareket sistemi vardır. *“Medeniyet sürekli bir yürüyüştür. Her millet, büyük medeni akışla birleşen ve ona karışan yeni bir sudur. Medeni akışa ayak uydurmak demek ona karıştığı yere kadar bütün fikir mahsullerini tanımak ve onlarla yoğrulmak demektir. Kendi içine kapanmış, başkalarından habersiz ve kendi kendine doğup büyüyen, dönemini tamamlayan medeniyetler yoktur. Eski Sümer ve Mısır Yunan'a, Yunan Latin'e ve İslam'a, İslam ve Latin dünyaları Rönesans vasıtasıyla Avrupa medeniyetine ulaşır. Bu sürekli yoldan ayrılan ve ayrı kalan dallar kendi kendine çürüyüp düşmeye mahkûmdur.”*⁷² Bu noktada etkileşim muhakkaktır, diğer türlü bir milletin tarihte kaybolması kaçınılmazdır.

Medeniyet, milletlerin ve insanlığın gelişiminde bedevilikten kurtulup, toprağa yerleşme, düzenli sosyal ilişkilere ulaşmadır. Medeniyet, insanlarca tabiattan faydalanmak amacıyla geliştirilen teknik aletlerin bütünüdür. Medeniyet, bir toplumun tarihin belli bir döneminde maddi ve manevi eserlerinin oluşturduğu *“ortak bir*

⁶⁹ Köksal Alver; “Anadoluculuk ve Hilmi Ziya Ülken”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 3, S. 1, Haziran 2001, s.133-138.

⁷⁰ Hilmi Ziya Ülken; *Millet ve Tarih Şuuru*, s. 7.

⁷¹ İbrahim Kafesoğlu; “Milli Kültür-Siyaset İlişkisi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Nisan 1984, s. 1-17.

⁷² Hilmi Ziya Ülken; *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, Ülken Yay., İstanbul 1999, s. 5.

bilinç”tir⁷³. Medeniyet ideal ve olgun bir toplum hayatını azami ölçülerde sağlayan bir insanlık devresi olması yanında, aynı zamanda bir sosyal bünyedeki sahip olan yapılar arasındaki kurum ortaklığından oluşan bir birliği de sağlamaktadır.⁷⁴

Ülken, “Orta Asya’dan batıya ve güneye doğru binlerce yıldır göç eden Türkler gittikleri ve yerleştikleri ülkelerde eski uygarlıklardan faydalanarak, onlarla birleşerek yeni kültürler meydana getirmişlerdir”⁷⁵ der. Bu şekilde Ülken Türk düşüncesi üzerinde değişik tesirlerin olduğunu söylemektedir. Bu tesirler Türk kültürünü yok etmemiştir, bilakis bu tesirler Türk kültürünü, Türk düşüncesini bulunduğu konumdan daha ileriye götürmüştür. İlk dönemde Hint-Avrupa, Çin Türkistan’ında Yunan-Buda, Mani dini, Hristiyanlık ve Yahudilik etkileri üzerinde durmaktadır. Bununla birlikte, tarihin en eski dönemlerinden bu yana ve hatta tarih öncesi dönemlerden başlayarak çok geniş bir alanda değişik topluluklar, dinler, kültürler ve medeniyetlerle olan ilişkiler ve tesirlerin de tek taraflı değil fakat karşılıklı etkileşimler bağlamında ele alınması ayrı bir önem taşımaktadır. Nitekim Ülken de bunun bilincindedir ve bu bakımdan da o, özellikle Sümerler ve Hititler üzerine olan araştırmalar ilerledikçe ilk dönemlerle ilgili bilgilerin artacağına ve öte yandan meselâ Çin ve Hint medeniyetleri üzerinde Türklerin tesirlerinin aydınlatılabileceğine işaret etmektedir.⁷⁶

Nitekim Türkler üzerinde yapılan araştırmalarda, Asya’nın en güçlü ve uygar toplumu olarak göçebe ve step kültürünü geliştirmişler, Türklerin atı keşfedip, onu evcilleştirmeleri, ne işe yaradığını tespit etmeleri ve ilk ata binen kişiler olmaları önemli bir olaydır, Asya Türk halkı taş, demir, balçık gibi üç hammaddeyi çok iyi kullanmışlardır. Pamuk, yün ve deriyi değerlendirerek kentler kurmayı başaranlar Uygur Türkleridir. Orta Asya tarım havzasının mağaralarında yapılan kazılarda Çin ve Hint uygarlığına ait eserlere rastlanmıştır. Fakat çöl kumlarının daha derin tabakaları altında Çin ve Hint uygarlığından da daha eski Türk uygarlık kalıntıları bulunmuştur.

⁷³ Osman Şimşek; “Türkiye’de ve Batıdaki Medeniyet Kavramlarına Zihniyet Özgün Sosyal Bilimi – İktisat Etkileşimi Bağlamında Yaklaşım”, *G.Ü.İ.İ.B.F. Dergisi*, Cilt 10, Sayı 2, 2008, s. 115-139, http://dergi.iibf.gazi.edu.tr/dergi_v1/10/2/6.pdf, Ekim 2009.

⁷⁴ Hilmi Ziya Ülken; *İnsani Vatanseverlik*, Ülken Yayınları, İstanbul 1998, s. 135.

⁷⁵ Hilmi Ziya Ülken; *Anadolu Kültürü ve Türk Kimliği Üzerine*; s. 147.

⁷⁶ Hilmi Ziya Ülken; *Türk Tefekkür Tarihi*, s. 23.

Eski uygarlık ürünleri ortaya çıkarıldıkça temel uygarlığın ortaklarının birinin de Türkler olduğu gerçeği ispatlanmış olacaktır.⁷⁷

Hunlar tek Tanrılı bir gök dinine inanmaktaydılar. Türk hakanının katılımıyla çadırdan mabet içinde her yıl büyük bir ayin yapılırdı.⁷⁸ Buluntulara göre, Göktürkler, Budizm'e yakınlık duymuşlar, Çin başkenti Çang-ai'da bir Türk mabeti bile inşa ettirmişlerdir. Orhun Kitabelerinde görüldüğü gibi Türkler, nesirlerinde şiir dili kullanabilme kudretine de bu çağda ulaşmışlardır. Yüksek sınıf okuma- yazma biliyor, millî alfabe kullanılıyordu, Göktürkler aldıkları dinî eğitimin etkisiyle dinî sanat ve mimariye ait eserler vücuda getirmişlerdir.⁷⁹

Uygur Türkleri yerleşik hayata geçerek maddî ve manevî kültür alanında eserler meydana getirmişlerdir. Uygurlar 759 yılında Mani dinine girdiler. 763 yılında, bu din imparatorluğun resmî dini kabul ediliyordu. Manihaizm, Türk yurdunda, Türklerin edebiyat ve sanat eserleri vücuda getirmelerine sebep olmuştu. Eldeki buluntular Uygurların dinî eğitimlerini mabetlerde yaptıklarını göstermektedir. Uygur Türklerinin dinî-edebî eserleri ve türlü sanat ürünleri, Türk medeniyet tarihine eski ve emsalsiz eserlerini bırakmaları bu sıralarda mümkün olmuştur. Uygurlar kâğıt ve matbaayı kullanmışlardır. Araplara kâğıt yapmasını öğretmişlerdir. İlk Türkçe şiirler ve ilk dinî, felsefî eserler Uygurlar zamanında dilimize kazandırılmıştır. Maniheiztlerin yanı sıra büyük bir tercüme faaliyetine girişen Uygurlar, birçok telif eserler de meydana getirmişlerdir, bu suretle Türkçe, aşağı-yukarı 600 yıl süreyle (700–1300) Orta Asya'nın kültür ve ticaret dili olmuştu. Moğollar; tarih sahnesine çıktıkları devirden itibaren bütün teknik terminolojiyi Uygurlardan almışlardır. Moğollar, Uygurları yok etmelerine rağmen Uygur medeniyetinin etkisiyle kısa zamanda tamamen Türkleşmişlerdir.⁸⁰

Ülken'e göre Orta Asya'da Türkler doğuyla batı arasındaki geçitlere hâkim oldukları için, medeniyetleri taşıma vazifesini görmüşlerdir. Bundan dolayı doğuyla batı arasındaki ticari ve fikri alış verişler bilhassa Türkler üzerinde birçok izler bırakmıştır.

⁷⁷Yusuf Ziya Bildirici; "Türklerde İlim Hayatı", *PAÜ. Eğitim Fak. Dergisi*, 1997, S.2, s. 31, Ayrıca bk. Bahattin Ögel; *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991, s. 190; Yılmaz Öztuna; *Büyük Türkiye Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1979, C. L, s. 81-84.

⁷⁸Nejat Diyarbekirli; *Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2006, s. 151.

⁷⁹Emel Esin; *İslamiyetten önce Türk Kültür Tarihi*, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1978, s. 136.

⁸⁰Yusuf Ziya Bildirici; "agm.", s. 2, Ayrıca bk. Bahattin Ögel; *age.*, s. 201.

Bu izler bazen kısa bazen uzun süreli olmakla birlikte hiçbir zaman Türk düşüncesinin hâkim vasıflarını bozacak bir derecede yerleşmemiştir. Scythe'ler ve Yue-chi lerden Uygurlara kadar bütün Türk kavimleri ticari ve fikri tesirlere maruz kalmıştır. Türk ülkelerinin içlerine kadar Hindistan yolundan Brahmanizm, Budizm; İran yolundan Manihaizm, Nasturilik, Yakubilik, Aramilik; Kafkas yolundan Judaizm; Çin yolundan tekrar Budizm; nihayet İran ve Kafkas yollarından İslamiyet sokulmuştur. Bu tesirler yalnız dini itikatlara has kalmamış, kendileriyle beraber yazıları, edebiyatları ile bütün birer fikri sistemi de götürmüşlerdir. Orta Asya içerisinde Türklerin payen ve müsamahakâr ruhu çok geniş bir tanrı anlayışına müsait olduğu için bu çeşitli itikatlar ve fikirler mücadele etmeksizin yan yana yaşayabilmiştir.⁸¹

Türkler Hintlilerle ve Avrupalılarla da komşuluk etmişler, Ülken'e göre bu komşuluk sonucunda gerek dil gerekse medeni noktada birbiri üzerinde birçok tesirler yapmışlardır. İskender istilası zamanında Yunanca öğrenmişler, kitapevlerinde, paralarında vs. Yunan dilini kullanmak suretiyle Yunan medeniyeti tesiri altında kalmışlardır. İran'da Mani tarafından tesis edilen Manihaizm ilk önce Maverâünnehir'de, daha sonra Çin Türkistan'ında Türkler arasında yayıldı. Türklerin İslamiyet'i kabulünden sonra da bu dinin tesirleri devam etmiş ve çeşitli mezhep, tarikat hareketleri içerisinde kendini göstermiştir.⁸²

Ülken'e göre Türklerin İslamiyet'ten evvel en fazla temasta bulundukları dinlerden birisi de Hristiyanlıktır. Oğuzların büyük bir kısmı arasında Aramilik ve Nasturilik mezhepleri çok eski zamandan beri yayılmıştı. Ona göre Aramilik Türkler arasında tadil edilmiş şekliyle Orhon harflerini vücuda getirdiği gibi Nasturiliğin yayılmasından sonra da Uygurlar onların harflerinden hareketle Uygur yazısını meydana getirmişlerdir. Ülken'e göre Judaizmin Türkler arasında yayılması, medeni ve fikri noktada çok büyük eserler bırakmadı.⁸³

Ülken, genel olarak Türklerin dinî-sosyal yapısına ilişkin görüşlerinde, Türklerin eski inançlarının Müslüman olduktan sonra da etkili olduğu fikrine bu konuda yürüttüğü araştırmalarının başlangıcından beri sahiptir. Türklerin eski inançlarının etkisinin ana merkezi oluşturduğu, Manilik, Zerdüştlük, Hristiyanlık ve Anadolu'nun eski

⁸¹ Hilmi Ziya Ülken; *Türk Tefekkür Tarihi*, s. 23.

⁸² Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 24.

⁸³ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 76.

inançlarının da etkili olduğu uzlaşmacı, birleştirici bir yapı oluşturduğu üzerinde durmaktadır.⁸⁴ Araştırmalarının ana fikrini oluşturan bu görüş, birbirinden bağımsız çeşitli yayınlarındaki düşüncelerinin de, peşin hüküm şeklinde, ana fikrini oluşturmaktadır.

Türklerin düşünce dünyasında, yaşam tarzlarında sadece dinlerin tesirinden bahsetmek yetersiz bir bakış açısı ortaya koymak demektir. Türkler, tarihin tanıyabildiği en eski kavimlerden biridir. Türkler, tarihin bilinen dönemlerinden bu yana, nüfus itibarıyla kalabalık, hareketli ve güçlü bir millet olarak bilinmektedir. Türklerin yaşadığı bölgelerdeki iklimlerin çeşitliliği, onların sosyoekonomik ve kültürel hayatlarında da önemli roller oynamış; böylece onlar, özellikle Türk tarihinin önceki dönemlerinde veya en azından belli bir safhasında Avrasya'nın bozkırlarında göçebe bir hayat yaşamışlardır. Coğrafyanın insan hayatı üzerindeki etkileri göz önüne alınırsa, bozkır ikliminin birçok bakımlardan eski Türk yaşayışı, düşünce tarzı, inancı, dünya görüşü, örf ve adetlerine, kısacası kültürüne köklü tesirler yaptığı görülmektedir.⁸⁵

Bir kültürün oluşmasında sadece coğrafi imkânların işlenmesi yetmemektedir. İnsanların kültür değerleri yarattığı ve geliştirdiği bilinmektedir. Bunun yanında, belirli ruhi karaktere sahip toplulukların, ortaya konan çeşitli kültür değerlerini kontrol edebilme kabiliyeti de unutulmamalıdır. Toplum, kendi içerisinde görünen her kültür belirtisini kabul etmemekte, ancak görüşlerine, düşünce tarzı ve yaşayışına uygun düşünceleri benimsemektedir.⁸⁶ Kafesoğlu, her kültürün coğrafi çevre, insan faktörü, toplum olmak üzere üç temel dayanağının olduğunu belirtmektedir. Bu durum başka coğrafi çevrelerde yaşayan ve ayrı karaktere sahip insan toplumlarına mahsus olmak üzere birbirlerinden farklı kültürler doğacağını gösterir.⁸⁷

Ülken'e göre Türkler, Orta Asya'dan göç ederek Anadolu'ya doğru yol almalarıyla İslam ile tanışmışlar ve yavaş yavaş İslam medeniyetinin ümmet anlayışı içerisine girmeye başlamışlardır. Türklerin İslam ile tanışmaları Anadolu'da değil daha öncesinden olmuş, Talas Savaşı İslam ile tanışma da bir dönüm noktası olmuştur. İslamlaşma 751 Talas Savaşından da önce başlayıp, X. Yüzyıla kadar uzun bir süreci

⁸⁴ Hilmi Ziya Ülken; *Anadolu Kültürü ve Türk Kimliği Üzerine*, s. 259.

⁸⁵ Ünver Günay-Harun Güngör; *Türk Din Tarihi*, s. 11.

⁸⁶ İbrahim Kafesoğlu; *Türk Milli Kültürü*, s. 214.

⁸⁷ İbrahim Kafesoğlu; *age.*, s. 214.

kapsamaktadır.⁸⁸ Ülken'in ortaya koyduğu bu görüş onun Anadoluçuluk fikrinin bir uzantısı olsa gerektir. Ona göre Türklerin milli dinleri, halk inanışları Müslümanlıkla beraber devam etmiş, eski inançlarını bulundukları coğrafyada tasavvuf altında sürdürmüşlerdir.⁸⁹ Türkler İslamiyet içerisinde uzun bir çıraklık dönemi geçirmişlerdir. İçerisinde bulundukları medeniyet çerçevesinde yazılı ürünleri ancak XI. yüzyılda vermeye başlamışlardır.⁹⁰ Bu dönemden itibaren Türklerin çıraklık devresini geçirecek kadar fazla çalışmışlar ve hissedar oldukları İslam dairesinde Araplar ve Acemlerden hiçbir zaman aşağı kalmayacak, hatta birçok sahada onları aşacak eserler meydana getirmişlerdir.

Ülken, Anadoluçuluk görüşü bağlamında Anadolu'daki destanların önemli kültürel kaynak niteliği gösterdiklerini, edebiyatımızda destanlara yeterince değer verilmediğinden yakınlık, Anadolu'nun her yerinde destanların yaşadığı, onların değerlendirilmesinin bir gereklilik olduğunu dile getirmektedir.⁹¹

Ülken'e göre Türklerin Batı kültürü ile temasları hayli eskidir. Fakat iki düşünce tarzı uzunca bir süre birbirine tesirsiz yan yana yaşamış veya birbiriyle uzlaşmaya çalışmış, fakat çoğunda hiçbir gerçek kaynaşmaya ulaşmamıştır. Türkler 17. yüzyılın sonlarından itibaren Batının üstünlüğünü kabul etmiş ve Batı düşüncesinin tesirine girmiştir.⁹² İki kültürün birbirine tesirsiz yan yana yaşaması diğer taraftan uzlaşmaya çalışması çelişkidir.

Milletlerin birbirlerini etkilemelerinin bir şekli de kuşkusuz tercüme faaliyetleridir diyebiliriz. Çünkü tercüme yoluyla milletler, medeniyetler birbirinden, birbirlerinin neyi bilip, neyi bilmediklerinden haberdar olurlar. Nitekim bugünkü ve önceki uygarlıkları birbirine bağlayan en önemli vasıta tercümelerdir. Bu sayede ilim ve medeniyet bayrağı el değiştirir. İşte bu ve benzeri sebeplerden dolayı dünya ilim ve düşünce tarihinde tercüme önemli bir yere sahiptir.⁹³ Tercüme faaliyetlerinin, Hilmi Ziya Ülken'in ifadesiyle, kültürel ve felsefi uyanış devirlerine yaratıcılık kudretini

⁸⁸ İ.Hami Danişmend; *Türk Irkı Niçin Müslüman Oldu*, Burak Yay., İstanbul 1994, s. 222.

⁸⁹ Hilmi Ziya Ülken; *Anadolu Kültürü ve Türk Kimliği Üzerine*, s. 286.

⁹⁰ İsmail Taş; *İslam Öncesi Türk Düşüncesinde Kozmogoni Kozmoloji*, Kömen Yayınları, İstanbul 2002, s. 75.

⁹¹ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 30.

⁹² Hilmi Ziya Ülken; *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 20.

⁹³ Kazım Sarıkavak; "Az Bilinen Osmanlı'da Bir Aydınlanma Hareketi", *Osmanlı (Düşünce Sayısı)*, Y.T.Y, Ankara 1999, C. 7, s. 144.

verdiği söylenebilir.⁹⁴ Türk düşünce tarihine bakıldığında da tercüme faaliyetleri çok eskiye dayanmaktadır. Mesela, Uygurlar dönemindeki Türk düşüncesinin oluşumu İslam Felsefesinin oluşumu ile benzerlik sergilemektedir. Bu dönemdeki Türk düşüncesi de İslam felsefesinde olduğu gibi, tercüme hareketleri ile başlamıştır. Bu dönemde, çeşitli dillerden farklı dini düşüncelere ait eserler tercüme edilmiştir. Hatta bu tercümeler bazen devlet adamları ve bazı asilzadeler tarafından teşvik bile edilmiştir.⁹⁵ Tercüme faaliyetlerinin Türk düşüncesinde her dönem kesintisiz devam ettiği görülecektir. Nitekim daha öncede belirttiğimiz gibi Ülken Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü adlı eseri “...*düşüncenin sürekliliğini çeviri sağlar*” diyerek kaleme almıştır. Ülken’e göre; “*ayrı ayrı medeniyetleri açar gibi görünen büyük uyanışlar, gerçekte, gittikçe genişleyen sürekli tefekkürle birbirine bağlıdır. Bu sürekli tefekkürü temin eden ise özellikle “tercüme”dir.*”⁹⁶ Yine Ülken son Türk uyanışının Tanzimat’tan sonra doğu ve batıdan yapılan tercümelerle başladığını belirtir.⁹⁷

2.1.4. Türk Düşüncesinin Temel Karakteri – Nitelikleri

Karakteri; “1. Ayırt edici nitelik. 2. Bir bireyin kendine özgü yapısı, onu başkalarından ayıran temel belirti ve bireyin davranış biçimlerini belirleyen, üstün ana özellik, öz yapı, ır, seciye”⁹⁸ şeklinde tanımlayabiliriz. “Bir kişide az çok devamlı olan davranış temayülllerine ferdî karakter denir. Bu davranış temayülleri ferdin hayatı boyunca teşekkül eder ve bir taraftan onun fizikî ve fizyolojik fonksiyonlarının, bir taraftan da sosyal yaşantısının meydana getirdiği bir bileşimdir.”⁹⁹ Bir milletin karakterini ortaya koyabilmek için o millette bulunan, tarihi boyunca değişmeyen ve devamlı kalan yönlerinin bulunması gerekmektedir. Nasıl ki bir kişide davranış temayülleri bulunuyorsa bir millette de davranış temayülleri bulunmaktadır. Çünkü bir milleti meydana getiren en önemli unsur aynı ortak kültüre sahip olan insanlardır. Fakat Millî karakter adı verilebilecek bir sosyal realitenin var olup olmadığı konusu sosyal

⁹⁴ Hilmi Ziya Ülken; *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, s. 359.

⁹⁵ Şinasi Tekin; “*İslamiyet Öncesi Türk Edebiyatı*”, Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1992, C. III, s. 20-57.

⁹⁶ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 5.

⁹⁷ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 251.

⁹⁸ *Türkçe Sözlük*; A-J 1, Haz., Prof. Dr. Hasan Eren, Prof. Dr. Talat Tekin vd., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988, “Karakter” maddesi, s. 318.

⁹⁹ Erol Güngör; *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006, s. 121.

bilimlerde hayli tartışılmış ve bu soruya net bir cevap verilememiştir.¹⁰⁰ Acaba bir milleti başkalarından ayıran, millet hayatında devamlı olan bazı özellikler ve bu özelliklerin sentezinden meydana gelen bir “*millî karakter*” var mı? Bu konuda “*ırk peşin hükmü*” ne dayalı karakter tasniflerinin hep yanlış olduğu ve insanlar tarafından pratik gayelerle yapıldığı öne sürülmektedir¹⁰¹. İlmî plânda millî karakter üzerine yapılan araştırmaların da siyasal endişelerle başlayıp sürdüğü belirtilmektedir.¹⁰² Millî karakter deyimi, bir milletin fertleri arasında meydana gelen ortak eğilimler ve bu eğilimlerden doğan hareket ve düşünce tarzlarının ifadesi olarak anlaşılmalıdır.

İnsan sosyal bir varlıktır. Kişilik ve karakterinin oluşmasında sosyal etkenlerin rolü büyüktür. Dolayısıyla “*millî karakter*”, aynı zamanda “*sosyal karakter*”le anlatılan içeriği de yansıtmaktadır.¹⁰³ Sosyal karakter, “*belli bir grup için ortak olan hayat tarzının ve temel tecrübelerin sonucu olarak, o grubun fertlerinin çoğunda gelişmiş olan karakter yapısının esas çekirdeğini ifade eder*”.¹⁰⁴ Sosyal karakter zorunlu olarak ferdî karakterden daha özel, daha az belirlidir¹⁰⁵. Çünkü burada tek tek fertleri birbirinden ayıran özellikler yerine, bir grup veya milletin birçok ferdinde ortak olan karakter yapısını oluşturan genel özellikler söz konusudur. Bir ferдин karakteri tasvir edilirken, o ferдин kişilik yapısını meydana getiren bütün özellikler söz konusu olur. Sosyal karakterde ise belli ortak özellikler seçilmektedir¹⁰⁶. Bundan dolayı Türk düşüncesinin karakterini net bir şekilde ortaya koymak zordur. Anca genel bir yargı ortaya konulabilir.

Bir topluluk, hayat tarzı itibariyle belli bir şeye ihtiyaç duyduğunda, buna uygun tutum ve davranışı, kültür unsurunu, üretmektedir. Böylece kültür, varlık sebebi olarak, ait olduğu topluma münhasır olmaktadır. Kültürün kendisi millîdir. Zaman ve çevre şartlarına bağlı olarak bazı unsurları değişebilir, fakat esas özelliklerini ortaya koyan temel karakteri yüzyıllar boyunca varlığını sürdürür.¹⁰⁷ Millî karakter, toplumları birbirinden ayıran farklılıklar veya bir arada tutan benzerliklerdir. Bir toplumun millî

¹⁰⁰ Erol Güngör; *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, s. 122.

¹⁰¹ Erol Güngör; *age.*, s. 122.

¹⁰² Erol Güngör; *age.*, s.123-124.

¹⁰³ Süleyman Sayar; “Yahudi Karakteri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 9, S. 9, 2000, s. 54.

¹⁰⁴ Eric Fromm; *Hürriyetten Kaçış*, (Çev. A. Yörükân), Tur Yayınevi, İstanbul 1982, s. 288.

¹⁰⁵ Eric Fromm; *age.*, s. 288.

¹⁰⁶ Eric Fromm; *age.*, s. 30-33.

¹⁰⁷ İbrahim Kafesoğlu; *Türk Milli Kültürü*, s. 9.

karakteristikleri, üyelerinde en sık görülen, zaman ve mekân itibariyle en yaygın özelliklerdir.¹⁰⁸

Karakter ve milli karakter tasviri yapmamızın nedeni Türk düşüncesinin değişen ve değişmeyen yanlarını milli unsurlar ışığında ortaya koyabilmektir. Ülken'e göre her millet'in, büyük medeni akışla birleşen ve ona karışan yeni bir su olduğuna değinilmişti.¹⁰⁹ Fakat eserlerinden çıkardığımız sonuca göre o birleşme de, kaybolma yoktur. Bir millet kendine has özelliklerini de muhafaza etmektedir.

Ülken, Türklerin tarihin tespit edebildiği ilk dönemlerine Payen adını vermektedir. Çünkü ona göre; bu dönemde Türklerin dini anlayışları, kozmogonileri ve mitolojilerinde, dünya görüşlerinde payenlere mahsus olan genişlik ve itikat sınırsızlığı vardı. Bu durumu Ülken, Türklerin aynı zamanda çeşitli din ve medeniyetlere birden girişleri, itikatlarını kolaylıkla değiştirmeleri, aralarına yeni ilahlar ve yeni fikirlerin büyük bir kolaylıkla girmesiyle açıklamaktadır. Bu dönemde Türk düşüncesi de tıpkı Roma veya Yunan'daki Payen düşünce gibi geniş ve her an değişmeye müsait bir tanrı ve tapınak anlayışına sahip bulunmaktadır.¹¹⁰

Türkler, İslam'ı seçtikten sonra artık yeni bir dinle ve yeni bir kültür çevresiyle tanışmışlardır. Bu durumun, onların düşünce anlayışlarından yaşam tarzlarına kadar hemen hemen her alanda tesir edeceği kaçınılmazdır. Ülken'e göre İslami Türk düşüncesi bir "ümme" düşüncesidir. Orada imparatorluk ideolojisi uluslararası dini bir toplum meydana getirmiştir. Türk düşüncesi burada kendine ait karakteri ancak Araplar, Türk ve Acemler arasında ortak olan İslami bir şekil içerisinde ifade edebilmiştir. Bu dönemde orijinal bir eserin doğabilmesi için her şeyden önce ümmet ruhunun tamamen kavranmış olması; yani İslami şekilde "üstad" olunması gerekirdi. Bundan dolayı Türk düşüncesi ümmet devrinde gerçek ürün verinceye kadar bu devrin şekline ait uzun bir "çiraklık" devresi geçirmiştir.¹¹¹

Ülken'e göre ümmet devrinin en ortak ve genel karakteri dini devlettir. Nitekim ümmet düşüncesinin de belirgin vasfı dini devlet etrafında toplanmaktadır. Ümmet döneminin

¹⁰⁸ İbrahim Kafesoğlu; *Türk Milli Kültürü* , s. 10.

¹⁰⁹ Bk. Dipnot 60.

¹¹⁰ Hilmi Ziya Ülken; *Türk Tefekkür Tarihi*, s. 15.

¹¹¹ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 16.

getirdiği en önemli sorun skolâstik düşüncenin kaim olmasıdır.¹¹² Ülken'in skolâstik düşünceden kastettiği medresenin vermiş olduğu düşüncedir. Bu felsefenin temeli teolojidir, ona dayanır ve onu desteklemeye çalışır. Ülken bu görüşlerini şu şekilde dile getirir: *“Dini devlet kendini meşrulaştırmak için “şeriat” ile “mantık”ı telif, yani dini aklileştirmeye çalışır. Bundan dolayı “medrese”, skolâstik meydana gelir. Diğer taraftan din, devlet dışında doğrudan doğruya gizemini koruyarak sosyal sınıfların en büyük dayanağı olmakta devam eder. Mantıkla uzlaşamayan din, artık devletin dini değil çeşitli sosyal sınıfların ve halkın dinidir. O bu şekliyle bazen devlete yakın, bazen ondan uzaktır. Böylece zaman zaman Bâtınlık, Şiilik, dinden sapma ya da düşünce ayrılığı şekillerini alır. Bu suretle de, tekke, tasavvuf, mistisizm meydana gelir. İşte ümmet düşüncesini aralarında paylaşan, bununla beraber aynı sosyal oluşumun neticesinde doğmuş olan iki zıt kutup bunlardır.”*¹¹³

Ülken'e göre ümmet devrinde oluşan Türk skolâstik başlıca şu karakterleri taşımaktadır:

“A) Gerek kökleri gerek amaç itibariyle telifçidir. Din ile mantığı uzlaştırmaya çalışmıştır. Bu telifçilik, uzlaştırma çabası onu zorunlu olarak birçok çelişkilere sürüklemiş ve bu yüzden özgün bir sistem olamamıştır.

B) İlk zamanlarda sahip olduğu hürriyeti zamanla kaybederek, serbest bir düşünce ortamında ilerleyecek yerde teokratik bir devlete hizmet etmeye mecbur olmuş ve böylece bütün metafizik kıymetini kaybetmiştir.

*C) Bundan dolayı da Tanzimat'a kadar suri mantık¹¹⁴ ve ansiklopedik ilimlerden ibaret kalmıştır.”*¹¹⁵

Ülken ümmet dönemi diye adlandırdığı İslami dönem Türk düşüncesini eleştirmesine rağmen, bu görüşünün aksine, burada bir çelişki göze çarpmaktadır, genel anlamda Türk düşüncesinin bariz karakterini içten ve akli olarak değerlendirir, bunun sonucu olarak da Türk düşüncesinin İslam medeniyetinde daima büyük matematikçiler, mantıkçılar ve

¹¹² Hilmi Ziya Ülken; *Türk Tefekkür Tarihi*, s. 16.

¹¹³ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 16.

¹¹⁴ “Suri Mantık ya da Formel Mantık: mantığın geleneksel ya da biçimsel özelliğidir. Geleneksel mantık olarak da adlandırılır. Bir düşüncenin içerik bakımından doğru olup olmadığını değil, biçimsel ya da formel yönden doğru olup olmadığını dikkate alır, bunu önemser.” (Bedi Akarsu; *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, “Formel Mantık” maddesi, İnkılap Yayınevi, İstanbul 1998, s. 132.)

¹¹⁵ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 70.

mistikler yetiştirdiğini söyler.¹¹⁶ Mesela ona göre Farabi mantıkta çok açık ve telifçilikten uzak olduğu içindir ki en fazla tesir eden filozof olmuştur. Tanzimat’a kadar bütün Türk düşüncesinde özellikle medrese çevresinde etkili olan onun formel mantığı idi.¹¹⁷ Ülken, İbn-i Sina’ya da değinir. Ona göre İbn-i Sina, Yunan felsefesini Türk düşüncesine yerleştirmiş olmasından dolayı Farabi kadar önemli olmakla birlikte gittikçe şahsi ve terakibi olmaya başlayan Türk skolâstisini Batıya naklederek ona uluslararası bir değer vermiştir. İbn-i Sina Türk düşüncesini Batı da ilk defa temsil etmiş ve Batının fikir dünyasında derin bir iz bırakmış olan bir Türk düşünürdür.¹¹⁸

Hilmi Ziya’ya göre Modern düşünce; Rönesans’tan başlayarak Descartes’ten sonra tamamıyla parlayan Avrupa düşüncesidir. Ona göre Türkler, Tanzimat’tan biraz evvel başlayarak gittikçe daha zorunlu ve kaçınması imkânsız bir hal alan Avrupa ile temas neticesinde modern düşünceye ağır ağır girmeye başlamışlardır. Modern düşüncenin sonucunda da müspet ilimler, fikir hareketleri, felsefeler ortaya çıkmıştır. Onlar, gerek yöntem, gerek amaç itibarıyla ümmet düşüncesi ile bağlarını tamamıyla kesmişlerdir. Ülken’e göre düşünme ve yaratma sanatının kökleri hususunda ümmet düşüncesine birçok şey borçlu ise de, modern düşünce artık diğerinden büsbütün ayrı karaktere sahiptir.¹¹⁹

Ülken modern düşüncenin ameli olduğunu söyler. Ameli düşünce; akılla muhakeme etmeyi, başka bir deyişle, karşılaşılan problemlere ilişkin çözümler üretebilmeyi ifade eder.¹²⁰ Ona göre modern düşüncenin amacı dünyevîdir, siyaset ve teknik onun doğrudan hedefidir. İlim ve felsefe olmak yönünden o bunlara temel hazırlar. Bundan dolayı artık düşünce; bayağı bir kafa oyunu, sade bir akıl yürütme olmaktan çıkmış sosyal olayların dayanak noktası olmuştur. Ülken’e göre teknik ilme; ilim yönetime dayanır; yöntem de kuvvetini felsefeden alır. Diğer taraftan ahlak ve siyaset de yine ilme (sosyoloji, iktisat, hukuk), o da yöntem ve felsefeye dayanır. Ülken, düşüncenin artık ne ilk zamanda olduğu gibi sade bir akıl yürütme sanatı, ne de ümmet devrinde olduğu gibi mistik dünya görüşünün akılla izahı için yapılan bir gayret olduğunu, düşüncenin artık hayat için, toplum için, aksiyon için olduğunu dile getirir. Bu sebepten

¹¹⁶ Hilmi Ziya Ülken; *Türk Tefekkür Tarihi*, s. 114.

¹¹⁷ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 121.

¹¹⁸ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 125.

¹¹⁹ Hilmi Ziya Ülken; *age.*; s. 69.

¹²⁰ Milay Köktürk; “Farabi’de Psikoloji”, *PAU. Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2003, S.2, s. 10.

modern düşünce, ilk olarak dini düşünce ile mücadele eder, ardından kendi prensiplerini ve yöntemini araştırmaya koyulur.¹²¹

Ülken'e göre modern Türk düşüncesi de Tanzimat'tan beri bu iki safhadan geçmiştir: O ilk olarak, medrese ve tekke ile karşılaşmış, onunla mücadele etmiş, uzlaşmaya çalışmış, nihayet onu yenerek başlı başına varlık olmaya başlamıştır. Ülken modern Türk düşüncesinin en tam ve ileri safhasının bu olduğunu söyler. Ona göre Türk düşüncesi ikinci safhaya çok yakın zamanda girmiştir. Usul ve prensipler üzerinde düşünerek orijinal bir düşünce olabilmek için gerekli olan çıraklık safhasından geçmemiştir. Bu sebepten Türk düşüncesinin bugün içinde bulunduğu devre, modern düşüncede yaratıcı olabilmek için geçilmesi zaruri olan "çıraklık" devresidir.¹²²

Hilmi Ziya Ülken Türk düşüncesinin dönemlere göre değişen karakterlerini genel hatlarıyla çizdikten sonra, onun değişmeyen yönünü maddeler halinde şu şekilde özetler:

"1-Türk düşüncesi realisttir. O ne Hintliler gibi nefsin içine kapanmış mistik görüşlü bir millettir. Ne de eski Yunanlılar gibi tabiata esir olmuş kaderci bir ırktır.

2-Türk düşüncesi teori ve pratik arasında daima sıkı bir irtibat bulmaya elverişlidir. Onda işlevsel olmayan ve sırf bir zekâ oyunu olarak kalan sade bir akıl yürütme zevki yoktur.

3-Türk düşüncesi fikirler ve kavramları basitleştirmek, açık ve anlaşılabilir bir hale koymak; ona en rasyonel ve kolay şeklini vermeye elverişlidir. O tasavvufta bile rasyonalisttir.

*4-Türk düşüncesi ani ve doğru kavrama kabiliyetine sahiptir. Yani olaylarla temasında onlardan kendi için ani ve hızlı sonuçlar çıkarmaya muktedirdir. Çeşitli medeniyetlere çabuk uyum kabiliyeti bunun sonucudur."*¹²³

¹²¹ Hilmi Ziya Ülken; *Türk Tefekkür Tarihi*, s. 17.

¹²² Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 18.

¹²³ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 18.

III. BÖLÜM

3.1. TÜRK DÜŞÜNCESİNİN SINIFLANDIRILMASI

Hilmi Ziya, Türk düşünce tarihini kaynakları itibariyle izlenen sıraya göre üç ana bölüme ayırır. Buna göre Türklerin büyük bölümleri itibariyle İslamiyet’i kabullerine kadar devam eden oldukça uzun ve aslında son derece karmaşık bir ilk dönem “Payen Türk Düşüncesi”, XIX. yüzyıla kadar süren ikinci dönem “İslami Türk Düşüncesi” ve Tanzimat’tan biraz önce başlayan ve halen devam etmekte olan dönemde “Modern Türk Düşüncesi” devresini oluşturmaktadır. Hilmi Ziya, acele genelleme ve hatalı çıkarımlara düşmemek için, böyle bir ayırım yaparken bu konuda önceden yapılmış pek çok ve çeşitli özel araştırma ve incelemeye dayandığını söylemektedir.¹²⁴

Hilmi Ziya Ülken Türk düşüncesi ile ilgili problemlerin farkında olmakla birlikte, bu problemlerin üzerine ciddi bir şekilde gidememiş, bilhassa Türk düşüncesinin nereden başlatılması gerektiği hususunda kesin olgulara dayanmamıştır. Aynı şekilde Ülken, Türk düşüncesi için oldukça önemli olan Uygurlar dönemine ait olan yazılı kaynaklar üzerinde de fazla durmadığından malzeme sıkıntısı çekmiş, bu eksikliğini gidermek için de daha ihtiyatlı olarak kullanılması gereken ve oldukça geç dönemlerde yazıya geçirilen ve sözlü kültüre ait olan mitolojileri temel kaynak niteliğinde kullanmıştır. Hâlbuki bu kaynaklar, fikri kökenlerinin diğer kültür çevreleri ile alakaları tespit edildikten sonra, eğer varsa, yazılı kaynaklarımızla olan ilişkileri tespit edilerek asıl kaynaklardaki problemlerin anlaşılması ve yorumlanmasında kullanılması gerekirdi.¹²⁵ Diğer yandan, Ülken’in “payen” olarak isimlendirdiği ilk dönem Türk düşüncesini, “payen” olarak nitelendirilmesinin ne derece isabetli olduğu, aynı zamanda İslami Türk düşüncesini birkaç düşünür ile sınırlamasının da ne kadar doğru olduğu da eleştirilmiştir.¹²⁶

¹²⁴ Hilmi Ziya Ülken; *Türk Tefekkür Tarihi*, s. 9.

¹²⁵ İsmail Taş; *İslam Öncesi Türk Düşüncesinde Kozmogoni Kozmoloji*, s. 57.

¹²⁶ Ahmet Kamil Cihan; *Türk Düşüncesi Ders Notları*, s. 5.

Türkler hakkında bilgi veren kaynakları, yazılı, sözlü kaynaklar ve arkeolojik buluntular olmak üzere üç kategoriye ayırabiliriz. Bunlardan sözlü kaynaklar, Türkler hakkındaki destanlar ve mitolojilerdir. Bunlar her ne kadar sonradan yazıya geçirilmiş olsalar da sözlü kaynak olarak kabul edilmektedirler. Yazılı kaynakları Türkçe ve yabancı yazılı kaynaklar olmak üzere iki kısma ayırmak mümkündür. Arkeolojik buluntular ise maddi kültür unsurları diyebileceğimiz çeşitli iskân yerleri, mezarlar, kap-kacak gibi maddi eşyaları sayabiliriz.¹²⁷

Ülken; Türk düşünce tarihini sınıflandırmanın ve onu kesin hatlarıyla birbirinden ayırmanın güç ve aynı zamanda tehlikeli bir iş olduğunu, fakat Türk düşüncesinin seyrini genel hatlarıyla tanımak için gerekli olduğunu belirtir. Türklerin fikir hayatı Uzak Doğu'dan Avrupa içerisine kadar ilk zamanlardan yeni zamana kadar değişik kıtalar ve devrelere yayılmıştır. Özellikle üç medeniyet çevresinden geçmiş olduğu için onun her safhasında aynı kalan ortak karakterlerini bulup çıkarmanın çok zor olduğunu söyler. Türk düşüncesi, tarihin değişik dönemlerinde ve birbirlerinden çok uzak mesafede yaşayan Türk kavimlerinin bıraktıkları eserlerle tanınmaktadır. Hilmi Ziya, eski dönemlerden kalan vesikaların, elde mevcut olanların ancak küçük bir kısmını oluşturduğunu dile getirir. Diğer taraftan İslam medeniyetine ait kaynakların toplu ve yakın olması sayesinde bu dönemi diğerlerinden daha geniş ve derin bir şekilde tanıyabildiğimizi söyler. Bundan dolayı da Türklerin İslam medeniyetine girdikten sonra meydana getirdikleri fikri eserler, daha önce meydana getirdiklerinden ne miktar ne de içerik itibarıyla daha zengindir diye iddia edilemeyeceğini belirtir. Bu yüzden dönemleri kesin hatlarıyla çizmeye kalkmanın da mümkün olmayacağını söyler¹²⁸. Nitekim Türkler, Manihaizm, Budizm, Hristiyanlık vb. İslam'dan başka dinlerin üyesi olmuşlardır. Onları sadece bir dine göre tasnife tabi tutmak, tarihi gerçeğe de uygun değildir. Bu ayrım tarihsel ve bütüncül bakışa engel olur.¹²⁹

Ülken Türk düşüncesini, Türklerin mensup oldukları dinler veya inançları bakımından dönemlere ayırmıştır. Bu ayrım inançların Türk düşüncesi üzerinde yaptığı önemli

¹²⁷ Sadettin Gömeç; "İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2000, C. 20, S. 31, s. 51.

¹²⁸ Hilmi Ziya Ülken; *Türk Tefekkür Tarihi*, s. 9.

¹²⁹ Ahmet Kamil Cihan; *Türk Düşünce Tarihi* (Ders Notları), s. 4

etkilerden dolayı olsa gerektir. Fakat burada diğer etkenleri göz ardı etmek Ülken'in yapmak istemediği bir şeyi, din bağlamında dönemlere ayırmayı, yapması demektir.

3.2.1. PAYEN DÖNEM TÜRK DÜŞÜNCESİ

İslam öncesi Türk düşüncesi nereden başlatılmalıdır, nereye kadar İslam öncesi kabul edilmelidir? Türk Düşüncesi hakkındaki bu soruların cevabını bulmak oldukça zordur. Gerek tarihi şartlar ve gerekse yaşam tarzından dolayı devamlı hareket halinde yaşayan Türkler, dünya coğrafyasının hemen her köşesine yayılmış bulunmaktadır. Bu nedenle Türk tarihi ve düşüncesini belirli bir çerçeve içine almak kolay değildir. Aynı şekilde İslam öncesi ifadesi de sınırları çizilmesi gereken bir kullanımdır. Çünkü İslam öncesi tabiri Türkler için mutlak bir tarihi dönüm noktasını göstermemektedir. Türk oldukları kabul edilen halkların tamamı belirli bir tarihte Müslüman olmadığı gibi, İslam'ı kabul etmeyip çeşitli dinlere mensup olarak İslam dışı kalan Türk halkları da mevcuttur.

Bireysel kabullerin de olabileceğini göz ardı etmeden Türklerin İslam'ı kabul etmeleri 751 Talas Savaşı'ndan başlayıp, XVIII. yüzyıla kadar devam ettirilebilir. Bu nedenle 'İslam öncesi' ifadesini tarihsel bakımdan kesin sınırlar koyan belirli bir ifade olarak değil, Türklerin dinsel, düşünsel ve kültürel değişim süreçlerinden sadece birisini belirtmek için kullanılan bir tabir olarak anlamak gerekmektedir.

Türk düşüncesinin nereden başlatılması gerektiği sorunu da Türk tarihinin nereden başladığı sorunu ile doğrudan alakalıdır. Türk tarihinin hangi dönemlerde başladığı sorunu üzerine oldukça tartışma vardır ve bu tartışmalar bugün de devam etmekte, ancak kendisini Türk olarak adlandıran ilk Türkler Göktürklerdir ve onlar da destan ve mitolojilerinde kendilerini Hunlara nispet etmektedirler.¹³⁰

Hilmi Ziya Ülken, Türk düşüncesini Sümerlerden itibaren başlatır. İslamiyet'i kabule kadar geçen yaklaşık 4000 yıllık süreyi de "Payen" olarak isimlendirmektedir. Payen ya da Paganizm, " *Batı dillerinde Latince paganus ("kırsal") sözcüğünden türer. Özellikle*

¹³⁰ Von Gabain; "Köktürklerin Tarihine bir Bakış", *DTCFD*. 1944, S. 5, s. 685-696; Hun-Türk Münasebetleri, II. Türk Tarih Kongresi, Kenan Matbaası, İstanbul 1943, s. 895-911. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/26/1044/12606.pdf>, Mart 2010.

*Hristiyanlıkta paganizm terimi, İbrahimî dinlerin dışında kalan ruhani veya dinî öğreti ve doğa dinlerinin uygulama ve geleneklerini genel anlamda kapsar. Bu açıdan, paganizme mensup kişi için kullanılabilecek pagan veya İslam terminolojisindeki müşrik yani "Tanrı'dan başkasına tapan" terimine denktir. İslam terminolojisinde müşrik kullanılırken, özellikle Hristiyanlıkta pagan terimi kullanılır."*¹³¹ Türk dil kurumu sözlüğünde de paganizm "çok tanrıcılık" şeklinde tanımlanmaktadır.¹³²

Ülken "Payen Düşünce"yi "...site dinlerinin birleşmesinden meydana gelen ve birçok ilahlara ibadet edilen sınırsız itikat şekli." diye tanımlar. Ülken'e göre bundan dolayı Türklerin dini anlayışları, kozmogonileri ve mitolojilerinde payenlerde görülen genişlik ve itikat sınırsızlığı vardır. Türkler aynı zamanda çeşitli din ve medeniyetlere birden girmeleri, itikatlarını kolaylıkla değiştirmeleri, aralarına yeni ilahlar ve yeni fikirlerin büyük bir kolaylıkla girmesi bu ayrıma sebep olmuştur.¹³³

Ülken'in ilk dönemi Payen olarak adlandırmasının sebebi Türklerdeki dini yaşantıdır. Din, insanla beraber var olmuş, insanla beraber de var olacak bir kurumdur. İnsanlık tarihinde ne kadar gerilere gidilirse gidilsin, dini inançlardan yoksun bir topluma rastlanmamaktadır. Tarihi devrelerde olduğu kadar, tarih öncesinde de insanoğlunun bazı inançlara sahip olarak yaşadığı, yapılan ilmi araştırmalardan anlaşılmaktadır.¹³⁴ Türklerin İslâm öncesi dînî inanç sistemlerinde bir bütünlük olduğu söylenemez. Dini inançlar açısından bakıldığında, bütün bir Orta Asya'da inanç bazında tam bir çeşitlilik ortamı yaşanmaktaydı. Türklerin yaşadığı bölgelerin refah seviyesinin yüksek olması, başka milletlerin buralara akınlar yapmasına sebep olmuş ve dolayısıyla Budizm, Zerdüştlük, Mani ve Hristiyanlık gibi dinler, Türkler arasında bir tepki görmeden rahatlıkla yayılmış ve varlıklarını sürdürmüşlerdir.¹³⁵ Çünkü Türklerin o dönemde inanç sistemlerinde organik bir bütünlük görülüyordu. Türkler, İslâm'dan önce, bütün dinlere karşı taassup ve dar görüşlülükten uzak bir şekilde son derece tolerans ve müsamaha ile yaklaşmışlardır.¹³⁶

¹³¹ Şinasi Gündüz; *Anadolu'da Paganizm / Antik Dönemde Harran ve Urfa*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2005, s. 13.

¹³² *Türkçe Sözlük*; A-J 1, Haz., Prof. Dr. Hasan Eren, Prof. Dr. Talat Tekin vd., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988, "Paganizm" maddesi, s. 432.

¹³³ Hilmi Ziya Ülken; *Türk Tefekkür Tarihi*, s. 16.

¹³⁴ Günay Tümer, Abdurrahman Küçük; *Dinler Tarihi*, BerikanYayınevi, Ankara 1993, s. 1.

¹³⁵ Zekeriya Kitapçı; *Türkistan'da İslâmiyet ve Türkler*, Nur Basımevi, Konya 1988. s. 56-68.

¹³⁶ Hilmi Ziya Ülken; *Anadolu Kültürü ve Türk Kimliği Üzerine*, s. 249.

Ülken'e göre Türklerin ilkel dinleri Şamanlıktı, ona göre Şamanlık büyücülükten ibarettir.¹³⁷ Orta Asya topluluklarında dini hayat daha çok "Şaman" kavramı etrafında yoğunlaşmıştır. Başlangıçta Şamanizm Türklerin İslâm öncesi mensup oldukları bir din sistemi olarak anlaşılmış, ancak sonradan yapılan araştırmalarla Şamanizm'in, sırf Türklere has olmayan, bilakis bütün Asya'da yaygın olan bir sihir sistemi olduğu görüşü ağırlık kazanmıştır.¹³⁸ Kafesoğlu'na göre Şamanizm ata ruhlarına ve doğa varlıklarına tapınmaya dayanan eski bir Asya dinidir, bu dinin ne zaman ortaya çıktığı, ne gibi değişikliklerden geçtiği kesin olarak bilinmemektedir; ancak eski Çin Kaynaklarından öğrenildiğine göre, Şamanlığın önce Orta Asya Türkleri arasında ortaya çıktığı, daha sonra da diğer Türk boyları arasında yayıldığı anlaşılmaktadır.¹³⁹ Diğer bir görüşe göre de; Şamanizm'in Türklere Moğollardan geçtiği, Moğol istilası öncesi Türk tarihinde Şamanizm'e ait hiç bir kayda rastlanmadığı ifade edilmektedir.¹⁴⁰

Eski Türk dini inançlarından sayılan Şamanlık bir din olmaktan çok temel prensibi ruhlara, cinlere, perilere emir ve kumanda etmek olan ve gelecekte haber vermek düşüncesi bulunan bir sihir sistemidir. Esasen Şamanlık girdiği bölge halkının maneviyatına, ruh dünyasına bürünme kabiliyetinde bir inanç sistemidir.¹⁴¹ Türklerin İslâm öncesi dini inanç sistemlerinde genel olarak Gök-Tanrı inancı hâkimdi. Gök-Tanrı, Bozkır kavimlerinin inancında tek yaratıcı olarak kabul edilmiş ve sistemin merkezinde yer almıştır. Gök-Tanrı'nın bütün kutsal varlıkların başında sayıldığına ve hepsine üstün geldiğine, yetkin bir iktidar sahibi olduğuna ve semavî bir mahiyeti haiz bulunduğuna inanılmıştır. Özellikle Eski Gök-Türk inançlarında, Gök-Tanrının tek yaratıcı varlık olduğu, ateş ve su gibi bazı şeylere kutsallık verilmekle beraber, sadece yer ile gök'ün yaratıcısı olan Tanrı'ya inanıldığı varsayılmıştır.¹⁴²

¹³⁷ Hilmi Ziya Ülken; *Anadolu Kültürü ve Türk Kimliği Üzerine*, s. 199.

¹³⁸ Mehmet Aydın; "Şamanizm'in Türk Dini Hayatı İle İlişkisi", *XI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1994, s. 487.

¹³⁹ İbrahim Kafesoğlu; *Eski Türk Dini*, Ötüken Yay., Ankara 1980, s. 24.

¹⁴⁰ Mehmet Aydın; "Şamanizmin Eski Türk Dini Hayatı İle İlişkisi", *IX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara, 1994, II, s. 492-493; Esin; *age.*, s. 59.

¹⁴¹ Enver Behnan Şapolyo; *Mezhepler ve Tarikatler Tarihi*, Elif Yay., İstanbul 2004, s. 51.

¹⁴² İbrahim Kafesoğlu; *Eski Türk Dini*, s. 29, Cevat Hey'et; *Türklerin Tarih ve Kültürüne Bir Bakış*, (Çev. Melek Müderriszade), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 58-60, Mehmet Aydın; "Türkler'in Dini Tarihi Üzerine Bir Değerlendirme", *Türkiyat Araştırma Dergisi*, Konya 1997, S.4, s. 1-9.

Kısaca İslâmiyet'ten önce Türkler arasında tam bir din birliği ve hâkimiyeti sağlanamamış, ancak toplumsal yaşantılarında dînî taassup ve aşırılıktan kaynaklanan din ve mezhep kavgalarına da rastlanmamıştır. Türkler İslâm öncesinde pek çok dini benimsemiş olmakla beraber, inanç dünyalarında tarihleri boyunca en önemli yeri İslâmiyet teşkil etmiştir. Türkler, İslâm öncesinde hayat şartları gereği şehircilikten uzak, çadırdaki yaşamaya alışkın, basit bir hayat sürdürmüşlerdir. Bu nedenle din ve mezhep konularına pek ilgi duymamış, pek çok dini, hatta başlangıçta İslâmiyet'i benimsedikleri halde, yine de kendi millî geleneklerine bağlı kalmışlar, yaşantılarında bir değişikliğe gitmemişlerdir¹⁴³. Geleneksel Türk dini ve mitolojisi hakkında Çin, İslâm ve Batı kaynaklarında epeyce bilgi bulunmakla beraber, bunların değerlendirilmesi, onların çok kısa ve dağınık olmaları sebebiyle titiz çalışmalar gerektirmektedir. Ülken Türklerin İslamiyet'i kabulünden önce "İslam'dan önceki", İslamiyet'i kabulden sonra "İslam'dan sonraki" dönem diye tanımlanmasını doğru bulmaz. Çünkü ona göre İslamiyet'in kabulü Türk düşüncesi için ne bir 'hidayet' ne de bir 'inhitat' (gerileme) noktasıdır.¹⁴⁴ Fakat Türk tarihinin büyük bir dönüm noktasını teşkil eden Türklerin İslam'a girmesi, ne yazık ki bugüne kadar büyüklüğüyle doğru orantılı bir şekilde ele alınmamış, yalnızca genel hatlarıyla bilgi verilmekle yetinilmiş, bu durumda da genellikle siyasi ilişkilere temas edilerek, konuyla ilgili çok yönlü monografik çalışmalara yer verilmemiştir. Bu durum Türk sosyal bilimciliği ve tarihçiliği açısından önemli bir eksiklik olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁴⁵

3.2.1.1. Kolektif Düşünce

Kolektif; "*Birçok kimseyi veya nesneyi içine alan, birçok kişi ve nesnenin bir araya gelmesi sonucu olan*"¹⁴⁶ anlamına gelmektedir. Kolektif düşünceyi de birçok kişinin ortak olduğu, topluma ait düşünme biçimi şeklinde anlayabiliriz. Kolektif düşünce dönemi ferdiyetçiliğin öne çıkmadığı gelenekçiliğin ön planda olduğu, toplu yaşam tarzlarının benimsendiği bir dönemdir. Ülken kolektif düşünceyi; "*herhangi bir kavim içerisinde doğan ve hiçbir muayyen şahsiyet tarafından yaratılmış olmayan, ferdi*

¹⁴³ Günay Tümer; Abdurrahman Küçük; *Dinler Tarihi*, s. 60.

¹⁴⁴ Hilmi Ziya Ülken; *Türk Tefekkür Tarihi*, s. 15.

¹⁴⁵ Seyfullah Kara; *Anadolu Selçuklularında Din Ve Din Kurumları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2002, s. 224.

¹⁴⁶ *Türkçe Sözlük*; A-J 1, Haz., Prof. Dr. Hasan Eren, Prof. Dr. Talat Tekin vd., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988, "Kolektif" maddesi, s. 257.

yaratmaların eseri olmayan düşünce”¹⁴⁷ diye tanımlar. İlk dönem Türk düşünce hayatındaki kolektif düşünce biçimini de üç kısımda inceler: 1- Türk Kozmogonisi, 2- Türk Mitolojisi, 3- Türk Hikmeti.

3.2.1.1.1. Türk Kozmogonisi

Kozmogoniyi “*evrenin oluşumu ve gelişmesi üzerine, bilim öncesi mitolojik-dinsel öğreti*”¹⁴⁸ diye tanımlayabiliriz. Evrenin, insanın yaratılışı üzerine düşünceler, insanlığın tarihi ile başlar. Bu yüzden kozmoloji - kozmogoni kavramları milletlerin yaşantısını biçimlendirmiştir. Türk düşüncesi en eski devirlerden günümüze bir bütünlük taşır. Türk düşünce tarihini, ortaçağ Türk İslam düşünürleri ile başlatmak, binlerce yıl Türklerin hayatını etkileyen kozmik düşüncelerini görmemezlikten gelmek, bilimsel açıdan mümkün değildir.

Türklerin kültür hayatının temelinde Orta Asya bozkırlarındaki göçebelik ve hayvancılığa dayalı hayat tarzının şekillendirdiği düşünce yapısı yer alır. Bu düşünce yapısı aynı zamanda, içinde bulunduğu sosyo-kültürel yaşamın evren ile ilgili tasarımlarını da ortaya çıkarmıştır.¹⁴⁹ Esasen evren, bütün ilkel toplumlarda daha çok merak edilen ve üzerinde tasarımlar geliştirilen bir varlık topluluğudur. Araştırmacılara göre Türkler, evren hakkında bir tek izlenim/tasarım edinmemiş veya edindikleri tasarımı aynen korumamışlardır.¹⁵⁰

Eski Türk düşüncesinde mevcut evrenin oluşumu hakkındaki yaygın görüşlerden biri, “*Kâinatın bütün tezahürlerini, gök ve yeryüzünün temsil ettiği, birbirini tamamlayan iki evrensel nefesten oluşmuş kabul eden sistem*” Türklerin en eski ve öz kozmolojisi olarak görülür.¹⁵¹ Bu ikili sistem, İran dinlerindeki birbirine düşman iki ilke üzerine kurulu “ikici” (düalist) görüşten tamamen farklıdır.¹⁵² Başka bir görüşe göre ise, daha

¹⁴⁷ Hilmi Ziya Ülken; *Türk Tefekkür Tarihi*, s. 23.

¹⁴⁸ *Türkçe Sözlük*, K-Z 2; Haz., Prof. Dr. Hasan Eren, Prof. Dr. Talat Tekin vd., Türk Dil Kurumu Yayınları, “Kozmogoni” maddesi, Ankara 1988, s. 261.

¹⁴⁹ Mustafa Arslan; “*Türk Destanlarında Evren Tasarımı*”, Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı, İzmir 2005, s. 65-75.

¹⁵⁰ Jean-Paul Roux; *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (Çev. Aykut Kazancıgil), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1998, s. 81.

¹⁵¹ Mustafa Arslan; “*agm.*”, s. 65-75.

¹⁵² Emel Esin; *Türk Kozmolojisi Giriş*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001, s. 19-22.

sonra, büyük ihtimalle yabancı dinlerin de etkisiyle, yerin altında bulunan üçüncü bir bölge daha hayal edilmiş ve üç katmanlı bir dünya tasarımı ortaya çıkmıştır.¹⁵³ Ancak bazı araştırmacılar, herhangi bir etki olmadan da, üçlü bir evren anlayışının kaçınılmaz olduğunu ve önceleri nadir bir öneme sahip olan bazı şekillerde adlandırılan üçüncü bölgenin giderek daha büyük bir rol oynadığını belirtirler.¹⁵⁴

Altay Türk topluluklarından derlenen metinlerde¹⁵⁵, evren ile ilgili tasarımların temelde üç katmanlı, fakat daha ayrıntılı ve farklı bir içerik kazandığı görülür. Şamanlığa mensup olanlarca dünya birçok kattan ibarettir. Yukarda on yedi kat, ışıık âlemi olan göğü, aşağıdaki yedi veya dokuz kat, karanlıklar âlemini meydana getirir. Göğün katları ile aşağıdaki dünyanın katları arasında insanoğullarının oturduğu yeryüzü vardır. Üzerinde yaşayan insanlarla birlikte yeryüzü, gök ve yeraltı dünyalarının tesiri altında bulunur. Yaratıcı, koruyucu bütün tanrılar ve iyi ruhlar göğün katlarında; ifritler, kötü ruh ve tanrılar ise yeraltındaki karanlık katlarda otururlar.¹⁵⁶ Göktürk Yazıtları'nda da Kültigin Abidesi'nin doğu cephesi, "Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış"¹⁵⁷ sözleriyle ve üç katmanlı evren anlayışının ifadesiyle başlar. Üç katmanlı evren tasarımının Türk boylarına ait çeşitli metinlerde de yer aldığı görülür.¹⁵⁸ Ülken'e göre de aynı söz Türklerin, âlemi birbirinin zıddı olan fakat birbirini tamamlayan iki prensip 'Gök Tanrı' ve 'Asra Yer' ile izah etmesidir. Ona göre gerçekte her şey bir kaos halinde iken sonradan zıt olan şeyler ayrılmış ve bir dahaki birleşmelerinden ilk insan vücut bulmuştur.¹⁵⁹

H. Ziya'ya göre tarihin en eski kozmogonileri araştırıldığında ve birbirleriyle karşılaştırıldığında aralarında sıkı ilişkiler olduğu görülür. Ona göre bu ilişkilerin sebebi çeşitli milletlerin az çok aynı 'sosyal tekâmül'ü geçirmiş olmalarından ve aynı 'doğal olaylar' karşısında bulunmasından ileri gelebilir; fakat bu ayrım yüzeysel kalır, daha

¹⁵³ Jean-Paul Roux; *Türklerin ve Moğolların Eski Dini.*, s. 81.

¹⁵⁴ Mustafa Arslan; "Türk Destanlarında Evren Tasarımı", s. 65-75

¹⁵⁵ Altay Destanı Maaday Kara, Hazırlayan: Emine Gürsoy-Naskali, İstanbul 1999; Alıp Manaş-Altay Türklerinin Kahramanlık Destanı; Hazırlayan: Metin Ergun, Ankara 1988; Oğuz Kağan Destanı, İstanbul 1970; Manas Destanı; Yayına hazırlayan: Emine Gürsoy-Naskali, Ankara, 1995.

¹⁵⁶ W. Radloff; *Sibirya'dan-III*, (Çev. Prof.Dr. Ahmet Temir), MEB Yayınları, İstanbul 1994, s. 3, Abdülkadir İnan; *Makaleler ve İncelemeler*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1987, s. 390.

¹⁵⁷ Muharrem Ergin; *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yay., İstanbul 2000, s. 20.

¹⁵⁸ Abdülkadir İnan; *age.*, s.145, Bahaeddin Ögel; *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları İle Destanlar) II*. Cilt, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 78.

¹⁵⁹ Hilmi Ziya Ülken; *Türk Tefekkür Tarihi*, s. 29.

derinlere inilmesi, görüldüğünden de daha sıkı olan ilişkilerin kaynağı ortaya çıkacağını belirtir.¹⁶⁰

Hilmi Ziya Ülken, Asya'nın eski milletleri olan Çin, İran ve Türk kozmogonilerinin incelendiğinde Türk kozmogonisinin özel bir yeri olduğunu söyler. Çin ve İran kozmogonilerinin benzerliği düalizm prensibi (dinsel anlamda ikicilik), beş unsur esası, kaplumbağa sembolizmi, köpek ve horozun sol ve sağ işaret etmeleri, Çin'de 'çeh' ve İran'da 'gah' aynı şeyler olduğu hususundan hareketle, özellikle takvim benzerliğinin sebebini, Çin'den İran'a gitmiş ve bunu iki millet arasındaki bütün Orta Asya sahasını kaplayan Türklerin olabileceğini vurgulamakla birlikte her iki millete daha eski zamanda bir millettten geçmiş olabileceği düşüncesi daha çok hâkimdir. H. Ziya'ya göre İran'ın birçok alanda kaynağı olan Babil ve Türk bir kavim olan Sümer medeniyeti olabilir. Çinliler üzerindeki tesirinde özellikle on iki hayvanlı takvimin bir Türk hanedanı olan Tüsin'lerin tesiri olabileceğini söyler. Hilmi Ziya daha ileri seviyede Çin ve İran kozmogonilerinin bazı benzerliklerinin Türklerin tesirlerinden kaynaklandığını ileri sürerek, Türkçü bir bakış açısıyla kesin bulgulara dayanmadan, peşin hükümle dünyanın en eski kozmogonisinin Türk kozmogoni olduğunu, İran ve Çin kozmogonilerini doğurduğunu söyler.¹⁶¹

Ülken Türk kozmogonisini özetle şu şekilde izah eder: *“Türk kozmogonisinde anam-yer, atam-gök esası vardır. Gök hakani, yer hatunu temsil eder. Tanrının timsali Ay dede, yağız yerin timsali Güneş anadır. Esasını monizmde bulan bu ahenkçi ikilik Türklerin kolektif felsefesidir. İki zıt prensibin tekrar birleşmesi ahenkçi ikiliği gösteriyor, hatta vahdetçi bir dünya görüşüne ulaşıyor. Türk kozmogonisi semavi dinlere mahsus vasıfları kazanıyor. Âlemde hiçbir şey yokken Karahan (gören-süje) ve su (görüünen-obje) vardı. Karahan şekilsiz bir kuvvet yani bir kaos olan sudan kişiyi yarattı ve kendini yalnız olmaktan kurtardı. Bu yaratılış şeklinde iki akidenin esası bulunur.1- Hayatın esası olarak suyu kabul eden Thales'in kozmolojisi, 2- Zuhur akidesi. Buna göre Allah insanı yoktan var etmiş değildir. O zaten şekilsiz tabiatın içinde Allah'la beraber mevcuttur. Fakat orada kuvve halinde olan şey Allah tarafından fiil haline çıkarılmış ve şekil kazanmıştır.”*¹⁶² Bu kozmolojinin İslam tasavvufunda

¹⁶⁰ Hilmi Ziya Ülken; *Türk Tefekkür Tarihi*, s. 24.

¹⁶¹ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 30.

¹⁶² Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 32.

devam ettiği, eski Yunan’da Platon ve Aristo felsefesinin bu kozmolojiye dayandığı görülür.¹⁶³

*“Kişi ve Karahan su üzerinde uçarken Kişinin gururundan dolayı Karahan ona verdiği ‘bilmek’ ve ‘uçmak’ iktidarını ondan almıştır. Fakat daha sonra ona bilmek iktidarını vermiş, uçmak iktidarını vermemiş. ‘Uçmak’ın cennet olduğu göz önüne alındığında, burada Sami kavimlerinde yer alan şeytanın gururu, Allah’la rekabeti bir benzerlik göstermektedir. Fakat Âdem’in cennetten çıkarılması ve yeryüzünün yaratılması olayı Türk kozmogonisinin bu efsanesi ile daha yakındır. Türk kozmogonisinde kadının yaratılışı olayı Türk ailesinin Pederi (babaerkil) bir esasa göre kurulduğunu gösterir. Kadın Sami kozmogonilerinde olduğu gibi (Havva, Âdem’in kaburga kemiğinden yaratılmıştır.) değil, o Karahan tarafından ayrıca yaratılmış olup Yer Hatun ismini alır.”*¹⁶⁴

İslamiyet öncesi Türk topluluklarında kadınsız bir iş görülmezdi. Kadın erkeğin tamamlayıcısıydı. O sürekli erkeğin yanındaydı. Hakanın buyrukları yalnız “Hakan buyuruyor ki” ifadesiyle başlamışsa geçerli kabul edilmezdi. Yabancı devletlerin elçilerinin kabulünde hatun da hakanla beraber olurdu. Tören ve şöenlerde kadın, hakanın solunda oturur siyasi ve idari konumlardaki görüşlerini beyan ederdi. Mesela Büyük Hun İmparatorluğu adına Çin ile ilk barış antlaşmasını Mete Han’ın hatunu imzalamıştır.¹⁶⁵ Eski Türk toplumlarında aile en önemli sosyal birlik olduğundan, ailenin temelini teşkil eden kadın, Türk destanlarında ve Türk felsefesinde yüce bir merteye temeli üzerine kurulmuştur. Kadın, erkeğin biricik yoldaşı ve çocuklarının anası olmak gibi önemli bir vazifenin yanı sıra; ata binen, savaşabilen alp tipi erkeğe uygun, bir görünüm arz etmektedir. Türk kadını evinin temel direğidir.¹⁶⁶

Günümüzde Türk kozmogonisinin ya da evren tasarımının, Ülken’in ortaya koyduğu şekilde ahenkçi ikilik esasına göre değil de üç katmanlı ve birbirini tamamlar mahiyette bütüncül özelliğe sahip bir sistem şeklinde olduğu görüşünün hâkim olduğu söylenebilir. “Gök”, diğer katmanların ve varlıkların ilk oluşumlarının da kaynaklandığı

¹⁶³ Wilhelm Radloff; *Türklük ve Şamanlık*, (Çev. A. Temir), Örgün Yayınevi, İstanbul 2008, s. 156.

¹⁶⁴ Hilmi Ziya Ülken; *Türk Tefekkür Tarihi*, s. 33.

¹⁶⁵ Ahmet Saçkesen; “*Er Tabıldi Destanında Kadın Tipleri*”, *Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 2007, S. 2, s. 490.

¹⁶⁶ Muharrem Ergin; *Dede Korkut Kitabı I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 76.

“ideal yasa ve düzen”in temel kaynağı ve merkezidir. “Yer altı”, esasen bu merkeze dâhil olmakla birlikte, ondan “ideal yasa ve düzen”e uymayan özellikleri sebebiyle ayrılan güçlerin mekânı, karanlıklar âlemidir. “Yeryüzü” ise, her iki katmana ilişkin özelliklerin ve varlıkların yer aldığı; bunlar arasındaki mücadelenin yaşandığı nesnel ve aynı zamanda geçici dünyadır.¹⁶⁷ İnsan, üzerinde yaşadığı dünyada hem akla dayalı, hem de tasarımlarıyla oluşturduğu bilgi sistemine bağlı olarak yaşanan bu mücadeleye katılır ve edinimlerini çeşitli anlatmalar halinde sözlü kültür ortamında anlatıcı ve dinleyici arasında kurulan bir iletişim biçimiyle somutlaştırır ve aktarır. Bu durum, genel olarak kültür ürünlerinin, özel olarak da epik düşünce kalıplarının ve onun somut örnekleri olan epik anlatmaların ortaya çıkmasına kaynaklık teşkil eder.¹⁶⁸

3.2.1.1.2. Türk Mitolojisi

Mit, ilkel toplumlarda olay kelimesinin karşılığı olarak kullanılmaktadır. Mit’in asıl manası "gerçek hikâye" ve bunun da ötesinde sahip olunan kutsal, çok değerli ve manalı şeylerdir. Bugün bu kelime: hayal, tasavvur, gerçeğin bozulması anlamlarına gelmektedir. Birçok araştırmacıya göre ise, *"kutsal gelenekler, ilkel inanışlar, örnek modeller"* anlamını taşır.¹⁶⁹ Mitoloji ise mit bilimi demektir.

Mitoloji; *"belirli bir uygarlığa ya da dinsel geleneğe özgü inançları, uygulamaları, kurumları ya da doğa olaylarını açıklamak amacıyla görünüşte gerçekten yaşanmış olayları aktaran, çoğunlukla kökeni bilinmeyen ve en azından kısmen geleneğe dayanan söylenceler toplamı"*¹⁷⁰ şeklinde tanımlanabilir. Mitolojiler kutsalı, metafizik âlemi anlama ve algılamaya yöneliktir. *"Mitoloji, ilkel toplumların insanı, nesneleri, doğayı dünyayı ve evreni anlamlandırma çabasıdır. Bu anlama ve algılama inanç, tören ve uygulama şeklinde ortaya çıkar."*¹⁷¹ *"İnsanlar mitolojilerle tecrübe dünyasına egemen olmakla birlikte onun dışında olan kutsalları, tanrısal varlıkları, ruhu, hayalet ve benzeri tabiatüstü varlıkları, metafizik yapıdaki çeşitli üstün değer ve ilkeleri, ilahî âlem*

¹⁶⁷ Daha geniş bilgi için bk.; Abdülkadir İnan; *Makaleler ve İncelemeler*, s. 86, Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi, s. 132.

¹⁶⁸ Mustafa Arslan; *"Türk Destanlarında Evren Tasarımı"*, s. 10.

¹⁶⁹ Bilge Seyidoğlu; *Mitoloji Üzerine Araştırmalar Metinler ve Tahliller*, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 1990, s. 4, Azra Erhat; *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2000, s. 153.

¹⁷⁰ *Türkçe Sözlük*; K-Z 2, Haz., Prof. Dr. Hasan Eren, Prof. Dr. Talat Tekin vd., Türk Dil Kurumu Yayınları, Mitoloji Maddesi, Ankara 1988, s.112.

¹⁷¹ Muharrem Kaya; *"Şamanist Türk Mitolojisinin Erzurum Efsanelerindeki İzleri, Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü"*, Prof. Nejat Diyarbakirli'ğe Armağan, Ankara 2006, s. 563.

ya da âlemleri algılamaya yönelik temayüllerini ifade eder.”¹⁷² Mitolojide, başlangıçta inançlar ve tapınma biçimlerine bağlı kalınırken, sonraları, Tanrıların soy şeceresinden, varlıkların türeyişine kadar pek çok konuda mantıksal düşünce ve tasarımlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu yönüyle mitoloji, evrenin oluşumu, yıldızların evreleri ve hareketleri, tabiat olaylarının olacak olaylara yorulması gibi konularda insanları aydınlatıcı vazifeyi üstlenmiştir. Bu nedenle mitolojilere sadece bir masallar yığını gözüyle bakmak mümkün değildir. Çünkü mitolojiler, bütün özellikleriyle ait olduğu toplumun düşüncelerinin, inançlarının, korkularının, sevinçlerinin bir aynasıdır.¹⁷³

Zengin bir mitolojiye sahip olan milletlerin destanları da zengindir. Bugün Türk dünyasında sözlü gelenekte hala yaşayan Oğuz Kağan, Dede Korkut, Manas, Köroğlu Destanları incelenince Türklerin ne kadar zengin bir mitoloji kaynağına sahip oldukları kolaylıkla görülür. Mitler destanların içinde yaşamalarına devam ettikleri gibi zamanla bazı vasıflarını kaybederek masala ve efsaneye de dönüşürler.¹⁷⁴

Türk mitolojisi, tarihi Türk halklarının inanmış oldukları mitolojik bütüne verilen isimdir. Eski efsaneler, Türk halklarının eski ortak inancı Tek Tanrıçılıktan öğeler taşır. Bunların bazıları sonradan İslami öğeler ile değiştirilmiştir.¹⁷⁵ Türk mitolojisi, birçok araştırmacıya göre aynı Tek Tanrıçılıkta olduğu gibi tektanrıci bir temelden, zamanla çoktanrıci bir biçime doğru gelişmiştir. Ayrıca tarihi Türk halklarının temasa geldikleri Zerdüştlük, Mani dini ve Budizm de Türklerin mitolojisinde izler bırakmıştır. Bu yüzden genel bir tanım olan Türk mitolojisine, halkların çeşitliliği ve inançtaki farklı unsurlar göz önünde tutulursa Türk Mitolojileri demek daha doğru olabilir.¹⁷⁶

H. Ziya’ya göre mitolojik düşünce, mistik düşünceden akli düşünceye geçiş sürecidir.¹⁷⁷ O toplumun muhayyile dönemidir. Burada muhayyile kelimesini tamamen hayal ürünü olan şeyler manasında anlamamak gerekiyor. Muhayyile kelimesi, gerçeklik ile irtibatı kesmeyi değil, gerçekliği semboller ile anlamayı ve anlamlandırmayı ifade ediyor. Sembollerle düşünmek, görünen her nesnenin ötesinde daha yüksek bir gerçekliğin

¹⁷² Şinasi Gündüz; *Mitoloji ile İnanç Arasında*, Etüt Yay., Samsun 1998, s. 25.

¹⁷³ Murat Uraz; *Türk Mitolojisi*, Hera Yay., İstanbul 2001, s. 15.

¹⁷⁴ Bilge Seyidoğlu; *Mitoloji Üzerine Araştırmalar Metinler ve Tahliller*, s. 3.

¹⁷⁵ Hikmet Tanyu; *İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, AÜİF Yay., Ankara 1980, s. 6.

¹⁷⁶ Bayram Ögel; *Türk Mitolojisi*, MEB. Yay., İstanbul 1993, s. 34.

¹⁷⁷ Hilmi Ziya Ülken; *Türk Tefekkür Tarihi*, s. 35.

olduğunu söylemek anlamına geliyor.¹⁷⁸ Ülken'e göre, daha yüksek medeniyetlerde ilim ve felsefenin ilerlemesine rağmen, o halk arasında devam etmiştir. Bütün eski milletlerin köklerinde rastlanan mitoloji, az çok değişmiş şekilleriyle bugün köyler ve kasabalarda ziraatçı ve gelenekçi çevrenin içinde kendisine yer bulur. İslami devirlerde de birçok çevre ve fikir tesirlerine bürünerek yeni bir şekil altında yaşamıştır.¹⁷⁹

Ülken, Türk mistisizminin kökenlerinden bahsederken Türk mistisizmi üzerinde en fazla etkinin Orta Asya Şamanlığı olduğu üzerinde durur. Anadolu'daki Türkmenler arasındaki mistisizm ile Şamanlık arasında ilişki olduğunu ve birçok benzerlikleri bulunduğunu belirtir. Buna da özellikle Kızılbaş-Alevî topluluklarında rastlandığını ekler ve Alevî topluluklarındaki mistik inançların İslâm'dan sonra gizli mezhepler hâlinde devamından başka bir şey olmadığını belirtir. Onun Anadolu Müslümanlığı içerisinde belirttiği Alevîlik, Bektaşîlik, Tahtacılık, Babailik gibi topluluklar ile bunlar arasında var olan mitolojik unsurların tamamının İslâm dışında aranması gerektiğini belirtmektedir. Çünkü bu mitolojik unsurları İslâm'ın kendi içerisinde bulmanın mümkün olmadığını söylemektedir.¹⁸⁰

H. Ziya'ya göre karşılaştırmalı mitoloji tetkikleri incelendiğinde çok eski bazı efsaneler arasında kök birliği veya benzeyişler olduğu, daha eski ve ortak bir kaynaktan çıktığı fikrini doğurur. Ona göre Türk mitolojisinin köklerini Milattan 35–40 asır öncesinde, en eski medeniyetlerde aramak gerekir, fakat bu dönemlerin üzerindeki perde kaldırılmış olmadığından daha yakın zamanlardan kalan kalıntılar üzerinde araştırmalar yoğunlaşmıştır.¹⁸¹ Ülken Türk Mitolojisinin tam şeklini Yakut ve Altaylılarda bulur. İslavların Türklerle komşu olmasından ve uzun müddet onlara bağlı yaşamasından dolayı onların Tanrı anlayışından etkilendiklerini söyler ve Türk mitolojisinde göğün değişik katlarının bulunduğunu dile getirir. En üst katında bütün kâinatın hâkimi ve gök ilahların reisi Tanrı Karahan'ın varlığından bahseder ve üçüncü kat gökte bulunan Süt gölü inancının Sami mitolojisindeki Ab-ı Kevser'e denk geldiğini dile getirir. Burada Ülken, hangi mitolojinin hangisine tesir ettiğini belirtmez. Aynı şekilde payen Türk cennetine ait somut tasvirlerin Kur'an'ın cennet tasvirlerini andırdığını dile getirir.¹⁸²

¹⁷⁸ Bilge Seyyidoğlu; *Mitolojiler üzerine Araştırmalar Metinler vr Tahliller*, s. 5.

¹⁷⁹ Hilmi Ziya Ülken; *Türk Tefekkür Tarihi*, s. 34-46.

¹⁸⁰ Hilmi Ziya Ülken; *Anadolu Kültürü ve Türk Kimliği Üzerine*, s. 290.

¹⁸¹ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 39.

¹⁸² Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 37.

Eski Türk dini üzerine ilk ciddi çalışmayı Ziya Gökalp yapmıştır. Ona göre eski Türk dinine "Toyonizm"¹⁸³ veya "Nom" denilmelidir. Gökalp eski Türklerin dinine “nom” dediklerini din kitaplarına da “nom” adını verdiklerini belirtmektedir.¹⁸⁴ Araştırmacılar Gökalp’in tespitinin hata olduğunu ileri sürmüşlerdir.¹⁸⁵ Nom kelimesinin de Tarih-i Cihangüşa’da "Türk dininden olanlara Nomiyan" denilmesine bağlanmaktadır, Cihangüşa’nın bildirdiğine göre, hakan huzurunda Nomilerle Kamlar imtihan olmuşlar ve Nomiler Kamları mağlup etmişlerdir.¹⁸⁶ Hikmet Tanyu’ya göre “Toyon” kelimesi Budist rahiplerine verilen addır; “Nom” da Yunanca bir kelime olup Manihaistler tarafından getirildiği ispat edilmiş bir gerçek, ilahi yasa, şariat olduğu dile getirilmektedir. Gökalp’in dile getirdiği Toyonizm Budizmden, Nom dediği din kitabı da Budist ve Manihaistlerin din kitaplarına verdikleri isimdir.¹⁸⁷ Ülken’e göre, Ziya Gökalp Şamanizm’i, eski Türklerin dini değil, sihre ilişkin sistemleri olarak kabul etmiştir, bu nedenle de Türkler arasındaki Şamanizm’i “Toyonizm” olarak adlandırmıştır. Bütün bu mitolojinin ana merkezini Art Toyon ile Ulu Toyon oluşturmaktadır, Art Toyon Yukarı Gök mabutlarının başıdır. Ülken buradan hareketle Ziya Gökalp’i kaynak göstererek asıl Türk dininin Toyonizm olduğu, onun sihirbazlık halini alan şekillerinin de Şamanizm’i meydana getirdiğini belirtmektedir.¹⁸⁸

3.2.1.1.3. Türk Hikmeti

Hikmet; *“İşleri en doğru ve en uygun biçimde yapmak, eşyanın hakikatinden bahseden ilim, amelle beraber ilim”*¹⁸⁹, *“Hükmetmek, hâkim olmak, hikmetli olmak, yönetmek, düzeltmek amacıyla men etmek, dönmek ve sağlam yapmak anlamındaki “h-k-m” kökünden türeyen hikmet kavramı terim olarak; adalet, ilim, amel nübüvvet, Kur’an,*

¹⁸³ Saha Türkleri Toyon kelimesini "Tanrı, efendi, din adamı" anlamlarında kullanıyorlardı (bk. Bahattin Ögel; *Türk Mitolojisi*, MEB Yay., Ankara 1993, s. 430-43.)

¹⁸⁴ Ziya Gökalp; *Türk Medeniyeti Tarihi*, Haz. Yalçın Toker, Toker Yay., Ankara 1995. s. 40-41.

¹⁸⁵ Daha geniş bilgi için bk.; Hikmet Tanyu; *Türklerin Dini Tarihçesi*, Türk Kültür Yayını, İstanbul 1978; İbrahim Kafesoğlu; *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1980; Abdulkadir İnan; *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1995.

¹⁸⁶ Sadettin Gömeç; *Şamanizm Ve Eski Türk Dini*, Likya Yayınevi, İstanbul 2008, s.71

¹⁸⁷ Hikmet Tanyu; *Türklerin Dini Tarihçesi*, s.12

¹⁸⁸ Hilmi Ziya Ülken; *Türk Tefekkür Tarihi*, s.30

¹⁸⁹ *İslam Ansiklopedisi*; MEB yayınları, “Hikmet” maddesi, İstanbul 2001, C.V, s. 481.

Allah’a itaat, dini anlayış, Allah korkusu, akıl, söz ve işte isabet, hakkı bilme ve hayır işleme”¹⁹⁰ diye tanımlandırılabilir.

H. Ziya’ya göre hikmet, kolektif düşüncenin en yüksek eseridir. Ülken mitolojik düşüncüyü, mistik düşünceden akli düşünceye geçiş süreci şeklinde ortaya koymuştu. Ona göre artık Türk düşüncesi kolektif düşüncenin en yüksek şekli olan hikmete dönüşmüştür, bir milletin dehası burada bütün gerçek olmayan ve sihir gibi unsurlarından sıyrılarak tamamıyla akli bir hale gelmiştir. Ona göre kolektif düşüncenin ‘hikmet’ haline gelmesi onun artık kendine has bir felsefe, bir dünya görüşü yaratabileceğini rasyonel kıymet kazandığını ifade eder.¹⁹¹ Ülken’in hikmet tanımı; *“bütün bir milletin ırkı seciyesi tarafından meydana getirilmiş olan fakat üzerinde hiçbir şahsın ayrıca hissesi olmayan ameli bir felsefedir. Hikmet bir yandan dünya görüşü olduğundan kozmogonilerle alakalıdır. Diğer taraftan da bir hareket tarzı olduğundan topluma ait bir ahlak nazariyesidir”*¹⁹² şeklindedir.

H. Ziya’ya göre tarihin çeşitli devirlerinde fikir sahasında derin izler bırakmış olan birçok medeniyetler hikmet yaratamamışlardır. Bunun iki sebebinin olduğunu söyler; birincisi o medeniyetlerde ferdiyetlerin fazla öne çıkmasıdır, ikincisi onların mistik düşüncüyü korumalarıdır. Ona göre işte bu sebeplerden dolayı Hint, İslam ve Avrupa medeniyetleri kendilerine özel birer hikmet meydana getirememişlerdir, buna karşın Eski Yunan, İran ve Türk milleti, kendilerine özel ve bariz karakterlere sahip birer ‘hikmet’ yarattıkları görülmektedir.¹⁹³ Ülken’in, hikmeti *“bir milletin ortaya koyduğu ameli felsefe”* olarak ortaya koymasının ardından İslam medeniyetinde hikmet yoktur demesi ne kadar doğrudur. Çünkü İslam bir millete has değildir aksine birçok milletin mensubu olduğu bir dindir. Nitekim Türk ve İran milletleri de İslam medeniyeti içerisinde görülür.

Ülken’e göre Çin’den Avrupa içlerine kadar bütün ülkelere girerek onlara kendilerinden birçok şeyler katan ve kendine onlardan birçok şey alan Türk milleti, şahsi fikir ve felsefeler yaratmaya kalkmazdan çok evvel kolektif bir rüşd kazanmıştır. Ülken Yunan ve İran hikmetlerini karşılaştırır ve ardından Türk hikmetinin özelliğini ortaya koyar.

¹⁹⁰ *Dini Kavramlar Sözlüğü*; DİB. Yay., “Hikmet” maddesi, Ankara 2006, s. 258.

¹⁹¹ Hilmi Ziya Ülken; *Türk Tefekkür Tarihi*, s. 45.

¹⁹² Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 46.

¹⁹³ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 46.

Ona göre Yunan ve İran hikmetleri birbirinin tamamıyla zıddı vasıflara sahiptir. Biri varlıkçı, diğeri insancıdır; biri milletler ve sınıflar arasında sarsılmaz duvarlar kabul eder, diğeri bütün milli ve ırki farkların üstünde insani birliğe inanır, kısacası biri kaderci, diğeri hayalcidir der. Birinin Akdeniz etrafındaki ilk zaman medeniyetlerinin karakterini en mükemmel şekilde ifade ettiğini, diğerrinin orta zamanın sınırsız insaniyetçiliğini ve ümmet medeniyetlerini temsil ettiğini dile getirir. Ona göre her ikisi de realist insan görüşünü ifade etmekten uzaktır. Her ikisinde de, insanın tabiat içindeki gerçek konumuyla alakalı bir görüşün bulunmadığını belirtir. Çünkü ona göre; biri insanı varlığa esir etmiş, diğeri insana bağlamak suretiyle onun âlem içindeki konumunu abartılı şekilde ortaya koymuştur.¹⁹⁴

Ülken, Türk hikmetinin en eski numuneleri olan Oğuz name’de ve daha sonra onun Türk ozanları tarafından söylenip toplanmış şekli olan Dede Korkut kitabında, en eski Türk savlarında nihayet Orhon kitabeleri içerisinde görüldüğünü dile getirir. Türk hikmetine göre âlemin düzeni iki zıt kuvvetin arasındaki ahenk ve karışımından doğmuştur. İnsan bu karışımın ürünüdür. Varlıkla insan arasında karşılıklı bir irtibat, adeta bir birlik vardır. Ne varlık insana ne de insan varlığa tabi değildir, ameli hayatın esası bunların birliğinden meydana gelen ahenktedir. Mutlu olmak için bu vahdete uygun yaşamak gerekir. Ona göre Türk hikmeti ne Yunan hikmeti gibi kaderci ne de İran hikmeti gibi hayalcidir. Türk hikmeti gerçekçi ve ilerlemecidir. Türk hikmetinin bütün değeri gerçeği görmesinde onun ümitsizliğe veya abartıya kaçmadan çözüm bulmasından ileri gelmektedir. Türk hikmeti canlı ve cansız tabiatın insan iradesiyle değişmeyen tarafını, fitratın sabit şekillerini vurguladığı gibi insanın kendi gayretleri ve şuuru ile kazanabileceği şahsiyetini, karakterini içermektedir.¹⁹⁵

3.2.1.2. Teknik Düşünce

Ülken kolektif düşüncenin son şeklinin hikmet olduğunu söylemekle birlikte teknik düşünce diye ayrı bir düşünce biçiminden de bahsetmektedir. Bu dönemde insan artık eşyaya esir olan değil bilakis onu esir alan, kullanan, ona şekil veren bir hale gelmiştir. Dolayısıyla ilim ilkelikten sıyrılmaya başlamıştır. Teknik sözlükte, “*Bir sanat, bir*

¹⁹⁴ Hilmi Ziya Ülken; *Türk Tefekkür Tarihi*, s. 49.

¹⁹⁵ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 51-58.

*bilim, bir meslek dalında kullanılan yöntemlerin hepsi, fizik, kimya, matematik gibi bilimlerden elde edilen verileri işve yapım alanında uygulama. Bu uygulamaya dayanan, bu uygulamaya ilişkin. Yol, beceri, yöntem. Teknikle ilgili bir sanata, bir bilime, bir mesleğe özgü olan”*¹⁹⁶ şeklinde tanımlanmıştır. Teknik düşüncüyü de bir yöntem dâhilinde sistematik düşünce şeklinde anlayabiliriz. Ülken’e göre ilmin esası bir yandan tecrübeye dayalı, diğer yandan akla bağlı olduğu için teknik düşünce, ilmi ve soyut düşünceye zemin hazırlamıştır. Tıp, tabiat ilimleri, hatta matematik köklerini deneysel bilgidan almışlar; ancak Yunan medeniyetinden itibaren tamamıyla rasyonel bir şekle girmeye başlamışlardır.¹⁹⁷

Ülken teknik düşüncenin köklerini iki şekilde ortaya koyar: 1- Gayesi mantıki olmayan usullerle eşyadan faydalanmaktan ibaret olan sihir. 2- Gayesi doğrudan doğruya ve ameli bir surette eşyadan faydalanmak isteyen teknik. Ülken aralarındaki büyük farka rağmen ikisini de aynı bölüme koyar.¹⁹⁸ Ülken’e göre eski Türklerde, çeşitli dönemlerde veya aynı zamanda bu iki durumla da karşılaşılabilir. Ona göre bundan dolayı Türk tarihinin içerisinde sihri-dini bir mantığın esaslarının çıkarılabileceği gibi, muayyen bir nispette ortaya çıkan teknik de bazı ilkel ilim hareketlerinin tespit edilmesine yardım etmektedir.¹⁹⁹

Ülken, tarihte en eski Türk kavmi olarak gördüğü Sümerlerde teknik düşüncenin; matematiksel hesaplar, takvim, kimya ve fiziğin anası olan simyanın Sümerlerde zamanın en ileri seviyesinde olduğu için artık sihri zihniyetten çıkarak akli zihniyete yükseldiğini söylemektedir.²⁰⁰ Tarihin çeşitli dönemlerinde, Çin’i, İran’ı, Hint’i ve Doğu Avrupa’yı göç etmiş olan Türkler bu memlekete kendi tekniklerini götürdükleri gibi, bu göçler esnasında çeşitli bölgelerin tekniklerini de bir yerden diğerine nakletmişlerdir.

Ülken’e göre Teknik düşüncenin en ilkel şekli “sihir”dir, Türklerde ise sihir “Şamanizm” ismini alır. Şamanlar yani sihirbazlar bir nevi ilkel doktor ve teknisyendi;

¹⁹⁶ *Türkçe Sözlük*; A-J 1, Haz., Prof. Dr. Hasan Eren, Prof. Dr. Talat Tekin vd., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988, “Teknik” maddesi, s. 512.

¹⁹⁷ Hilmi Ziya Ülken; *Türk Tefekkür Tarihi*, s. 60.

¹⁹⁸ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 61.

¹⁹⁹ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 61.

²⁰⁰ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 62.

sinir hastalıklarını tedavi eder, yağmur, hasat, bereket için sihri tedbirler alır, sihirbazlık ve kâhinlik yaparlardı. Bunların yanı sıra uzvi hastalıkları tedavi eden Otacılar ve Atasagonlar da vardı. Ona göre Türklerde sihir daima dinin yanında bir konum almış ve bu iki düşünce birbiriyle mücadelece edecek yerde bilakis birbirlerini tamamlamışlardır. Bundan dolayı İslamiyet'ten sonra eski Türk dini kelmacılar ve fıkıhçılar yetiştirdiği gibi, eski Türk sihri de Horasan erenlerini dervişlerini yani Türk mistiklerini yetiştirmiştir. Ülken, İslamiyet'ten sonra da Türk tarikatlarının çiftçilik, madencilik, çobanlık gibi teknik işlerini koruduklarını ve tarikatı ona bağlı dini bir vazife haline getirdiklerini söyler.²⁰¹

3.2.2. İSLAMİ DÖNEM TÜRK DÜŞÜNCESİ

Her şeyden önce Türklerin gerek doğu gerekse batı yörelerinden önemli değişmelerle karşı karşıya bulundukları gerçeğini kabul etmemiz gerekir. Hazarlar bir yandan Yahudiliği kabul ederken, öte yandan ticari hayata atılmaları köklü yapısal değişmeleri gösterir. Hiçbir yenilik toplumun temel ihtiyaçlarına cevap vermeden o toplumu bilinçli olarak etkileyemez. Bu sebeple Türklerin İslamiyet'i kabul etmeleri süreci; her şeyden önce, bu dinin, Türklerin, tek Tanrıya dayanan geleneksel Türk inançlarını kapsayan, İslam ülkeleriyle sosyal ve ekonomik ilişkileri sağlayan kültür çevresinde ortaya çıkması sürecidir.²⁰²

Türklerin İslam Dinine girmeden önce geleneksel dini inançlarının yanı sıra; Budizm, Zerdüştlük, Manihaizm, Hristiyanlık ve Musevilik dinine inandıkları bilinmektedir. Bu kadar farklı dine giriş bir arayışın olduğunu bize göstermektedir. Zira Türkler arasında İslamiyet'in ilk yayılışı bu dinlerin Türkler arasında itibar görmesiyle hemen hemen aynı devreye rastlamaktadır. Doğuda Uygur, kuzeyde Hazarlar ve batıda Tuna Bulgarları bu dinleri resmi din olarak kabul etmişlerdir.²⁰³ Türkler İslam dışında girdikleri diğer dinlere kendi yaşayışlarına ters düştüğünden dolayı fazla ısınamamış sadece İslam dininde tutunmuşlardır. Bu da Türklerin İslam dinine girerken aktif bir yaklaşım sergilediğini göstermektedir. Türkler İslam dinini öylesine benimsemişler ki, İslam dini Türklerin milli dini haline gelmiştir. Şu bir gerçek ki, Türklerin kültürleri ile

²⁰¹ Hilmi Ziya Ülken; *Türk Tefekkür Tarihi*, s. 61-69.

²⁰² Orhan Türkdoğan; *Türk Tarihinin Sosyolojisi*, Kültür Sanat Yay., İstanbul 2003, s. 310.

²⁰³ Osman Turan; *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi 1*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1999, s. 142.

İslam dini arasında birçok benzerlikler dikkati çekmektedir ve bu benzerlikler Türklerin İslam dinini kabullenmesini kolaylaştırmıştır. Bu benzerlikler; Türklerin Gök tanrı inancı, Türkler, İslamiyet gibi tek tanrı inancını daha önceden de benimsemişti. İki inançta da ahiret anlayışının olması, Türklerdeki fetih anlayışıyla, İslamiyet'teki cihat anlayışının birbirine benzemesi Türklerde de kurban adama anlayışının bulunması, Türk örf, gelenek ve ahlaki değerlerinin İslam dini ile paralellik göstermesidir.²⁰⁴

Türk toplumunun büyük bir kesiminin kuzey değil de, güneyden göç edip Araplarla karşılaşması hiç şüphesiz Türklerin İslam dinini kabul etmesinde etkili olmuştur. Bununla beraber, Türkler o dönemde sadece Araplarla karşılaşmamıştı, kuzeyde bulunan bazı Türk toplumları Hazar Devleti örneğinde olduğu gibi Musevilik dinini kabul etmişler, bunun yanı sıra, doğuda bulunan Uygur Devlet'i ise Mani dinini kabul ederken batıda Tuna Bulgarları da Hristiyanlık dinini resmi din olarak seçmişlerdir.²⁰⁵

Cahilliye dönemindeki Arap şairlerinin Türklerle alakalı mısralarında hep Türklerin kahramanlıklarından bahsetmesi, bunun yanı sıra sıhhati tartışmalı olsa da Türkler hakkındaki hadislerin çoğunda Türklerin askeri özelliklerine işaret etmekte olması Araplarla ilk temasın askeri yönde olduğu fikrini bizde oluşturuyor.²⁰⁶ Bunun yanında, Türklerle, Arapların İslam öncesinde birbirini tanımalarının vasıtalarından biri de ticarettir. Geçmiş dönemlerin en önemli ticaret güzergâhı olan İpek Yolu'nun önemli bölümlerine, uzun devreler halinde çeşitli Türk kavim ve devletlerinin hâkim oldukları bilinmektedir. Bunun yanı sıra, dikkat çeken bir husus da, Arapçada Türkler için, cahilliye devrinden başlamak üzere daimi olarak “Türk” kullanılmış olmasıdır. Bilindiği gibi Türk ismi 540 dolaylarında Göktürklerle beraber kullanılmıştır ve böylece Arapça, Türk kelimesini en önce kullanıldığı dillerin başında yer almış olmaktadır.²⁰⁷ Türklerin hepsi aynı tarihte Müslüman olmuş değillerdir. Hatta aynı kavim olan Oğuzların tamamıyla İslamlaşması iki asır boyunca devam etmiştir. Kıpçak Bozkırlarının İslamlaşması IX. asırdan XIV. asır başlarına kadar sürmüştür.²⁰⁸

²⁰⁴ Erol Güngör; *Tarihte Türkler*, Ötüken Yay., İstanbul 1999, s.68

²⁰⁵ Osman Turan; *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi I*, s. 66.

²⁰⁶ Ünver Günay, Harun Güngör; *Türk Din Tarihi*, s.230

²⁰⁷ Nesimi Yazıcı; *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, TDV, Ankara 2002, s.31

²⁰⁸ Abdülkadir İnan; “Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları”, *Makaleler ve İncelemeler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, C.1, s.220

Türklerin İslâmiyet'le ilk tanışmaları Emevi dönemiyle başlar. Ancak Emevi yönetiminin tutumu sebebiyle, Türk toplulukları arasında İslâmiyet fazla yayılmamıştır. Buna rağmen, az sayıda da olsa Emevi ordusunda görev alan Müslüman Türkler bulunmaktaydı. Meselâ Horasan Vâlisi Ubeydullah bin Ziyad henüz 674 tarihinde 2000 Türk okçusundan bir ordu oluşturmuştu.²⁰⁹ Talas Savaşı, Türklerle Müslümanların birbirlerini daha yakından tanımalarını, dostane ilişkiler kurulmasını sağladı. Bu sebeple Talas Savaşı hem Türkler hem Müslümanlar için bir dönüm noktasıdır. Bu savaş neticesinde İslâmiyet Türkler arasında hızla yayılmaya başlamıştır. Abbasi ordusunda çok sayıda Türk görev aldı. Zamanla Türk askerleri, ordunun ve yönetimin denetimini ele geçirdiler. Hatta bazı Türk komutanları, Abbasi Devleti sınırları içerisinde kendi devletlerini bile kurmuşlardır.²¹⁰ Türklerin kitleler hâlinde Müslüman olmaları özellikle X. yüzyılda hız kazanmıştır. Henüz 900 tarihlerinde İtil (Volga) çevresinde bulunan Bulgar Türkleri arasında Müslümanlığa çok büyük ilgi vardı. Nitekim İtil Bulgarları hükümdarı Almış Han, 920 'de Abbasi halifesine müracaat ederek din âlimleri ve mimarlar göndermesini rica etmişti. Aynı tarihlerde Önce Karluk, Yağma ve Çiğil boyları, ardından Oğuzlar arasında İslâmiyet yayıldı. Karluk, Yağma ve Çiğil Türkleri, ilk Müslüman Türk devleti olan Karahanlı Devleti'ni, Oğuzlar ise Selçuklu Devleti'ni kurmuşlardır.²¹¹

Ülken'e göre İslami dönem Türk düşüncesi, Türklerin İslam'a girmeye başlamasından Osmanlı Devleti'nin son dönemine, Tanzimat'a kadar olan dönemi kapsamaktadır. Tanzimat'tan itibaren yüzler artık Batıya dönmüştür. Batılılaşma Ülken için modernleşmedir. Modern Türk düşüncesi ayrı bölüm halinde incelenecektir. Türkler İslam'a girmelerinden itibaren bir çiraklık devresi geçirmişlerdir. Bu süreçte ortaya olgun eserler koymamışlardır. Ustalık dönemi diyebileceğimiz dönem çiraklık döneminin ardından ortaya ciddi eserler konulmaya başlandığı dönemdir. İlk İslami dönem (Orta Asya Türk devletleri), Selçuklular ve ardından Osmanlı ilk dönem şeklinde İslami Türk düşüncesi ortaya konulmuştur.

²⁰⁹ Osman Turan; *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, s. 150.

²¹⁰ Nesimi Yazıcı; *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, s. 44.

²¹¹ Nesimi Yazıcı; *age.*, s. 52.

3.2.2.1. İlk İslami Dönem

Abbasi Devleti'nin parçalanma sürecine girmesiyle yerine Türk devletleri geçmeye başlamıştır. Bunlardan en önemlisi Maverâünnehir ve İran'a hâkim olan Saman Devletidir. Türklerin arasında İslamiyet'in tanınıp yayılmasında, Samanilerin silahlı mücadelelerinin de önemli yeri vardır.²¹² Samanlar zamanında Türkler, artık İslam medeniyetine intibak etmişler, büyük şahıslar da bu yeni medeniyetin fikri hayatını inkişaf ettirerek büyük medreseler, kütüphaneler ve ilim müesseseleri kurmuşlardır. *"Samaniler döneminde Buhara, İslâm ilahiyatının en önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir. X. yüzyılda Eş'arî'ye paralel olarak, Orta Asya'da Mâtüridî (öl. 944) muhafazakâr kelamcılarının formalizmi ile Mutezile'nin rasyonalizmini uzlaştırmak suretiyle Sünnî kelâmın esaslarını ortaya koyuyor ve Sünnî Türkler, fıkhıtan İmam-ı A'zam Ebu Hanîfe'nin mezhebinde karar kılarken itikatta da Mâtüridî'nin mezhebine intisab ediyorlardı."*²¹³ Ülken'e göre devletin fıkıh esaslarına göre hâkimiyet kurduğu yerlerde Türkler Sünnî oluyor, onun dışındaki yerlerde özellikle kasaba ve köylerinde Alevilik hüküm sürüyordu. Alevilik; Bektaşî kültürünün ağır bastığı bir İslamî inanış ve yaşayış şekli olarak tarif edildiğinde²¹⁴ ve Bektaşî kültürü de 13. yüzyılda teşekkül etmediği için erken verilmiş bir hüküm gibi görünüyor. Bu dönem Alevi kültürü "Türkmen Sünniliği" şeklinde tanımlanmıştır.²¹⁵ Aleviliğin, ortaya çıkması, Türklerin kütleler halinde İslam'a girişlerinden sonra bu akıma karşı koyamayacaklarını anlamış olan şamanların, İslam'ın yarattığı yeni ortama uyum sağlamayı tercih ederek, Şamanlığın esaslarını İslâmî ifadelerle katmalarıyla izah edilmektedir.²¹⁶ Ülken'e göre eski Türklerin El teşkilatı ve Ziya Gökalp' in 'Toyonizm' dediği ortak ve akli dinleri, İslamiyet'in fıkıh ve kelam suretindeki akli şekline dönüşmüş, kabile teşkilatı ve 'Şamanizm' denilen sihri dinleri de İslamiyet'in Şiilik, Alevilik ve daha mutedil sufilik şekillerine dönüşmüştür. Böylece bir taraftan devletin nüfusu altında büyük şehirlerde Türk medresesi, skolâstiği ve akli ilimleri vücuda getirirken, köylerde ve göçebeler arasında da Türk Aleviliği ve Türk sufiliği meydana gelmiştir.²¹⁷

²¹² Nesimi Yazıcı; *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, s. 63.

²¹³ Ünver Günay, Harun Güngör; *Türk Din Tarihi*, s. 270-271.

²¹⁴ Ethem Ruhi Fırlalı; *Türkiye'de Alevilik, Bektaşilik*, İzmir İlahiyat Vakfı Yay., İstanbul 1990, s. 215.

²¹⁵ Ethem Ruhi Fırlalı; *age.*, s. 215.

²¹⁶ Ethem Ruhi Fırlalı; *age.*, s. 382.

²¹⁷ Hilmi Ziya Ülken; *Türk Tefekkür Tarihi* s. 155.

Ülken; Orta Asya'dan göç ederek Anadolu'ya doğru yol alan Türkmenlerin, İslâm ile tanışmaları neticesinde milli dinin, halk inançlarının Müslümanlıkla beraber devam ettiğini belirtmektedir. Anadolu'ya yerleşen Türkmenlerin eski inançlarının bilinenden daha fazla etkisinin olduğunu üzerinde durmaktadır. Aynı doğrultuda Türk mistisizmi üzerinde en fazla etkinin Orta Asya Şamanlığı olduğunu belirtir. Anadolu'daki Türkmenler arasındaki mistisizmin ile Şamanlık arasında ilişki olduğunu ve birçok benzerliklerin bulunduğunu belirtir. Buna da özellikle Kızılbaş–Alevi topluluklarında rastlandığını dile getirmektedir. Ona göre Alevi topluluklarındaki mistik inançlar, İslam'dan sonra gizli mezhepler halinde devamından başka bir şey değildir. Bu düşüncesini Anadolu Türkmenlerinin dinî sosyal yapısının öncüleri ve mimarları olan üç kişi üzerinden örneklemektedir. Bunlar Barak Baba, Geyikli Baba ve Hacı Bektaşî Veli'dir.²¹⁸

Türklerin Müslüman olmasında dönemin şartları etkili olmasına rağmen, asıl etkili olan sebebin İslâm'ın temel inanç ilkeleriyle Türklerin inançlarının benzerlik göstermesi diyebiliriz.²¹⁹ Burada şunu belirtmek gerekir ki yeni bir dini kabul eden topluluğun bütünüyle eski alışkanlıklarını, kültürlerini veya tabularını bırakmaları mümkün değildir. Bazı inançlar yeni dinde devam eder. Nitekim topluluklar halinde İslamiyet'e giren göçebe Türkler, bazı eski inançlarını terk etmemiş, bunları İslâmî bir hüviyete büründürerek korumuştur.

Türkler, başlangıçta İslâmiyet'i normal şartlarda bilginler eliyle değil de, daha çok mistik yönü ağır basan dervişler eliyle öğrenmişlerdir. İslâmiyet'i kabul ederek şehirlerde yaşayan Türkler, zamanla devletin desteklediği medreselerde öğretilen kitabî dini icapları benimseyip dinin emirlerini yerine getirmeye çalışmışlardır. Bunun yanında sürekli göçebe hayatı yaşayan, İslâmiyet'in bilgiden ziyade duygusal yönünü ön planda tutan ve İslâmiyet'i şeklen ve yüzeysel bir şekilde benimseyen Türkmenler ise, daha çok eski Türk inançlarına bağlı bir dini hayatı sürdürmeye çalışmışlardır.²²⁰

²¹⁸ Hilmi Ziya Ülken; *Anadolu Kültürü ve Türk Kimliği Üzerine*, s. 227, Ayrıca bu konu ile ilgili daha geniş bilgi için bk.: İlyas Üzümlü; *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevilik*, İSAM Yayınları, İstanbul 2008.

²¹⁹ Hakkı Dursun Yıldız; "İslamiyet ve Türkler", *DİBD Özel Sayı*, Ankara 1981, s. 285- 315

²²⁰ Mehmet Eröz; *Türkiye'de Alevilik ve Bektaşilik*, Kültür ve Turizm Bak. Yay., Ankara 1990, s. 203.

Ülken, Anadolu’da yerleşme ile beraber Türk tarihinde yeni bir dönemin başladığını, eski düzen ve özelliklerden ayrı bir konuma ulaşıldığını ifade etmede hassas davranmaktadır. Ona göre gerçek Türk kültürü, Anadolu’da yerleşen Oğuzlar arasında doğmaya başlamıştır. Yeni Türk kültürünü eski ırk ve kavim geleneklerinin devamı saymak ise mümkün değildir. Çünkü Anadolu, hem kültür alanında hem de uluslaşma alanında topyekûn farklılaşma alanıdır.²²¹ Anadolu’ya yerleşmenin milat kabul edilmesi bütün Anadolucuların paylaştığı ortak noktalardan biridir. Anadolu’da Türkler, yepyeni problemlerle yüz yüze gelmiş, yeni bir kültür ortamında yurtlanmış, evrensel bir dine mensup olmanın (İslamlaşma) avantajını kullanarak önceki medeniyetlerin mirasını biraz daha geliştirerek bir ulus (millet) haline gelebilmiştir. Dolayısıyla Anadolu, Türklerin önceki durumlarından kopup kendilerini yeniden tanımlamaları ve ulus olmaları noktasında önemli bir dönüm noktası ve semboldür.²²² Böylece Anadolu, ekonomik durumu, eski ve yeniyi kucaklaştıran farklı kültürel öbekleri ve kendine has özellikleriyle Türk tarihi içinde özel bir yer edinmiştir.

Abbassiler döneminde ilmi ve felsefî faaliyetler yoğunlaşmış, bu durum Halife Me’mun zamanında Beytü’l-Hikme’nin faaliyetleriyle zirveye ulaşmıştır.²²³ Emeviler döneminde bireysel düzeyde kalan bu bilimsel ve felsefî çalışmalar, Abbassiler döneminde hem siyasal hem de toplumsal bir ölçekte gerçekleştirilmiştir.²²⁴ Ülken’e göre Abbassiler zamanındaki tercüme faaliyetleri büyük Türk skolâstik filozoflarına zemin hazırlamıştır. Ülken Türk skolastiği diye nitelediği filozofları iki bölümde toplar: Birincisi “Meşşaiyyun”; Aristo’yu takip, tercüme ve şerh edenlerdir, ona göre en büyükleri Farabi ve İbn-i Sina’dır. İkincisi “İşrakiiyyun”dur; bunlar Neo-Platonizm’i takip edenlerdir, ona göre bu alanda Türkler arasında büyük filozoflar yetişmemiştir. Ülken en büyük İşrakiler olarak Sühreverdi, İbn-i Tufeyl, İbn-i Bace’yi görür. Bunlar Arap ve Acemdirler der, fakat Sühreverdi’nin büyük ihtimalle Türk olduğunu söyler.²²⁵ Ülken X-XI. asırlar arasında İslam skolâstiğinin doğu mektebinin önde gelenleri içerisinde

²²¹ Hilmi Ziya Ülken; *Millet Ve Tarih Şuuru*, s. 312.

²²² Hilmi Ziya Ülken; “Türkiye’de Batılaşma Hareketi”, *AÜİF Dergisi*, Cilt VIII, 1960’tan ayrı basım, TTK, Ankara 1961, s. 2.

²²³ Mustafa Demirci; *Beytü’l Hikme*, İnsan Yayınları, İstanbul 1996, s. 127.

²²⁴ Hilmi Ziya Ülken; *Türk Tefekkür Tarihi*, s. 66.

²²⁵ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 104.

Türk filozoflarını görür. Doğu mektebinde yetişmiş ve onların kurdukları esas üzerine Endülüs'te XI. ve XII. asırlar arasında Batı mektebi inkişaf etmiştir.²²⁶

Bu dönemde tercüme faaliyetleri içerisinde en çok Yunan felsefesinden tercümeler dikkati çekmektedir. İslam felsefesi, Yunan felsefesi ile doğrudan değil de Helenistik felsefe yoluyla etkileşim içine girmiştir. Bu sürecin gelişiminde VII. yüzyıldan X. yüzyıla kadar geçen zamanda yapılan tercüme faaliyetlerinde Süryanilerin rolünün büyük olduğu görülmüştür. Ancak Süryani çevirmenler; sadece aktarmacılık görevi yapmışlar, orijinal bir şey ortaya koymamışlardır.²²⁷ Tercüme faaliyetleri temelde Antik Yunan felsefesini İslâm dünyasına aktarmayı amaçlamıştır. Antik Yunan dünyasında da ilk göze çarpan isim “Muallim-i Evvel” olarak da şöhret bulan Aristoteles'tir. Eflatunculuk dolaylı olarak İslam felsefesinin doğuşuna kaynaklık etmiş bir felsefedir. Fikirlerinin ilk bakışta dini inançlara daha uygun görülmesi onun kolayca tanınmasını sağlamıştır. Metafizik, ahlak ve siyaset sahasında İslam filozoflarını etkilemiştir.²²⁸ Ülken'e göre Yunan felsefesinde Türkler tarafından tanıtılan ve şerh edilen özellikle Aristo olmuştur. Eflatun daima ikinci planda kalmıştır. Bunlarla beraber Türk skolâstiğindeki Aristo da her zaman aslına tamamen uygun değildir. Çünkü doğrudan doğruya Aristo'ya ait olan eserlerin yanı sıra Aristo'ya atfedilip gerçekte başkalarına ait olan eserlerin yanı sıra Neo-Platon şerh edicileri tarafından meydana getirilmiş eserlerin tesirinden dolayı Türk skolâstiğinde Yunan filozofu gerçekte olduğundan başka bir manzara ile görülmüştür.²²⁹ Ona göre Yunan felsefesi ile İslamiyet'in telifine de çalışıldığı için bir nevi taklitçilik olan bu durum daha karışık ve içinden çıkılmaz bir hal almıştır. Bu dönemde Türk düşünürlerinin bir taraftan kelamcılarının, diğer taraftan sufilerin şiddetli hücumlarına uğramaları ve kendilerini yeterli derecede savunamamaları da onlardaki bu imkânsız telifçilik gayretinden ileri gelmektedir. Bundan dolayı Farabi ve İbn-i Sina gibi büyük Türk düşünürlerine rağmen Yunan felsefesi Türk düşüncesinde bir yer bulamamış ve çeşitli yönlerden özellikle dini bir şekilde yapılan hücumlara güç yetiremeyerek XI. asır içerisinde ortadan kalkmaya başlamıştır.²³⁰

²²⁶ Hilmi Ziya Ülken; *Türk Tefekkür Tarihi*, s. 105.

²²⁷ Y. Kumeyr; *İslâm Felsefesinin Kaynakları*, (Çev.: Fahrettin Olguner), Dergah Yayınları, İstanbul 1992, s. 141-147.

²²⁸ Mehmet Bayraktar; *İslam Felsefesine Giriş*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1997, s. 48.

²²⁹ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 104.

²³⁰ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 105.

Ülken'e göre bu dönemde Türk düşüncesinde en fazla kökleşen 'mantık'tır. Ona göre mantık, dinin inanılan, iman edilen esaslarını rasyonalite etmek ihtiyacı olan teokratik devletin gayesine tamamıyla uygun gelmekte idi. Bundan dolayı Türk skolâstikleri zamanında başlayan mantık çalışmaları, Osmanlı İmparatorluğu esnasında devam etmiştir. Ülken'e göre metafizik düşünce gerekli ortamı bulamadığı için ilk skolâstiklerden sonra yavaş yavaş terk edilmiştir.²³¹

Hilmi Ziya'ya göre Türk skolâstiği başlıca şu karakterleri taşımaktadır: “A) *Her açıdan telifçidir. Bu telifçilik onu doğal olarak birçok tenakuzlara sürüklemiş ve bu yüzden de kendi şahsiyetini ortaya koyamamıştır.* B) *İlk zamanlarda sahip olduğu hürriyeti zamanla kaybederek, serbest bir düşünce ortamında inkişaf edecek yerde teokratik bir devlete hizmet etmeye mecbur olmuş ve böylece bütün metafizik değerini kaybetmiştir.* C) *Bundan dolayı da Tanzimat'a kadar formel mantık ve ansiklopedik ilimlerden ibaret kalmıştır.*”²³²

Ülken'e göre bu sebeplerden dolayı İbn-i Sina'dan sonra Türk düşüncesi beyhude bir hareket haline gelmiştir. H. Ziya bu derece olumsuz kanaatten sonra Türk skolâstiğinin önemli bir yanının olduğunun da altını çizmektedir. İlk olarak, İbn-i Rüşt, İbn-i Memun ve İbn-i Cebirul gibi Berberi ve Yahudi filozofları vasıtasıyla Yunan medeniyetinin Batıya geçmesine sebep olmuştur ve Batı skolâstikleri üzerinde doğrudan doğruya da tesirler yapmıştır. İkinci olarak, Türk skolâstiği formel mantık sahasında fazla zaman harcamıştır. Bundan dolayı da Batı formel mantığına göre birçok noktalarda daha titiz ve incedir.²³³

Diğer yandan Ülken, felsefenin kökenini Yunan'da arayanlara itiraz eder. Ona göre tarih incelemeleri ilerledikçe, şimdiye kadar kendi kendine ortaya çıktığı iddia edilen medeniyetlerin, birbirine bağlı oldukları ve aynı kökten geldikleri daha iyi anlaşılır. Aynı şeyleri felsefe içinde söylemek gerekir. Çünkü artık felsefe tarihçileri, Yunan düşüncesinin kaynaklarını, Yunan'da değil, bilakis Orta Asya'dan gelmiş bir kavim olan Sümerlerde arıyorlar. Hatta daha ileriye giderek eski İran, Sümer ve Çin

²³¹ Hilmi Ziya Ülken; *Türk Tefekkür Tarihi*, s. 106.

²³² Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 107.

²³³ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 108

medeniyetleri arasında genel bağların olduğunu da göstermeye çalışmaktadırlar.²³⁴ Ülken, medeniyetlerin büyük bir tercüme devri ile başladığını söyler. Mesela eski Yunan uyanışı Anadolu, Fenike ve Mısır tercümeleriyle, Türk Uygur uyanışı Hint, İran ve Nesturi tercümeleriyle, İslam uyanışı Yunan, Nesturi, Yakubi ve Hint tercümeleriyle, Avrupa'daki uyanış ise İslam (Türk, Acem ve Arap), Yahudi ve Yunan tercümelele ile mümkün olmuştur.²³⁵

Ülken; İslâm düşüncesini, kendi içine kapanmış ayrı bir âlem değil, dünya uygarlığı haline gelmiş olan Akdeniz uygarlığının bir halkası gibi görür. Çağdaş düşüncenin iki kaynağı olan Yunan (Roma) ve İslâm'dan ikincisini bütün bu düşüncenin gelişme süreci içinde, kendinden önceki Yunan düşüncesi ve kendinden sonraki Batı düşüncesiyle ilişkileri ve etkileri bakımından incelemek gerektiği, onun özelliğine ulaşabilmek için en güvenli yol olduğu görüşündedir. Ülken'e göre Akdeniz uygarlığının bir parçası olan İslâm uygarlığı içinde, bu uygarlığı on yüzyıl kadar ellerinde tutmuş olan Türklerin rolü en başta hesaba katılmalıdır.²³⁶ Nitekim Ülken, İslam düşüncesinin yalnızca İslam dininin fikri yönünün olmadığına, İslam medeniyetinin hâkim bulunduğu dönemdeki düşünce olduğunun altını çizmektedir. Ülken Orta Çağ'da İslam düşüncesinin her alanda hür düşünce ye sahip olduğunu fakat Batı'nın Uzak Doğu'yla olan ticari yollarının değişmesinden dolayı İslam medeniyetinin eski fikri kuvvetini kaybettiğini ve içine kapandığını söyler. Bu döneme de İslam medeniyetinin skolâstığı der.²³⁷

Ülken İbn-i Sina'dan sonraki Türk düşüncesini beyhude bir uğraş olarak görse de Türklerin ilim alanında büyük katkılarından da bahsetmektedir. Mesela, Ülken'e göre Mısır, Avrupa matematiğinin kökleri Yunan ve Hint kaynaklarından gelerek büyük bir ilerleme kaydetmiş olan İslam matematiğidir ve İslam matematikçileri içerisinde en büyük kısım Türk'tür. Felsefi düşüncenin en canlı olduğu dönemde matematik de yaratıcı bir güce sahipti. Cengiz istilasından dolayı bir duraklama dönemi geçirdi. Hesabın kökleri Yunan ve Hint'ten gelmekle beraber onu rasyonel bir ilim haline getiren Türkler oldu. Nitekim cebir de ilk defa Eski Yunan'da Diophante'de başlamasına rağmen ancak İslam medeniyetinde Türklerin elinde müstakil ve tam bir

²³⁴ Hilmi Ziya Ülken; *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, s. 12.

²³⁵ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 15-20.

²³⁶ Hilmi Ziya Ülken; *İslam Düşüncesi*, Ülken Yay., İstanbul 2000, s. 11.

²³⁷ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 13.

ilim oldu. Geometrinin esasları Eski Yunan'dan gelmekte idi. Fakat Türkler bazı Arap ve Acem âlimleri ile beraber geometriyi geliştirdiler ve trigonometriyi meydana getirdiler.²³⁸

3.2.2.2. Selçuklular Dönemi

Genellikle göç dalgalarıyla Türkistan'dan gelen Türkler, göçebe hayatı terk ederek şehir merkezlerine yerleşmişler, bir kısmı da köyleri mesken tutmuşlardı. Ayrıca Türkler, Anadolu'ya çadırlarıyla, sürüleriyle bir daha geri dönmek üzere gelmişlerdi.²³⁹ Kurulan bu yerleşim merkezlerinde dervişler ve mutasavvıflar için tekke ve zaviyeler oluşturulurken; âlimler ve öğrenciler için de medreseler birer kültür müessesesi olarak inşa edilmiştir.²⁴⁰ Selçuklular Türklerin İslâm dünyasına hâkim olmalarına ve yayılmalarına, İslâm medeniyeti ve kavimleri tarihinde yeni bir devir açmalarına sebep olan kavim ve hanedanların adıdır.²⁴¹ Bir ilim ocağı olarak medreselerin devlet eli ile teşkilatlanması, öğrenimin vakıf suretiyle parasız olması Selçukluların eseridir.²⁴²

Selçuklular dönemini kapsayan Türk toplumsal hayatı; daha önce göçebe yaşayan, hayvancılık yapan, avcı, basit ve bağlayıcılığı basit dinlere inanan, bozkır kültüründen sıyrılıp yepyeni bir kültüre, yeni bir dine girme dönemidir. Türkler; sosyal durum, idari, askeri yönden olduğu kadar, dil, edebiyat, sanat ve eğitim yönünden de yeni bölge ve kültür koşullarının gereklerine uymuşlar ve böylece toplum olarak eskisinden oldukça farklı bir görünüme kavuşmuşlardı.²⁴³ Selçuklu döneminde oluşturulan birçok kurum (vakıf geleneği, ahilik vb.) günümüze kadar gelmiştir. Selçuklular dine oldukça önem gösterdikleri için, dinsel bilimler başta olmak üzere pozitif bilimlerde de çalışmalar yapmışlardır. Farklı ülkelerden bilim adamlarını ve bunların bilimsel eserlerini bir araya getirip eğitim kurumlarını güçlendirmişlerdir.²⁴⁴ Genel olarak bakıldığında, medreselerin gelişmesi, İslami değerlere sahip veli insan tipinin iyice yaygınlaşması ve

²³⁸ Hilmi Ziya Ülken; *Türk Tefekkür Tarihi*, s. 178, Ayrıca daha fazla bilgi için bk.: Lütfi Göker; *Fen Bilimleri Tarihi ve Türk-İslam Âlimlerinin Yeri*, MEB Yay., Ankara 1998.

²³⁹ Abdülkerim Özyayın; "Danışmendiler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, (edt. H.D.Yıldız), C.VIII, İstanbul 1992, s. 123.

²⁴⁰ Osman Turan; *Selçuklular Zamanında Türkiye Siyasi Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005, s. 217.

²⁴¹ Osman Turan; *Selçuklu Tarihi ve Türk – İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008, s. 30.

²⁴² Osman Turan; *age.*, s. 35

²⁴³ İbrahim Kafesoğlu; *Türk Milli Kültürü*, s. 297.

²⁴⁴ Osman Turan; *age.*, s. 298.

hayata bakış açısının İslami özellikler taşıması, Selçuklularda düşüncenin en temel özelliği olarak karşımıza çıkar.²⁴⁵

Selçuklular zamanında ilim dünyası denilince akla ilk olarak medreseler gelir. Medrese kelimesi Arapça kökenli olup “*ders okunacak yer ve öğrencinin içinde oturup ders okuduğu bina*” anlamına gelir.²⁴⁶ Selçuklulardan önce de medreseler bulunmakla²⁴⁷ beraber Selçuklu Türklerinin düşünce dünyasını tanıma açısından çalışmamızı Selçuklularda bulunan medreseler ilgilendirmektedir. İlk Selçuk medresesi Tuğrul Bey tarafından Nişabur'da kurulmuştu, imparatorluğun her tarafına medrese yapılması Alparslan zamanında başlar.²⁴⁸ Vakıf, medrese kurma geleneği süratle bütün İslâm ülkelerine yayılmıştır. Selçuklu Devleti, medreseler vasıtasıyla bir yandan ilmi koruyarak yükseltiyor ve yayıyor, diğer yandan da meydana getirdiği büyük ilim adamları sayesinde, Şîh Fatimîler idaresinde kurulan sünnî aleyhtarı propagandalara karşı İslâm dünyasını ve devletin bünyesini kuvvetlendiriyordu.²⁴⁹

Selçuklu Sultanları yalnız medrese kurmakla kalmadılar. Bîmâristan, rasathane kurulması ve ilimde Hristiyan Avrupasına göre ileri seviyeye gelinmesi yine Selçukluların eseridir.²⁵⁰ Medreselerde İslâmî ilimler yanında astronomi, matematik, edebiyat, tıp ve felsefe gibi aklî ilimlerin okutulması çevrenin kültür durumuna ve ilim adamlarının varlığına bağlı bulunuyordu.²⁵¹ Selçuklu İmparatorluğu ve bağlı devletlerde sultanlar, devlet adamları, hatunlar tarafından aynı esasta yürümek üzere kurulan medreseler sayılamayacak kadar çoktur.²⁵² İslâmî Türk devletleri olan Karahanlılar ve Gazneliler zamanında özellikle Buhara, Semerkant, Gazne şehirleri birer Türk-İslâm kültür merkezleri haline gelmişler, dinî, ilmî gelişmeler kaydedilerek kültür çevresinin yetiştirdiği bilginlere Selçuklular zamanında yenileri katılmışlardır. Fıkıh, hadîs, kelâm, tefsir bilginlerinin çoğu bu dönemde yetişmişlerdir. Türkler Anadolu'ya gelirken millî kültürlerinin yanında mensup oldukları İslâm medeniyetinin de unsur ve müesseselerini

²⁴⁵ Zeki Velidi Togan; *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 214-215.

²⁴⁶ M. Zeki Pakalın; *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, MEB Yyay., Ankara 1983, s. 436.

²⁴⁷ Ziya Kazıcı; *İslam Müesseseleri Tarihi*, Kayıhan Yayınevi, İstanbul 1991, s. 230.

²⁴⁸ Yahya Akyüz; *Türk Eğitim Tarihi*, Alfa Yay., İstanbul 1999, s. 10.

²⁴⁹ Ziya Kazıcı; *İslam Müesseseleri Tarihi*, s.229

²⁵⁰ Osman Turan; *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005, s. 391.

²⁵¹ Ziya Kazıcı; *age.*, s. 251.

²⁵² Osman Turan; *age.*, s. 150-161.

de birlikte getirdiler. Bundan dolayı, onlar esasen ileri ve nüfusu fazla olamayan yerli halktan herhangi bir nesne almak lüzum ve ihtiyacını duymadılar.²⁵³

Ülken'e göre Selçuklular döneminden itibaren felsefî düşünce yavaş yavaş zayıflamaya başlamıştır. Ona göre bir taraftan Arap halifeleri felsefeye karşı müsamahasız davrandıkları gibi, diğer taraftan bütün Türk memleketlerinde medrese kuvvetlendikçe taassup artmış olduğu için fikir hayatı yalnız kelim ile siyasi felsefeye ve matematik, astronomi gibi müspet ilimlere has kalmıştır. Bunun yanı sıra skolâstik felsefenin yerine tasavvuf yerleşmeye başlamıştır.²⁵⁴

Ülken'e göre Kelam sahasında Selçuklular döneminde yetişen en önemli isim İmam Gazali'dir. Gazali'nin Farabi ve İbn-i Sina gibi filozoflara hücumu felsefenin önünü tıkamış, Osmanlı medresesine zemin hazırlamıştır. Yine ona göre Gazali Türk düşünce tarihinde özellikle tenkitleri, hücumları ve menfi zekâsıyla mühim bir rol oynamıştır.²⁵⁵ Gazali, genelde İslam düşüncesinde bilim ve felsefenin ilerleyişine, akla karşı şüpheli yaklaşımı ve dogmaları öne çıkaracak tutumuyla ket vuran düşünür olarak bilinmektedir.²⁵⁶ Süleyman Hayri Bolay'a göre Gazali; *“dogmatik ve mutlak rasyonalizm karşısında Kristist bir rasyonalist, deneme-içi anlayışa karşı deneme-dışı bir anlayışın sahibi, maddeci tutumun karşısında ruhcu (spiritualist), tabiatçılık, ateizm ve politeizm karşısında imancı ve monoteist, sadece akılcı veya sadece imancı ifradlar karşısında akli ve imanı ayırıcı değil te'lif edici, determinist anlayış karşısında endeterminist ve ihtimaliyetçi bir felsefî görüşe sahip bir filozof olarak Descartes, Kant ve Bergson gibi filozofları öncelemiştir.”*²⁵⁷ Gazâlî'nin Doğu-İslam düşüncesinin ilerlemesine ket vurucu mahiyet arz ettiğinin ileri sürülmesi, Doğu'nun yobaz, bağınaz ve geri kalmaya mahkûm gösterilebilmesinin aletlerinden biridir. Batı biliminin ve düşüncesinin kendi kurguladığı gerçekliği evrensellik iddiasıyla tüm toplumlara dayatmasıdır, bunun en önemli nedeni, Batılı düşünce kalıplarının dışına çıkmadan, tarihsel ve sosyolojik gerçekler göz ardı edilerek tarihe ve topluma bakılmasıdır. Ayrıca belirtilmelidir ki, bu Batı kaynaklı ve art niyetli söylemler, bir yandan da Doğu'nun bilim ve felsefedeki konumunu önemsizleştirme ve Doğu'yu yalnızca bir aracı

²⁵³ İbrahim Kafesoğlu; *Selçuklu Tarihi*, s. 174.

²⁵⁴ Hilmi Ziya Ülken; *Türk Tefekkür Tarihi*, s. 157.

²⁵⁵ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 159.

²⁵⁶ Adam Mez; *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, çev.: S. Şaban, İnsan Yay., İstanbul, 2000, s. 228.

²⁵⁷ S. Hayri Bolay; *Aristo Metafiziği ile Gazzali Metafiziğinin Karşılaştırılması*, Kalem Yayıncılık, İstanbul 1980, s. 407-408.

konumuna indirgeme amaçlarını da gizil olarak tanımaktadırlar.²⁵⁸ Doğu yüzyıllarca bilim ve felsefenin otağı olmuştur.²⁵⁹ Ülken'e göre Türk medreselerinde Akaidi ile meşhur olan Gazali'nin çağdaşı Nesefî tekrar mantık ile imanı telife çalışmış ve skolâstik usullere sadık bir kelam meydana getirmiştir.²⁶⁰

Ülken'e göre Selçuklular zamanında fikir hareketi sırf düşünce sahasında büyük bir yenilik göstermiş olmasa bile Türk devletinin tamamıyla organize bir hale gelmiş ve İslam medeniyetine uyumlu bir El Teşkilatı kurmuş olmasından dolayı toplumsal alanda oldukça canlı olmuş; siyasi felsefe bu devirde en mükemmel ve şahsi eserlerini meydana getirmiştir. Yine ona göre Selçuklular zamanına kadar çeşitli Türk devletleri ile İslam geleneği arasında henüz bir uzlaşma yoktu. İlk defa Karahanlı devleti ile Büyük Selçuklular, fıkıhla Oğuz töresini mükemmel bir şekilde uzlaştırmaya muvaffak olmuşlardır. H. Ziya'ya göre bu siyasi olduğu kadar fikri bir olgunluğun da göstergesidir.²⁶¹

Ülken'e göre siyasi felsefe sahasında Selçuklular zamanında zikredilebilecek en önemli isim Nizamülmülk ve onun eseri Siyasetname'dir. Ona göre Selçuklu devlet teşkilatında eski Oğuz töresi ve El Teşkilatı ile İslam fıkıhı arasında büyük bir uyum ve ahenk teminine çalıştı. Türk devletinin milli esaslarını yeni şekle uygun bir hale getirme hususunda ciddi bir gayret ortaya koymuş ve arazi teşkilatı ile ilgili eski Türk El Teşkilatı ile İslami esasları telif edilmiş Orhon Türklerinin Tarhanlık kaidelerine ait Mukataa ismi verilen teşkilat ortaya çıkmıştır.²⁶² Ortaçağ İslâm dünyasının, aynı zamanda Selçukluların önemli eğitim kurumları olan Nizamiye Medreseleri özellikle Sünnî İslâm anlayışının yeniden inşası ve Sünnîlik dışı anlayışlar karşısında bir savunma sistemi oluşturmasıyla büyük öneme sahiptirler. Dolayısıyla Müslüman bireyleri fikren geliştirecek en iyi yolu bulma noktasında önemli görevler üstlenerek bu yolla ilmin ve sanatın gelişmesine katkı sağlamışlardır. Böylelikle İslâm dünyasında ortaya çıkan yıkıcı ve bölücü faaliyetlere karşı akılcı, mutedil ve sağduyulu bir davranış biçiminin gelişmesini, yine bu yolla Ehli sünnet düşüncesinin de yeniden inşasını

²⁵⁸ Bu konu ile ilgili detaylı bilgi için bk.: Lütfi Göker; *Fen Bilimleri Tarihi ve Türk-İslam Âlimlerinin Yeri*, s. 24-45.

²⁵⁹ Bu konu ile ilgili detaylı bilgi için bk. : Sevim Tekeli, Melek Dosay, vd.; *Bilim Tarihine Giriş*, Nobel Yay., İstanbul 2007

²⁶⁰ Hilmi Ziya Ülken; *Türk Tefekkür Tarihi* s. 159.

²⁶¹ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 164.

²⁶² Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 165.

sağlamışlardır.²⁶³ Nizamiyelerden yetişen âlimler de eserleriyle sadece Sünni düşüncenin gelişip yaygınlaşmasına hizmet etmekle kalmamış aynı zamanda tüm İslâm âlemiyle birlikte özellikle Avrupa’da aydınlanma çağıının ortaya çıkmasında bir nebze de olsa etkili olmuşlardır. Bu noktada İslâm âleminde gayet hassas bir konuma çekilmiş bulunan sosyal yapıda meydana gelebilecek büyük kırılmaları önlediği gibi “ümme” olgusu çerçevesinde İslâm kardeşliğinin yaygınlaşması, bir başka deyişle Müslüman halklar arasında birlik beraberlik ve bütünleşmenin gerçekleşmesi sağlanmıştır. Nizâmîye âlimlerinin yazmış oldukları eserlerle de hem bu düşüncenin gelişmesi temin edilmiş hem de İslâm dünyasında fikrî terakkiye katkı sağlanmıştır.²⁶⁴

Ülken’e göre Selçuklularla çağdaş yukarı Türkistan’da da Nizamülmülk ve onun Siyasetnamesi kadar değerli Yusuf Has Hacib ve onun önemli eseri Kutadgu Bilig’de o dönemde Türk düşüncesinin ve siyasi felsefesinin en önemli kişisi ve eseridir. Yine ona göre Yukarı Türkistan, Türklerin en çok bulunduğu ve geleneklerine en bağlı kısım olduğu için Müslüman Türkler ancak mahalli ve milli şekiller içerisinde girmek, onlar tarafından temsil edilmek şartıyla onların içerisinde sokulabiliyorlar. Burada ilim çevresi Arap ve Acem medreselerinden çok uzakta, doğrudan doğruya Türkçenin hâkim olduğu bir çevreydi. Uygurlar arasında daha İslamiyet’ten çok evvel başlayan fikri hareket İslami Türk düşüncesinin getirdiği yeni unsurlarla canlanmış ve yeni ürünler vermeye başlamıştı.²⁶⁵

Ülken’e göre Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig’de siyasi fikirlerini; kuvvetle muhtemel İbn-i Sina’dan ilham alarak Yunan ahlakında olduğu gibi akli prensiplere dayandırmıştır. Yusuf Has Hacib, bütün eserde Oğuz töresiyle İslam-Yunan tesirlerinden gelen Türk düşüncesini karıştırmış ve telif etmiştir.²⁶⁶ Kutadgu Bilig, İslâmiyet’in Türkler arasında kabul edildiği ilk asırlarda yazıldığı için eserde yeni kabul edilen dinin verdiği heyecanla İran, Arap kültürünün ve bunlarla ilgili diğer kültürlerin de tesirini görmek mümkündür.²⁶⁷

²⁶³ Fuad Köprülü; *Türk Edebiyatı Tarihi*, Akçağ Yay., İstanbul 2003, s. 183.

²⁶⁴ Ahmet Ocak; “Selçuklu Medreselerinin Mağrib ve Endülüs Üzerindeki Etkileri”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Bahar 2009, S.3, s. 1622-1647.

²⁶⁵ Hilmi Ziya Ülken; *Türk Tefekkür Tarihi*, s. 167.

²⁶⁶ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 169.

²⁶⁷ Reşit Rahmeti Arat; *Eski Türk Şiiri*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2007, s. 27.

Nizâmülmülk'ün Siyasetnamesinde ve Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Biliginde kadın hakkında Oğuz töresinden ayrı fikirler mevcuttur. Kadın bütün fenalıkların kaynağı, eve hapsedilmeli ve özellikle genel işlere kesinlikle karıştırılmaması gereken bir kişi olarak görülmektedir. Oysa Oğuz töresinde kadın tam tersidir; daha iyi yerde görülmektedir. Bu harem hayatı anlayışının sonucu olmakla birlikte bu yeni fikirler İslami İran tesirlerinden ileri gelmiş ve Türk kozmogoni ve hikmetinin kendine özel vasıflarını örtecek bir hal almıştır.²⁶⁸

3.2.2.3. Osmanlı İlk Dönem

Selçukluların ardından Anadolu'da birçok Türkmen beyliği kurulmasına rağmen, burada, belirleyici ve tarihe yön verici güç olarak Osman oğulları ortaya çıkmıştır. XIII. asrın sonlarında dağılmakta olan Anadolu Selçuklu devletinin batı sahasında bir uç beyliği olarak tarih sahnesine çıkan Osmanlılar, hızlı bir gelişme kaydederek kısa süre içerisinde Anadolu'dan Balkanlara geçtiler. XV. asrın başlarında, Timur ordularına yenilmek suretiyle kısa süreli bir sarsıntı geçirdilerse de, on yıllık bir zaman zarfında yeniden toparlanıp eski güçlerine ulaştılar; Anadolu'nun her tarafına yayılmış olan Türkmen beyliklerini birer birer ortadan kaldırarak bölgenin siyasi ve idari birliğini sağlamayı başardılar. Böylece, bir ayağı Anadolu'ya, diğer ayağı Balkanlara basan; sınırları Basra Körfezi'nden Fas'a, Kafkaslardan Viyana kapılarına ve Kırım'dan Yemen'e uzanan cihan devleti kurdular.

Osmanlı ilk dönem düşünce hayatıyla ilgili iki zıt yaklaşım görülmektedir. İlk olarak; Osmanlı İmparatorluğu'nda kayda değer bir bilim ve düşünce hayatı olmamıştır. Bu dönemdeki bilim ve düşünce eserleri, önemsiz eserler ve bunları üretenler ise önemsiz şahsiyetlerdir. İkinci olarak; Osmanlı İmparatorluğu'nda önemli ve parlak bir bilim ve düşünce hayatı yaratılmıştır. Ne var ki, yeterli araştırma yapılmadığı için daha tam olarak bilinmemekte, ancak zamanla aydınlığa çıkarılması gerekmektedir.²⁶⁹

Ülken, Osmanlı dönemi düşünce hayatını parlak bulmaz. Ona göre Osmanlı diyebileceğimiz 13.-19. yüzyıllar arasındaki Türkiye kültürü birçok alandaki (mimarlık, şiir, v.b.) gelişmeye rağmen 16. yüzyıldan beri Batı kültürünün ilim ve felsefede

²⁶⁸ Hilmi Ziya Ülken; *Türk Tefekkür Tarihi*, s. 171, Ayrıca bk.: Fuad Köprülü; *Türk Edebiyatı Tarihi*, s.168.

²⁶⁹ Ahmet Yaşar Ocak; *"Klasik Dönem Osmanlı Düşünce Hayatı"*, Türkler, C. XI. Ankara 2002.

kazandığı büyük ilerlemeleri izleyememesi yüzünden geri kalmıştır. İslam medeniyetinin 8.-11. yüzyıllardaki müspet ilim seviyesini koruyamamış, Batı'nın bu alanda İlkçağ ve Ortaçağ ilim seviyesiyle ölçülemeyecek yeni keşiflerden uzak kalmış; eski İslam eserlerinin bile ancak haşiyelerini, şerhlerini yazmak, bazılarını da yarım olarak Türkçeye çevirmekle yetinmiştir.²⁷⁰

Öncelikle, Osmanlı'nın ne kadar kötü bir miras devraldığı hiç göz ardı edilmemelidir. O, barbar Moğol akınlarının Türk ve İslâm dünyasını tahrip eden büyük yıkım hareketinden kısa sayılabilecek bir müddet sonra tarih sahnesine çıktığında, ne yazık ki, bir harabeyi devir ve teslim almıştı. Orta-Asya'dan Mısır'a varıncaya kadar bir enkaza dönüştürülen İslam dünyası, bu ağır darbeyi hiçbir zaman tam olarak telafi edememiş ve eski günlerin ihtişamını geri getirememiştir. Osmanlı, parlak bir medeniyet teslim alıp da söndürmüş değildi; on üçüncü yüzyıl sonları ve on beşinci yüzyıl başlarının, İslâm düşüncesinin ihtişamlı döneminin büyük bir ölçüde kapandığı; hemen her alanda tefekkür devlerinin neslinin tükenmeye yüz tuttuğu bir devir olduğunu ve bunun yanında, Osmanlı'nın devir ve teslim aldığı Selçuklu siyasi mirasının paramparça ve fetrete boğulmuş bir Anadolu'dan başka bir şey olmadığını da unutulmamalıdır.²⁷¹ Bütün bunlara ilâveten, bir asır sonra, Moğollar kadar olmasa da Timur'un vermiş olduğu zarar da göz önünde tutulacak olursa Osmanlı'nın hangi şartlar altında bulunduğu daha iyi anlaşılabilir. Osmanlı'nın XIII. ve XIV. yüzyıllarını siyasi ve toplumsal bir toparlanma dönemi²⁷² olarak kabul edecek olursak XV. yüzyıldan itibaren bir Osmanlı düşüncesinden bahsetmek yerinde olacaktır.

Ülken'e göre ilim alanındaki kapalılık, felsefede de kapalılığı doğurmuştur. Osmanlı devletinde felsefe skolâstik içine girmiş, Ortaçağ İslam filozoflarının eserlerini şerh etmekten ileri gidememiştir. İlim felsefesi eğilimi zayıflamış, onun yerine geleneksel mantıkta kılı kırk yaran ve çoğu kullanılamaz kıyas şekillerinin inceliklerini göstermekten ibaret, pek çok eser yazılmış, Muhyiddin b. Arabi ve Mevlana şerhleri, düşünce hayatında birinci derecede rol oynamıştır. Tabiat felsefesi ve Aristoculuğa

²⁷⁰ Hilmi Ziya Ülken; *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 45.

²⁷¹ Tahsin Görgün; "Osmanlı Düşüncesi Nasıl Anlaşılmalıdır", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, Eylül 2003, S. 13-14, s. 29-46, http://www.durmushocaoglu.com/data/kutuphane/4_Osmanli_Dusuncesi_Nasil_Anlasilabilir.pdf, Ekim 2009.

²⁷² Ünver Günay; "XV. yüzyıl Osmanlı Toplumunda Sosyo-Kültürel Yapı, Din ve Değişme", E.Ü. S.B.E. Dergisi, S.14, Kayseri 2003, s. 26.

(Meşşai Ekolü) karşı şiddetli hücumlarıyla tanınan Gazali kelamı tutulmuş, yarım olarak Gazali'nin bazı eserleri Türkçeye çevrilmiştir.²⁷³

Ülken, ortaya koyduğu bu olumsuz görüşlere rağmen, devlet teşkilatı ve hukuk anlayışının imparatorluk sosyal yapısının gerektirdiği gelişmeleri kazandığını, kendi tipinde yetkin şekillere ulaştığını da belirtmektedir. Dört temelli hukuk doktrininden en çok Hanefi hukukuna dayanmakla birlikte, onun verdiği yumuşaklık ve evrim imkânlarını geliştirmiş, “ifta” makamlarınca zamanın ihtiyaçlarına göre verilen “fetva”larla bu hukuki düzen kendine has orijinal bir şekil almıştır. Bu, vakıflar ve toprak rejimine ait hükümlerde görülmektedir.²⁷⁴

Ülken'e göre İslam medeniyeti içinde yarattığı mimarlık, resim (minyatür), süsleme sanatı gibi plastik sanatlar, şiirin çeşitli dalları ve musiki alanında Türk kültürü, kendi tipinde yetkin ve olgun eserler vermiştir. Büyük Selçuklulardan, Anadolu Selçuklularına, bunlardan Anadolu Beyliklerine ve Osmanlı İmparatorluğuna uzanan yüzyıllar içinde, Türk mimarlığının milli geleneklere bağlı kalarak, fakat yeni unsurlarla zenginleşerek yeni terkiplere ulaştığını her gün ayakta duran örnekleri göstermektedir. Ona göre Osmanlı mimarlığının olgun çağı Mimar Sinan (1490–1588) ile başladı. İmparatorluğun her köşesini dolduran yüzlerce eseri ile Sinan, sanat tarihinde olduğu gibi ilim olarak mimarlık tarihinde de zirveye ulaşmıştır.²⁷⁵ Türk sanatının önemli bir dalı da bir resim ekolü halini alan yazı sanatıdır. Ülken'e göre Arap yazısının en güzel örnekleri Osmanlı devrinde ilerlemiş veya o devirde icat edilmiş, en büyük hattatlar o devirde yetişmiştir. Osmanlı devrinde, mimarlık ve yazı kadar nakkaşlık ve minyatüre de büyük yer ayrılmıştır.²⁷⁶

Ülken'e göre imparatorluk sosyal tabakaları, birbirinden giyim kuşam, görünüş ve adet bakımından ayrılmıştı. Aristokratik saray hayatı zevkte, kılıkta, düşüncede hatta dilde toplumun tabakalara ayrılmasına sebep olmuştur. Eski halk tarikatları zengin ve nüfuzlu tarikatlar halini almış, bundan dolayı “saray edebiyatı”, “halk edebiyatı”, “tekke edebiyatı” birbirinden ayrılmaya başlamıştı. 15. yüzyılda Osmanlı medreselerinde öğretim Türkçeleşmekteydi. Ana kitaplar Arapça ise de Türkçe haşiyeler yazılıyor,

²⁷³ Hilmi Ziya Ülken; *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 43.

²⁷⁴ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 43.

²⁷⁵ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 43.

²⁷⁶ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 44.

Türkçe ders veriliyordu. Buna rağmen, İmparatorluğun birdenbire büyümesi, Fatih'in, savaşlarda yardım eden şeyh ve dervişlerin nüfuzunu kırarak uzaklaştırması, sarayın milletten ayrılması, saray ve halk edebiyatlarının ayrı çıgırlar halini alması sonucuna ulaştı.²⁷⁷

Fatih ve Sadrazam Mahmud Paşa bilginlere, şairlere maaş bağladılar. Böylece “Ulemayı Rüşum” denen bir fikir adamı ve edip zümresi yetişti. Ülken'e göre bu durum, edebiyat ve düşüncenin hürlük ve yaratıcılığını kaybederek sıradan eserler vermesine yol açmakla birlikte, bu sanat ve düşünce adamları elinde dil gittikçe inceliyordu. İki kuşak sonra Kanuni zamanında, bu dilin büyük üstatları yetişti; Fuzuli ve Baki. Divan şiirinin büyük bir özelliği de İslam fikir dünyası ile bağlarını saklamasıdır. Onda genişlemiş bir hayat çerçevesini ve evrimci bir dünya görüşünü bulabiliriz.²⁷⁸

Ülken'e göre klasik edebiyatta, fikir ufku olan şiir en güzel örneklerini verirken nesir oldukça geri kalmıştır. Ülken bu durumu “Arap dünyasının kendi içine kapalı kalışı, Osmanlı-Türk nesrinin bütün edebiyat dallarındaki fakirliğinin başlıca sebebidir.”²⁷⁹ şeklinde açıklar. Ülken'e göre Osmanlı ilk dönemlerde matematik ve tıp önemli bir yer tutarken, gerek matematik gerek tıp 16. yüzyıldan sonra durdu ve daha sonraki yüzyıllarda ilkel okul kitaplarından ibaret kaldı. Ona göre Rasit Takıyüddin'nin rasathanesinin III. Murat döneminde yıktırılması müspet ilim zihniyetinin temelinden sarsıldığının belirtisidir.²⁸⁰

Ülken'e göre Osmanlı'daki olumsuz değişmeler III. Ahmet zamanında fark edilmeye başlanmış özellikle Kâtip Çelebi ve Koçi Bey siyasi-iktisadi düzendeki sarsıntının tehlikesini görmüş, fakat önlerindeki Batı toplumunun bünyesinin iktisadi evrimini bilmedikleri için, düzelme çaresini ya geçmişe dönmede ya da hayali ve ideal bir toplum hasretinde buluyorlardı. Türk milleti iki yüzyıl Batı medeniyetinin kenarında, hatta belki de Anadolu'ya yerleştiği zamandan beri onunla temas halinde olduğu halde ciddi hiçbir karar veremedi.²⁸¹

²⁷⁷ Hilmi Ziya Ülken; *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi.*, s. 44.

²⁷⁸ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 45.

²⁷⁹ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 46.

²⁸⁰ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 46.

²⁸¹ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 47.

Ülken'e göre Türk düşüncesi ilk dönemindeki felsefe ve matematiğin ilerlemesine karşılık, Osmanlı döneminde onların hemen tamamıyla terk edildiği ve yerlerine doğrudan doğruya dini ilimlere zemin olmak üzere mantık ve kelamın konulduğu görülür. Ülken bunun sebebini iki nokta etrafında toplar: “*Birincisi; Osmanlı Devleti, özellikle Kanuni'den sonra tamamıyla teokratik bir devlet olmaya başlamıştır. Bunun sonucu olarak bütün ilim hareketleri dini bir gaye etrafında toplanmış, farklı fikirlerin, çeşitli meslek ve akımların doğmasına imkân kalmamıştır. İkincisi; Osmanlı Devleti'nin, Hindistan yolu bulunduktan sonra Akdeniz'deki diğer tüccar memleketlerle beraber transit rolünü ve iktisadi önemini kaybetmesini ve dünya sıklet merkezinin Atlas Denizi'nden geçmeye başlamasıdır. Bu suretle İbn-i Sina'da bir usul halini almaya başlayan mantık Osmanlılar döneminde önemini kaybetmiş, sırf kelime oyunundan ibaret bir düşünce haline gelmeye mecbur olmuştur.*”²⁸²

Ülken'e göre XV. asırda Yıldırım Beyazıt zamanında Kadızade Rumi ile Seyit Şerif'in; kendi ifadesiyle müspet ilimle klasik mantığın tartışmaları çok dikkate şayandır. Bu olay Türk düşüncesine ait önemli bir özelliği ortaya koyar. Müspet ilimle irtibatını kesmiş olan felsefe ve felsefi düşünce halini alamayan ilim, Türk düşüncesinde İbn-i Sina'dan sonra birbirine yabancı iki cereyan haline gelmiş ve böylece her ikisi de yaratıcılık kabiliyetini kaybetmiştir.²⁸³

Ülken'e göre Osmanlı döneminde düşünce, felsefe ve matematikten gittikçe kelam ve klasik mantık istikametine doğru gitmekte olduğu için bu durum, anlaşılabilirliği daha da artırmıştır. Ona göre fikir faaliyetinin zayıf olduğu böyle bir dönemden sonra Osmanlı'da başlayan ilk uyanış hareketi zamanında, yani III. Ahmet döneminde Yanyalı Esat Efendi, Farabi ve İbn-i Sina'nın eski tercüme ve şerhlerini yetersiz hatta yanlış bularak Aristo'yu yeni baştan ve doğrudan doğruya Yunancadan tercüme etmeye çalışmıştır.²⁸⁴

²⁸² Hilmi Ziya Ülken; *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 47.

²⁸³ Hilmi Ziya Ülken; *Türk Tefekkür Tarihi*, s. 180.

²⁸⁴ Hilmi Ziya Ülken; *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 27.

3.2.3. MODERN DÖNEM TÜRK DÜŞÜNCESİ

3.2.3.1. Tanzimat Dönemi

Tanzimat kelimesi, Türkçede “düzenlemeler” anlamına gelmekte ve Türk tarihinin Osmanlı Devleti’nde Batı’dan esinlenen çok sayıda siyasi ve sosyal reformların gerçekleştirildiği bir dönemi (1839–1879) belirtmek için kullanılmaktadır.²⁸⁵ Tanzimat ve sonrasında, Osmanlı İmparatorluğu neredeyse Cumhuriyet kuruluncaya kadar içte ve dışta düşmanları ile savaş halinde idi. Aynı anda Batının önlenemez yükseliş ve üstünlüğü Osmanlı Devleti’ni sosyal ve siyasal açıdan doğrudan ilgilendiriyordu. Ayrıca imparatorluk sınırları içinde ve komşu devletlerdeki bağımsızlık mücadeleleri ile siyasî rejim değişiklikleri de Osmanlı Devleti’nin karşı karşıya kaldığı sorunların kaynağını teşkil ediyordu. Birbiri ardına girilen savaşlar ülkenin önemli merkezlerinde baş gösteren ayaklanmalar imparatorluğu sarsıyordu. Böyle bir ortam ister istemez aydınların zihinlerini meşgul ediyor, farklı fikirler taşımalarına neden oluyordu. Bu bağlamda Osmanlı’nın son döneminde düşünce faaliyetlerini belirleyen en mühim faktör, Batılılaşma faaliyetleriydi. Batılılaşmanın birinci derecede gündem oluşturması ise, askerî mağlûbiyetler ve sömürgecilik ile oryantalizm ve misyonerlik faaliyetlerine dayanmaktaydı. Ordunun ıslahı ve modernizasyonu ile başlayan düzenlemeler, devlet düzeninden müesseselere, nihayet zihniyete, kültüre ve gündelik hayata sirayet eden bir Batılılaşmayı da beraberinde getirmişti.²⁸⁶

Osmanlı Devleti’nin kendine özgü olan ve Kanuni’nin son yıllarına kadar iyi işleyen toplumsal ve ekonomik düzeninin birtakım iç ve dış sebeplerden dolayı bozulmaya ve çürümeye başlaması, 18. yüzyıldan itibaren Batılılaşma çabalarının artmasına yol açmıştır. Batılılaşma, devletin çöküşüne engel olmak için ortaya atılan bir çözüm önerisiydi. Modernleşme anlayışını belirten “Batılılaşma” kavramı, Batı’nın kendine özgü kurumlarının ve yaşam biçiminin benimsenmesi anlamında kullanılır. Ayrıca İmparatorluğun gerilemeye başlamasıyla, niçin gerilediği sorusu, önce devlet yönetiminin bozulduğu ileri sürülerek, daha sonra belki de yüzeyleşen bir tutumla Batı’nın askeri üstünlüğü gösterilerek cevaplandırılmıştır, böylece daha 18. yüzyıl

²⁸⁵ Şerif Mardin; *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yay., İstanbul 1996, s. 9.

²⁸⁶ Ercüment Kuran; *Türkiye’nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1994, s. 21.

başlarında Batı'nın askerî kurumlarının ve silâh gücünün imparatorluğa nasıl getirileceği önemli bir devlet sorunu olmuştur.²⁸⁷ İşte bu çalkantılı sosyal değişim, lehte ve aleyhte gelişen dinî, siyasî ve iktisadî fikir hareketlerini de belirleyici olmuştur. Tanzimat aynı zamanda Osmanlı aydını için yeni fikirlerin tartışılmaya başlandığı bir dönem olmuştur. Bu bağlamda Osmanlı toplumunun Avrupa'dan esinlenerek Tanzimat'la birlikte hür düşünceye yöneldiği söylenilebilir.²⁸⁸ Bu anlamda Tanzimat hem Osmanlı toplumunu, hem de aydınını farklı bir dünya ile buluşturmuştur. Son dönem Osmanlı aydınlarının Batı'nın baş döndüren hızlı ilerleyişi karşısında etkilenmeleri ve bu etkiyi aşırı sayılabilecek bir bağlılıkla fikirlerine yansıtmaları da kaçınılmaz olmuştur. Tanzimat fermanının temel felsefesinin kanun önünde eşitlik olduğu gerçeği dönemin bütün düşünürlerince değerlendirilmiş, fikirlere bu husus yön vermiştir.²⁸⁹

Ülken'e göre Tanzimat fermanı, askeri ve teknik olarak başlayan batılaşmanın siyasi-hukuki bir şekil alması demektir. Ülken, Batılılaşma hareketlerinin sistemli bir ilkeye bağlı olarak uygulanması ve bütün vatandaşların eşit haklara sahip olduklarını gösteren bir devlet zihniyeti halinde ifadesi Tanzimat'ta mümkün olduğunu belirtmektedir. Ona göre Tanzimat hemen yarım asırdan beri teknik üstünlüğü kuvvetle duyulmakta olan Batı medeniyetinin yalnız teknik değil, düşünüş ve ruhu ile kabulü için yapılan bir hamleden başka bir şey değildir.²⁹⁰

Ülken'e göre reformcular batılı ilim adamlarını getirterek Batı ilmini araştırma metotlarıyla birlikte memlekete yerleştirmeyi düşünürlerken, önlerine hep şu iki engel çıkmaktaydı: “1- Modern araştırmayı hatta öğretimi, din için tehlikeli sayan fanatik-skolâstik zihniyet, 2- Modern araştırmanın derin köklerine kadar inmeye sabredemeyen ve her şeyden önce, gücünün ihtiyacına cevap vermek isteyen idareci zihniyet.” Ülken, birincisiyle savaşın kolay olmadığını, fakat o nispetle yenildiğini ve gerilediğini belirtmekte; ikincisiyle ise savaşın çok daha güçlü olduğunu ve kendi zamanına kadar gerçek ilim zihniyetinin yerleşmesine bu ikinci durumun engel olduğunu söylemektedir.

²⁸⁷ Şerif Mardin; *Türk Modernleşmesi*, Makaleler 4, (Derleyen: Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder), İletişim Yay., İstanbul 1997. s. 10.

²⁸⁸ Vahdettin Başcı; “Aydınlanma Felsefesi ve Etkileri Üzerine Bazı Düşünceler”, *Aydınlanma Filozofları*, Anka Yay., İstanbul 2002, s. 13.

²⁸⁹ Gülnihal Bozkurt; *Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi*, TTK. Yay., Ankara 1996, s. 176.

²⁹⁰ Hilmi Ziya Ülken; *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s.56

İkinci durumdan kastettiği, yüzüstü batılılaşma; ruhta tamamen doğulu kalmak, batının yalnız tekniğinden faydalanmaktır.²⁹¹

Ülken'e göre Tanzimat, toplumun bütün alanlarında eski ile yeniye karşı karşıya koyan ikilik devridir. Buna rağmen "Gülhane Hattı Hümayun'u" gibi beyannameler, çağdaş görüşe doğru ilerleyen bir hukuk reformunun esaslarını vermesinden önemli gelişmelerdir. Tanzimat hareketi, hatta onun sonuçları, yalnız idarecilerin derinden derine duydukları bir ihtiyacın eseri yahut doğrudan doğruya milletin hamlesi değildir. Fakat büyük bir nispette dıştan gelen siyasi-iktisadi olayların baskısından dolayı meydana gelmiştir. Fakat bir defa ok yaydan çıktıktan sonra, ondan sonraki gelişmeler kendiliğinden birbiri ardından gelmiştir. Ona göre Tanzimat'tan sonra gelen birinci devrede (1839–1856) devletin teşebbüsü ile başlayan batılılaşma hareketinin derece derece bir kısım aydınlarca benimsenerek topluma geçtiği görülüyor. İkinci devre, yani "Hattı Hümayun"un okunmasından sonra (1856), sosyal problem aydınlarca benimsenmeye başlanmıştır.²⁹²

Ülken'e göre sosyal hareketin başlangıcı, Tanzimat'ın Babiâli'den sokağa, aydınların sesini yükselttiği gibi Babiâli'ye geçmesinde aranmalıdır. Tanzimat'ta sokağın rol oynamaya başlaması gazetenin, eleştirinin, halk sesinin yeni zihniyeti savunması ile olmuştur. Batılılaşmanın yalnız kanun şekilciliğinde kalmayarak, fikre ve öze nüfuz etmesi istekleri bu surette uyanmıştır.²⁹³

Ona göre Tanzimat döneminin bariz karakteri düşüncede ve hayatta ikiliktir. Tanzimat yeni ve eskiyi, Avrupacılık ile İslamcılığı karşı karşıya koyarken medrese dışına çıkamamış olan İslami ilimlerin Türkçeleşmesi veya yayılmasını sağladığı için Avrupacılık kadar İslamcılığın da kuvvetlenmesine hizmet etti.²⁹⁴

Ülken'e göre Tanzimat'ın getirdiği önemli değişikliklerden biri de azınlıkların devlet işlerine girmesi ve ilim ve eğitim faaliyetlerine yardımı oldu. Osmanlı eğitim ve ilim hayatında azınlıkların rolü yoktu. Azınlıkların da içinde önemli rolü olmak üzere, devlet basımevleri ardından özel basımevleri kuruldu. 1856'da ilk basımevi tüzüğü ve kitap

²⁹¹ Hilmi Ziya Ülken; *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi.*, s. 35.

²⁹² Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 41.

²⁹³ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 41.

²⁹⁴ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 49.

sansürü başladı. Bu suretle Tanzimat'ın getirdiği yeni fikirlerin doğurabileceği anarşi tehlikesine karşı devlet dizginleri ele alıyordu. Fikirler önce devletin teşebbüsü ile geliyor, fakat yine devlet tarafından baskıya konuyordu.²⁹⁵ Ona göre Tanzimat bir geçiş ve buhran devridir. Devlet, kendi yaptığı reformların tabii sonuçlarından ilk önce kendisi rahatsız olmuş ve bu sonuçları durduramamanın sıkıntısı içinde kendi kendisiyle çelişik bir duruma düşmüştür. Tanzimat'ın verdiği müsaadeler hakikatte İmparatorluğun parçalanmasına kadar gidecek bir iç krizin tohumlarını atmıştır.²⁹⁶

Ülken için Türkiye'de "Aydınlanma" devri diye bir dönemin olduğunu söylemek güçtür. Ona göre "Aydınlanma" doğal bir fikir sürecinde değil, 19. yüzyılın ortasında birdenbire dışarıdan gelen bir fikir aşısının ürünü olarak doğmuştur.²⁹⁷

Ülken'e göre Tanzimat'ın getirdiği batılı fikirler, daima yüzeyde kalıyordu. Ne Batı tekniği ile onu hazırlayan ilimlerin öğrenilmesi, ne de Batının yeni hukuki fikirlerinin ana hatları ile benimsenmesi, bu medeniyete girmek değildi. Yeni tekniğin dayandığı ilmi zihniyete, yeni hukuk kavramlarının temeli olan dünya görüşüne nüfuz etmedikçe onların hiçbir işe yaramayacağı, batılılaşmak için Batı medeniyetinin köklerine inmek gerektiği problemi henüz konmamıştı. Tanzimat'ın doğurduğu eski-yeni, doğu-batı ikiliğinden bile rahatsız olunmuyordu.²⁹⁸

Ülken için Tanzimat, toplumun bütün alanlarında eski ile yeniye karşı karşıya koyan ikilik dönemidir. Bu ikiliğin çatışkan manzarası en çok hukuk probleminde kendini göstermiştir. Ülken bu durumu, baticılar ve İslamcılar; çağdaş aydınlar ve muhafazakârlar şeklinde örneklendirir. Ona göre bu duruma Abdülaziz'in son zamanlarında yeni bir fikir Türkçülük karıştı. Bunun yanı sıra Yeni Osmanlıların temsil ettiği "meşrutiyet" fikri de bütün tecrübesizliği ve zayıflığına rağmen ülkede oldukça kuvvetli yankılar uyandırdı. Ülken; bunun sebebinin, onun her şeyden önce yeni bir ideoloji olmasından ve bu fikrin sarsıcı tesirinin, köklerinin dünyada yayılan universal bir akıma, milliyetçilik akımına dayanmasından ileri geliyor olmasından kaynaklandığını belirtir.²⁹⁹

²⁹⁵ Hilmi Ziya Ülken; *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi.*, s. 49.

²⁹⁶ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 56.

²⁹⁷ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 64.

²⁹⁸ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 70.

²⁹⁹ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 74.

Ülken'e göre, yeni bir medeniyet çevresine giren veya girmek üzere olan bir toplumda, kültür değişmelerinin hızına göre kurulan hukukun formu nereden, içeriği nereden gelmelidir gibi sorular gündemi işgal etti, buna bağlı olarak da İslam mantık ve hukuk bilgisi Türkçeleşti. Ülken, eski mantığa rağbetin sebebi batıcılık hareketine karşı bir tepki olduğunu belirtir. Ona göre, Cevdet Paşa'da bu yolda yürümüş Arapça fıkıh kitaplarının (Hanefi fıkına ait olanların) "Muamelat" yani medeni hayata ait hükümlerine dayanarak yeni bir kanun kitabı Mecelle'yi kaleme almıştır. Ülken Cevdet Paşa'nın asıl işinin Tanzimat'ın boşluklarını doldurmak olduğunu söyler. Ona göre Batı'nın eşiğinde devamlı değişmeler halinde bulunan bir memleket için bu yeterli değildi.³⁰⁰

Ülken, Tanzimat dönemi düşünce dünyasını şu şekilde özetler: *"Doğu ve Batı, eski ve yeni, alaturka ve alafranga karşı karşıya geldiği halde, kafalarda bu, hakiki dram yaratamadı. Uzun bir süre, bu iki âlem hiçbir senteze ulaşamadan, aynı kafanın içinde yaşadı ve Türk toplumunun en buhranlı problemi, bir senteze ulaşamayan bu ikici (düalist) görüşün devamıdır."*³⁰¹

3.2.3.2. I. Meşrutiyet

Tanzimat ve Islahat Fermanları döneminde sayıları giderek artan Batı tarzında eğitim veren kurumlardan yetişen Osmanlı aydınları, batı fikirlerinden ve özellikle Fransız düşüncesinden önemli ölçüde etkilendiler. Derinlemesine bir felsefî gelenek oluşturmaya bile, Osmanlı aydınları 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren "hürriyet, adalet, eşitlik, toplumsal dayanışma, parlamento" gibi kavramları fikir kategorileri arasına yerleştirmeye başladı. Bu tartışmaların ve Tanzimat'la birlikte yeşermeye başlayan "yasalara dayalı devlet" fikrinin etkisiyle, Osmanlı siyasal hayatında "sistemin değiştirilmesine yönelik" ilk örgütlenmeler de başlamış oldu. Bu örgütlenmelerden ilki "Genç Osmanlılar Hareketi"dir.³⁰²

1865 yılında kurulan "Genç Osmanlılar" cemiyeti, 1867'ye kadar daha çok, taraftar toplama ve fikirlerini yayma çabası içinde oldu. Çıkardıkları gazetelerle düşüncelerini

³⁰⁰ Hilmi Ziya Ülken; *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 75.

³⁰¹ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 93.

³⁰² Ernest E. Ramsaur; *Jöntürkler 1908 İhtilalinin Doğuşu*, (Çev. Nuran Yavuz), Pozitif Yay., İstanbul 2007, s.18-19.

yaymaya çalışan ve 1867’de artık yeterli sayıya ulaştıklarını düşünen bu aydınlar, Babıali’ye yürüyerek bir ihtilâl yapmaya karar verdiler. Durumdan haberdar olan Sadrazam Âli Paşa, derhal harekete geçerek cemiyet mensuplarından ele geçirebildiklerini tutuklayarak hapsedti, kurtulabilenler ise yurt dışına kaçtılar. Böylece Türk siyasal hayatında da bir geleneğin başlatıcısı oldular: muhalefeti yurtdışında çıkardıkları gazeteler etrafında toplanarak yürütmek. Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi ve benzeri Türk aydınları çıkardıkları gazetelerle Osmanlı hükümetine karşı Avrupa’nın çeşitli merkezlerinde, zaman zaman Avrupa hükümetlerinin Osmanlı devleti ile olan ilişkilerine bağlı olarak da dozu değişen, bir muhalefet yürüttüler. 1876’da, bir saray darbesi sonucu Sultan Abdülaziz tahttan uzaklaştırıldı ve meşrutiyet yanlısı olan V. Murat padişah oldu. Meşrutiyet yanlısı Osmanlı yüksek bürokrasisi ile bu aydınlar arasındaki yakınlaşma sonucunda bu aydınların önemli bir bölümü ülkeye döndü. Bir “Kanun-ı Esasi Encümeni” kuruldu. Psikolojisi hükümdarlık yapacak kadar güçlü olmayan V. Murat tahttan ayrıldı ve yerine meşrutiyeti ilân edeceğine söz veren II. Abdülhamit geçti.³⁰³

Hazırlanan Anayasa 23 Aralık 1876’da ilân edildi ve ilk Türk parlamentosu 1877 yılının ilk aylarında toplandı. 1876’da Osmanlı ülkesinin pek çok bölgesinden İstanbul’a gelen “mebuslar”, birbirlerinin farklılıklarını ilk defa bu parlamentoda gayet açık olarak gördüler. Zaten bu ilk “meşrutiyet” de pek uzun ömürlü olmadı. 1877 yılında Rusya ile patlak veren savaş, Osmanlı ordusunun ağır mağlubiyeti ve Ayastefanos Antlaşması ile son bulunca, Padişah II. Abdülhamit, savaş kışkırtıcılığıyla suçladığı meclisi tatil etti ve Kanun-ı Esasi’yi askıya aldı. 1878’den 1908’e kadar devam edecek olan kendi kişisel egemenliğine dayalı bir yönetim oluşturdu.³⁰⁴

Ülken’e göre bu dönemde Yeni Osmanlı ideolojisinin hürriyet fikirleri, ayrı cinsten unsurları birleştiren imparatorluğun devamını esas sayanların görüşleriyle çatışmış ve bu yüzden takibe uğramıştır, buna karşı devletin resmi eğitim teşkilatı genişlemiştir. Bu dönemde “Maarif”, “Malumat” gibi meşrutiyetçi ve hürriyetçi fikirlerle hiçbir ilgisi olmayan yalnızca dünyadan haber veren ve öğretime yarayan dergiler çıkmış, genç kuşaklar Kemal’le arkadaşlarının eserlerini gizlice okumuşlardır. Hafiye teşkilatı hürriyetçi yayınları önlemeye çalışmış, okuyanları ise sürgüne göndermiştir. Fakat buna

³⁰³ Şerif Mardin; *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, s. 14.

³⁰⁴ Yahya Akyüz; *Türk Eğitim Tarihi*, s. 124.

rağmen gençler kendi aralarında yeniden faaliyete girdiler, “İttihat ve Terakki Cemiyeti”ni kurdular. Böylece Yeni Osmanlılar hareketine benzer fakat daha kuvvetli bir hareket başlamıştı: “Jön Türkler”.³⁰⁵

Ülken’e göre bu ikinci mücadele Jön Türkler tarafından açılmış olmakla birlikte onların önündeki rehber yine meşrutiyet ideologları olan Namık Kemal ve arkadaşlarıdır.³⁰⁶

Ülken Namık Kemal’i şu şekilde özetler: *“Namık Kemal çocukluğundan beri savunduğu hürriyet için en coşkunun kaynağı olarak romantizmi kullanmıştır. Onun romantizmi Avrupa’nın çağdaş edebî akımının, romantizmin tesiri altındaydı. Fakat başarılı veya başarısız olsun, Kemal’in romantizmi memleket için büsbütün yeni bir şeydi. Namık Kemal İslami – Türk geleneğine bağlı, muhafazakâr bir meşrutiyetçidir. Kuvvetini bu gelenekten alarak Batı’dan gelen siyasi fikirlere göre hamle yapmak istiyor. Önce kendi varlığımıza güveni elde etmek, batılılaşmayı onun üzerine kurmak istiyor. Bunun için de geleneğe kökten hücum edenlerle olduğu kadar batı fikirlerini beğenmeyen gelenekçilerle de anlaşamıyor.”*³⁰⁷

Ülken’e göre hürriyet mücadelesi, *“Birinci Meşrutiyet’in başarısızlıkla sona ermesi üzerine bir tepki hareketi ile karşılaştı, Batılılaşma eğilimi; Batı’dan gelen yeni fikirlerin halka yayılması halini aldı. Bu yeni eğilim meşrutiyetçilerin hürriyet ideolojisine karşı tepkisiyle birleşti. Dizginsiz hürriyetin İmparatorluğu tehlikeye düşüreceği düşüncesi uyandırdı. Fikirde anarşiye karşı disiplin, iktisatta açık gümrüklere karşı himaye ve tekel, edebiyatta realizme karşı ahlakçılık, hürriyete karşı baskı fikri savunulmaktaydı. Abdülhamit döneminde devlet adamlarının kafasına yerleşen ve eğitim çevrelerinde hüküm süren bu yeni görüşü yayma bakımından Ahmet Mithat’ın büyük rolü olmuştur.”*³⁰⁸

Ülken’e göre Ahmet Mithat, Tanzimat’tan beri memlekete girmeye başlamış olan Batı kültürünü yaymak, halka okuma merakı uyandırmak, halkın kafasına aydın fikirleri yerleştirme gayesi güdüyordu, fakat Ahmet Mithat, batılılaşmaya en büyük engel olan bir görüşün içinde bulunuyordu. Bu yüzeysel görüş tarzı, Batı’nın köklerine nüfuz etmeyi imkânsız bırakıyordu ki, o devir düşünürlerinin çoğunda olduğu gibi Ahmet

³⁰⁵ Hilmi Ziya Ülken; *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 98 (Jön Türkler’in doğuşu için bk.; Ernest E. Ramsaur; *Jöntürkler 1908 İhtilalinin Doğuşu..*, s. 34-35)

³⁰⁶ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 97.

³⁰⁷ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 98-111.

³⁰⁸ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 112.

Mithat'ta da kendisini gösterir. Ahmet Mithat materyalizme meyilli olduğu halde, hayatının ikinci devresinde İslam ahlakına ve doktrinine bağlı kuvvetlendi. Ahmet Mithat, aydınlanma fikirlerine bağlılığı ile bilgiyi halka yaymada da emsalsiz bir örnek olmuştur.³⁰⁹

Ülken'e göre; *“Abdülhamit devri hürriyet ve meşrutiyet fikirlerinin memleket dışında gelişme imkânları bulduğu devirdir. Namık Kemal neslinin sürgün hayatı bir bakımdan bu fikirleri susturmuşsa da bir bakımdan bu grubun sağladığı yalnızlık ve içe katlanma, bu nesil yazarlarının birçok eserlerine imkan sağlamıştır. Diğer taraftan memleketin dışında siyasi fikri hazırlıklar devam etmesine rağmen Abdülhamit'in otokratik idaresindeki yayın hayatı oldukça sönük görünüyor. Devamlı olarak çıkan Maarif ve Malumat dergileri dünya hakkında genel haberler ve faydalı bilgiler vermekten başka bir şey yapmıyorlardı.”*³¹⁰ Bunlara rağmen II. Abdülhamit dönemi ulaşım, haberleşme ve eğitim alanında önemli gelişmelere sahne oldu. Avrupa'dan başlayan ve memleketin önemli merkezlerini birbirine bağlayan demiryolları yapıldı. Edebiyat, politikadan men edilen Osmanlı aydınlarının uğraşı alanı oldu. Batıyı konu alan veya Batıdan tercüme edilen edebi eserler sayesinde Osmanlı okurlarının Avrupa toplum hayatını daha yakından tanımaları mümkün oldu. Sultan II. Abdülhamit'in en başarılı olduğu alan eğitim olmuştur. Eğitim kurumları bütün ülkeye yayılırken kalite de yükseltildi ve programlar modern konuları kapsayacak şekilde yeniden gözden geçirildi. Türkçe öğretime ağırlık verildi. Eğitimde fırsat eşitliğini sağlamak üzere fakir öğrencilere burs tahsis edildi taşradan gelenler için yatılı okullar açıldı. Eğitim çalışmalarının hepsi bundan ibaret değildi mevcut okullara yeni yüksek ve mesleki okullar eklendi. Bunlar arasında hukuk, güzel sanatlar, ticaret, mühendis, baytar, polis, gümrük okulları ve geliştirilmiş yeni bir top okulu bulunmaktaydı.³¹¹

Darülfünun da yeniden düzenlenerek 1900 yılında eğitime başladı. Sultan II. Abdülhamit yönetimine ilk örgütlü muhalefet, çoğu öğrenci ve subay olan aydınlardan geldi. 1889'da gizli bir cemiyet kuran ve tarihimizde “Genç Türkler” olarak bilinen muhalifler, Yeni Osmanlıların hürriyet, meşrutiyet ve Osmanlılık fikirlerini paylaşıyor,

³⁰⁹ Hilmi Ziya Ülken; *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi.*, s. 113-124.

³¹⁰ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s.136

³¹¹ Mustafa Ergün; “Batılılaşma Dönemi Osmanlı Eğitim Sisteminin Gelişimine Mukayeseli Bir Bakış”, *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi*, İstanbul, Nisan 1999, s. 12-15 <http://www.egitim.aku.edu.tr/ergun1.htm>, Kasım 2009.

Kanûn-u Esasinin tekrar yürürlüğe konmasını istiyorlardı. İsmi daha sonra “İttihat ve Terakki”ye çevrilen cemiyet, yurtiçi ve yurtdışında örgütlenerek etkili bir muhalefet yaptı. Ayaklanmaya kadar varan bu baskı sonunda Sultan II. Abdülhamit, 24 Temmuz 1908’de meşrutiyeti tekrar ilan etti.³¹²

3.2.3.3. II. Meşrutiyet

Avrupa’daki "Jön Türkler" hareketi, II. Abdülhamid’i tahtan indirdi ve 1908’de ikinci kez meşrutiyet ilan edildi. Bu Meşrutiyet yalnız siyasî bir değişme değil, aynı zamanda Avrupalılaştan bir fikir faaliyetinin başlangıcı idi. Bu dönemde Batılılaşma düşüncesi sistematik hale getirilmiş ve toplumunun birinci sorunu olarak sunulmuştur.³¹³ II. Meşrutiyet döneminde ortaya çıkan hemen her düşünce hareketinde, Batı karşısında toplumun alması gereken pozisyonlar belirlenmeye çalışılmıştır. II. Meşrutiyet döneminin en ilginç yönü, Osmanlı toplumunun ilk kez düşünen bir toplum manzarası göstermesidir. Aydınlar ve bürokratlar ciddi anlamda bu devlet nasıl kurtulur sorusuyla ilgilenmeye başlamışlardır. Bu konuda sorumluluk duygusu belirmiş ve Batıcılık, Osmanlıcılık, Türkçülük ve İslamcılık gibi fikir akımları ortaya çıkmıştır.³¹⁴

II. Meşrutiyet dönemi, Türkiye tarihinde eğitim üzerinde en çok yazının yazıldığı ve tartışıldığı ve eğitim sorunları ile en çok ilgilenilen ve deneyimler kazanılan bir dönem olmuştur. Bu dönemde sistemsiz de olsa bütün çağdaş düşünceler Türkiye’ye aktarılmaya çalışılmıştır. Eğitim düşüncesi alanında gerek batıdan gelen süreli yayınlar gerekse de Avrupa giden yabancı öğrenciler ve araştırmacıların eser ve makaleleri, Bulgarcadan çevrilen eserler vs. pedagoji denilen kavramı Türkiye’ye en iyi şekilde yansıtmaya fırsatı bulmuştur.³¹⁵ 1918 yılına kadar süren II. Meşrutiyet, yenileşme açısından yoğun bir tartışma ve uygulama dönemi olmuştur. Yapılan reformlar ve yaratılan hürriyet ortamı itibarıyla adeta Cumhuriyete hazırlık işlevi görmüştür. Bu dönemde Türk kadını erkeklerin haklarına eşit haklar kazanmaya başlamış, memur olma hakkını elde etmiş, kızlara yüksek öğrenim yapma imkânı verilmiştir. Gene bu dönemde

³¹² Şerif Mardin; *Türk Modernleşmesi*, s. 34.

³¹³ Mustafa Ergün; “Batılılaşma Dönemi Osmanlı Eğitim Sisteminin Gelişimine Mukayeseli Bir Bakış”, s. 14.

³¹⁴ Bayram Ali Çetinkaya; “Modern Türkiye’nin Felsefi Kökenleri”, s. 73, <http://www.cumhuriyet.edu.tr/edergi/makale/361.pdf>, Ekim 2009.

³¹⁵ Mustafa Ergün; “agm.”, s. 15.

medreselerin programları yeniden düzenlenmiş, Latin harflerin alınması konusunda ciddi tartışmalar yapılmıştır. 1839'dan II. Meşrutiyetin ilanına kadar maarif teşkilâtı, ilaveler ve çıkarmalarla küçük değişikliklere uğramış ama aslını hep korumuştur.³¹⁶

Ülken'e göre; İkinci Meşrutiyet'in politika buhranı yüzünden ilk günlerde fikir hayatı bir anarşi manzarası gösterir. Ona göre İkinci Meşrutiyet'in ilk dönem düşünce hayatı şu şekilde özetlenebilir; Basın hürriyeti uzun zaman açlığı duyulan çeşitli ve çatışkan birçok fikirlerin birdenbire yayılmasına imkân vermiştir. Bu sırada batıp sönen gazete, dergilerin sayısı pek büyüktür. Herkes her şeyden ve her tarzda söz edebiliyor; bu yayınlardan önemli bir kısmı da Abdülhamit'e hücumlar, eski idarenin sakatlıklarını meydana vurmak halka yol göstermek için yapılmış fazla popüler yazılardır. Abdülhamit devrinin Muallim, Maarif gibi dergileri kapanmış, buna karşılık Meşrutiyet'in ilk yıllarında Babiâli camekânlarını sayısız yeni dergiler doldurmuştur. Bunlar arasında kısa zamanda ardı ardına İslamcılığa, Türkçülüğe, Avrupacılığa ait halk seviyesinde yayınlar görülmeye başlanmıştır. Avrupacılık; artık eski nesillerin anladığı dar çerçeveyi kırmış, Batı'nın yeni problemleri üzerinde de, bireycilik, toplumculuk, sosyalizm – kapitalizm, hürriyetçilik – devletçilik, evrimcilik – devrimcilik gibi konular, tartışmalar ve yayınlar başlamıştır.³¹⁷

Ülken'e göre ülkemizde Pozivitizm hareketi, yeni edebiyat ve fikir hareketini temsil eden Servet-i Fünun dergisi ile doğmuştur. Ülken, bu derginin edebiyat ve fikri birlikte götürdüğünü belirtir. Ona göre, dergi başlangıçta yalnız Batı'ya ait ilmi – fenni bilgiler verirken sonradan edebi akım halini aldığı için ona her şeyden önce bir fikir hareketi demek gerekirken memleketimizde henüz fikir tarihini yazma geleneği kurulmadığı için bu yeni dergiyi ve onun açtığı çığır edebiyatçılar kendilerine mal ederek yalnız bir edebiyat akımı gibi göstermektedir.³¹⁸ Derginin fikri yönü, sanat yönünden daha geniştir. Servet-i Fünun'un fikir hayatı Abdülhamit idaresinin ağırlaştığı son yıllarında siyasi görüşlerini bir sanat felsefesi altında saklamaya mecbur olan batıcı bir grup tarafından ortaya atılmıştı. Derginin 1908'den önceki bütün yayınlarında bu hava hâkimdi. Ondan sonra fikir hürriyetinden faydalanarak kendi kişisel eğilimlerine göre

³¹⁶ Mustafa Ergün; "Batılılaşma Dönemi Osmanlı Eğitim Sisteminin Gelişimine Mukayeseli Bir Bakış" s.15.

³¹⁷ Hilmi Ziya Ülken; *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 139.

³¹⁸ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 140.

yeni gruplar kurmuşlardır.³¹⁹ Ülken'e göre İkinci Meşrutiyet döneminde Ulum-u İktisadiye ve İçtimaiye dergisi Türkiye'de ilk defa tam anlamıyla felsefe denecek bir hareket meydana getirmiştir.³²⁰

31 Mart ayaklanması, Abdülhamit'in tahttan indirilmesi memlekette siyasi buhran doğurmuştur. Ülken'e göre Meşrutiyet'e girerken Batıcılar, İslamcılar, Osmanlıcılar, Türkçüler siyasi bakımından aynı fikir etrafında birleşebiliyorlardı. Fakat ancak dört yıl süren hürriyet hayali gölgelenince, bu fikir akımları arasındaki anlaşma bozuldu. Onlardan her biri siyasi yönde ayrı çıkar yol aramaya kalktılar. İşte bu dönemde Türkiye'de yeni bir sosyal reform yapma düşünceleri belirmeye başladı. Artık Tanzimatçılar gibi yalnız medeniyetçilik ve ilerleme fikri ile işin halledileceğine inanılmıyordu. Beklenen siyasi değişme olmuş, fakat bu değişme toplumda hiçbir düzelme doğurmamıştı. Öyle ise siyasi değişmeden daha derinlere, toplumun yapısına inmek gerekiyordu.³²¹

Ülken'e göre bu buhran yıllarında sanatçılar, edebiyatçılar buhran karşısında edebi ideolojiye başvurdular. Sosyal bozukluktan duydukları sıkıntıyı şiir haline koydular. Bozukluğun asıl sebebini batılılaşmanın samimi ve köklü olmamasında görenler bütün hatayı samimiyetsiz dincilikle, riyalı politikacılıkta buluyordu. Bu hücumların başında Tefvik Fikret vardı. Sosyal bozukluğun esasını gelenekten ayrılmada, inançların kaybolmasında bulanlar batıcılığın yıkıcı bir hareket olduğunu ilan ediyorlardı. Bu hücumların başında da Mehmet Akif vardı. İki şair iki dünya görüşünü, içinde bulunduğumuz bozuk düzene karşı iki ayrı kutuptan isyanı temsil ediyordu.³²²

Ülken'e göre, siyasi buhran köklerinde iktisadi olan, geniş anlamda sosyal bir buhran manzarası gibi görüldüğü için, bunun düzeltilmesi yolunu sosyalizmde arayanlar çıkmaya başladı. Yine ona göre fikirden siyasete veya siyasetten fikre süratle geçmekte olan ve yakın gaye olarak sosyal reform fikrinde toplanan bu hareketler arasında, fikre ancak siyasetten ve aksiyondan uzak olarak berraklığı ve aydınlığı kazandırabilmenin mümkün olacağına inanan bir düşünür grubu doğmaya başladı. Bu grup içinden bir kısmı sonradan kendilerini günlük politikadan kurtaramadılar. Fakat başlangıçta felsefi

³¹⁹ Hilmi Ziya Ülken; *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 156.

³²⁰ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 159.

³²¹ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 160.

³²² Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 160.

düşüncenin istediği, yukarıdan bakış ihtiyacı hepsinde duyulmaktaydı. İşte bu hareket Ulum-u İktisadiye ve İctimaiye dergisini meydana getirmiştir.³²³

Ülken'e göre eski Türk yazarları, İslamiyet'ten ve Yunan felsefesinden esinlenmiş "ilahi adalet" fikrini savunmuşlardı. Meşrutiyet döneminde ise Batı'nın yeni düşünce çevresinde olduğu gibi, hürriyetin ve hakların doğal sonucu olarak "sosyal adalet" isteniyordu.³²⁴

Ülken bu dönemde eğitim alanında ciddi gayretler sergileyen M. Satı'dan bahseder. Ona göre Ulum-u İctimaiye'nin kuvvetli yazarlarından olan, Batı yazarları tarzında ciddi ve objektif tartışmayı ilk yapanlardan biri olan M. Satı, Ortaçağ sisteminden kurtulamamış öğretim elemanlarından çoğunu değiştirdi. Genç kafalı yeni bir öğretim grubuyla faaliyete başladı. Meşrutiyet'ten sonra Milli Eğitim'de eğitim sisteminde ilk modern hareketi uyandırdı. Bir yandan yeni eğitim yöntemlerini uygularken, bir yandan bu sistemi öğretecek yayınlar yapıyordu. Satı etnografya kitabıyla, o zaman Türkiye için yeni olan bir ilmi tanıtmıştır. Yine Satı'nın en çok iz bırakan eserlerinden biri de Fenn-i Terbiye'sidir. Bu eser pedagoji ve eğitim ilminde Türkiye'de ilk kitaptır.³²⁵

Ülken, üniversite kuruluş teşebbüsünün ilk fedaisi olarak, Türkiye'de batılılaşma hareketinin ilk önderlerinden olan Hoca Tahsin'i görür. Bu girişimin başarısızlığından sonra uzun zaman üniversite düşüncesi akim kaldı. Ülken'e göre kimse taassup dalgasına karşı yeni harekete girişme cesareti göstermedi. O dönemlerin sönük ve fasılalı yayınları, sanki ortaöğretim için hazırlanmış dağınık bir eşya dersleri manzarası ve hafifliği göstermektedir.³²⁶

Ülken Milli Eğitim reformunda ikinci teşebbüsü Emrullah Efendi'nin yaptığını belirtir. Ülken'e göre Emrullah Efendi örnek aldığı ve Türk memurlar sistemine birçok benzeyişleri olan Fransız rasyonalist, memuriyetçi ve merkezîyetçi sisteminin eğitim teşkilatını Türkiye'ye aynen uygulamaya kalkıştı. Başarısı ve uygulanmasının iyi karşılanması, içinde bulunulan sosyal şekle uygun bir toplumu örnek alması ve oradan bir eğitim adaptasyonu yapmaya kalkmasından ileri gelmektedir.³²⁷

³²³ Hilmi Ziya Ülken; *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 161.

³²⁴ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 178.

³²⁵ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 180-181.

³²⁶ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 196.

³²⁷ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 199.

Ülken'e göre I. Meşrutiyet zamanında meydana çıkan ve kökleri Tanzimat'a kadar giden birbirine zıt dünya görüşleri, İkinci Meşrutiyet'in hürriyet havası içinde daha çok karşı karşıya gelme ve çatışma imkânları buldu. Bu dönemde aydın ve halkın ayrılığı daha derindi. Aydın, halkın dünya görüşünü "geri" buluyor, halk aydını kendinden saymıyordu. İkinci Meşrutiyet her türlü basın özgürlüğünü sağladığı için bu ayrılık gerginlik haline geldi. Zıt dünya görüşleri çatışkan iki ideoloji oldu. Bunlara bir de "Yeni Osmanlılar" zamanında tohumları atılmış olan "Türkçülük" hareketi katıldı ve böylece İslamcılık, Avrupacılık ve Türkçülük cereyanları doğdu. Ona göre bu cereyanlara genel şekliyle fikir hareketi demek doğru değildir. Çünkü her seviyeden taraflısınca tutulmuş ve her seviyeden yayınlara meydan verilmiştir. Bu akımların gazete yazarlığında, edebiyatta ve halk seviyesindeki mücadelesi içinde gittikçe belirli kişileri meydana çıkmış, onlara ışık tutmuş ve fikir hayatında rol oynamıştır.³²⁸

Ülken'e göre Abdülhamit devrinde İslamcılar bir dereceye kadar dış etkilerle canlanmış bulunuyordu. Fakat şekilcilik ve kaidecilik bakımından çok sert ve bükülmez olan İslamcılar, yenileşmede hiçbir hareket göstermiyorlardı. Bu yüzden birçokları Türkçülüğe karşı da dirsek çevirdiler. Türkçülük gibi, bütün başka milliyetçi hareketleri de İslam birliğini bozacağı korkusuyla tenkit etmekteydiler. Kuralcı İslamcılar batılılaşmaya da iyi bakmıyorlardı. İslamcılar kanunların uygulanmasında sert kuralcı görüşlerini şiddetle savunmaktaydılar. Şeriata uygun olmayan kanunların kaldırılmasını istiyorlardı.³²⁹

Ülken'e göre İslamcılık hareketi bir ahlak cereyanı gibi başlamışken, sonradan katı kuralcılığa ve taarruz şekline girmesine, karşı tarafın hücumları sebep oluyordu. İslamcılarının üzerinde durdukları önemli noktalardan biri de "İttihadı İslam" fikridir. Bundan dolayı bu hareket artık tam siyasi bir ideoloji haline gelmiş olmaktadır. Fakat Balkan Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı'ndaki olaylar İslamcılarının siyasi taraflarını zayıflatmakla birlikte, ideal olarak düşüncelerinin devamına engel olmadı.³³⁰

Ülken'e göre İslamcılar sadece kuralcılardan ibaret değildi. Efgani ile başlayan yeni İslamcılık çığır, Mısır'da Muhammed Abduh ve izinde giden Ferid Vecdi, Kazanlı

³²⁸ Hilmi Ziya Ülken; *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 200.

³²⁹ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 203.

³³⁰ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 204.

Musa Carullah, Hindistan'da İkbâl tarafından geliştirilmişti. Türkiye'deki etkileri Sebilürreşad yazarlarını iki zümreye ayırdı. Bir kısmı Ahmed Naim gibi gelenekçi İslamcılıkta devam etti. Fakat bir kısmı medrese ile mektebi birleştirme eğiliminde olanlardır ki aralarından İ. H. İzmirli, M. Şemsettin gibi isimler yetişti. Şeyhülislam Musa Kazım gibi modernizm ile gelenekçilik arasında orta yol tutanlar veya Mustafa Sabri gibi doğrudan doğruya modernizme karşı olanlar vardı.³³¹

Ülken'e göre İslam doktrinini savunan kelim akımları, 9. yüzyıldan beri daima zamanın ilim ve felsefe hareketleri ile paralel gelişmiştir; İslam modernistleri de bu ihtiyacı duyanlardır. Onlar içlerine kapanacak yerde dikkatlerini çağdaş medeniyete çevirmişler ve asrın gerekleriyle dinin inancı arasında ahenk kurmaya çalışmışlardır. Efgani'nin kendi çıkışının Sokrat'ı gibi davranışı arkasından zengin bir yayının gelmesini sağladı. Onun yetiştirdiği Abduh Mısır'da ve Suriye'de büyük etki yaptı.³³² Ülken'e göre Abduh, İslamiyet'le Hristiyanlığın farkı üzerindeki araştırmalarında İslam rasyonalizmini ifade ediyor. Batı da dini düşünceye yeni şekil veren asıl teologlar olduğu halde, İslam kelimcilerinde böyle bir faaliyet görülmez. Ancak sınırlı şartlar altında Abduh böyle bir hamle yapmıştır. İslam'ın medreseli bilginleri Batı'nın aşırı materyalizme düştüğü görüşündeydiler. Efgani'de bile bu fikir hâkimdir. Böyle düşünenler Batı'nın teknik medeniyetinin dış görünüşleri altında nelerin bulunduğunu bilmiyorlar, asıl Batı'yı tanımıyorlardı. Hâlbuki Batı'da böyle düşünenleri şaşırtacak derecede çeşitli fikir hareketleri vardı. Asıl modernistler ise Batı'yı bütün fikri gelişmesiyle kavramak isteyenlerdir. Bunun için modernizm esas bakımından asıl laik aydınlara mahsus bir harekettir denebilir.³³³

İslamcılıktan sonra diğer bir ideoloji Avrupacılıktır. Ülken buna batılılaşma veya çağdaş medeniyet seviyesine erişme hareketi de der. Ülken'e göre Batıcılık hareketi, İslamcılıktan eskidir. III. Ahmet zamanında başlamış ve III. Selim ile ilk başarısını kazanmıştır. Ondan sonra sürekli olarak Türkiye'nin yöneldiği taraf Batıdır. Çünkü yenilmelerin sebebini Batı'nın üstünlüğünde görmektedir. Fakat bir buçuk yüzyıl süren

³³¹ Hilmi Ziya Ülken; *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi.*, s. 205.

³³² Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 211.

³³³ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 204.

bir bocalamaya rağmen batılılaşmada emin bir adım atılmamış görünüyor. Batıcılık değişik yıllarda birbirine benzemeyen çeşitli manzaralar almıştır.³³⁴

Ülken'e göre ilk olarak batıcılık, Tanzimat'ın “medeniyetçileri”, günün gereksinimlerine ayak uydurarak ölçülü düşünce tarzını devam ettirdiler. Ülken onların başlıca kaygılarının “Osmanlı” birliğini korumak üzere batılılaşmak olduğunu söyler. Bunun için Osmanlı – İslam geleneklerine sadık bir batılılaşmayı hızlandırmak istediler. Bunu da öğretim ve eğitim yolu ile gideceklerine inanıyorlardı. Batıcıların bir kısmı memlekette en önemli meseleyi sosyal kuruluşun yetmezliğinde görüyordu. Onlara göre Türkiye üretici ve müteşebbis insan yetiştirmede, yalnız genel işlere koşan memur sınıfı ve şahsi girişimden yoksun çiftçi yetiştirdiği için bütün batılılaşma hareketleri sonuçsuz kalmıştır.³³⁵ Ülken batıcıların üçüncü kısmı olarak Servet-i Fünun ve Ulum-u İhtimaiye dergileri etrafında toplanan pozitivistleri görür. Ona göre Bu akım içinde bir kısmının üreticilikten sosyalizme kadar ilerlediği görülür. Fakat aynı hareket daha cesur bir adımla materyalizm şeklini aldı. Mensupları bu kelimeyi Batı felsefesinin yeni bir çıkışı halinde yaydılar. Onlar bütün hakikati Batı'da görüyor, Doğu'ya ve geçmişe bakmayı düşünmüyorlardı. Bunun için batıcılık anlayışında pozitivistlerden daha radikaldirler.³³⁶

Ülken Batıcıların, “Jön Türkler” arasında doğan “kuvvetli ve üstün olan her şey Batı'dadır” şeklindeki hayranlık duygusundan ilham alan bir kısmından da bahseder. Ona göre aynı hayranlık Tanzimatçıların da vardı. Şu farkla ki, onlarda geçmişten gelen birçok şeyi değiştirmeye karar vermişlerdi. Hâlbuki bu yeni Batıcılar hayranlığın sonuna kadar giderek radikal bir değişme istiyorlardı. Doğu'dan gelen her şeyi “geri”, Batı'dan gelecek her şeyi “ileri” buluyorlardı. Adeta ilerilik ve gerilik kelimelerini icat ettiler. Geleneğe bağlanmak isteyenleri gerilikle itham ettiler. Donmuş kaidelere bağlananlar ve fanatikler için bu ithamlar doğru olsa bile, geçmişteki her şeyin inkârına gittikleri için batıcılığı tehlikeli bir zemine sürüklediler. Bu hareketin başında İhtihat dergisi ve onun sahibi Abdullah Cevdet görülür.³³⁷

³³⁴ Hilmi Ziya Ülken; *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 205.

³³⁵ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 206.

³³⁶ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 206.

³³⁷ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 207.

Ülken'e göre Batıcılığın bu tarzda dallara ayrılmış olduğu Meşrutiyet yıllarında hem onlar, hem İslamcılar tarafından ilk önce hırpalanarak karşılanan yeni bir akım daha doğdu: Türkçülük. Türkçülüğün ilk kımıldanışı Yeni Osmanlılar zamanına kadar gider. “Turan” kelimesi ilk defa Macarlar arasında 1839’da Türk kavimlerine kök araştırma yolu olarak kullanılmıştır. Türkiye’de ilk Türkçüler Tanzimat edebiyatçılarıdır. Avrupacılık onları Türkçülük görüşüne götürüyorsa da siyasi alanda ondan uzak kaldılar. Türkçülüğü ciddi bir çığır haline getiren Ahmet Vefik Paşa’dır, Türkçülük hareketinde Lehçe-i Osmanî ile şuurlu rehber olmuştur. Türkçeyi Osmanlıcadan ayrı bir bütün olarak ilk o ele aldı. Türk tarihinin Osmanlılarla başlamadığını ve bütün Türk kavimlerini içine alması gerektiğini de o ileri sürdü.³³⁸

Ülken'e göre Türkçülüğün ilk kımıldanışları üzerinde bazı dış tesirlerin de rolü olmuştur. Türkologların Türk dili ve tarihine ait eserlerinin okunması Türkçülüğü geliştiriyordu. İngiliz–Rus siyasi gerginliği yüzünden çıkan olaylar da Türkçülüğü geliştirmiştir. 1860–1870 arası Batı etkisiyle canlanan Türkçülük eğilimi bir süre kuvvetten düştü. 1876’dan sonra batıcı fikirlerin yanında Türkçülük yeniden uyandı. Diğer taraftan Ülken, Türkçülükle çatışan fikirlerin en tam ifadesini “ Osmanlı Milleti” kavramında ve birçok İslamcı düşünürlerde bulur. Ona göre bu iki fikir Osmanlı Devleti’nin zorunluluklarıydı. Türkçülük onların hücumuna uğramıştır. İslamcıların Türkçülere hücum sebebi bir yandan ümmet birliğini parçalayacakları korkusu, bir yandan da örnek olarak alınan kahramanların İslam’dan önce paganizme ait oluşlarıydı.³³⁹

Ülken'e göre 1897 – 1900 arasında Türk – Yunan savaşıyla ondan sonraki yıllarda fikir hayatımızda yeni bir canlılık doğmuştur. İstibdat idaresinin susturduğu milliyetçilik akımı böylece, hayali ve yüzeysel olmaktan çıkarak müspet ve realist bir yola girmeye başlamıştır.³⁴⁰ Ona göre Türkçülük siyasi şekil alınca, dış Türklerle birleşme ideali olarak “İttihadı İslam” karşısında ortaya çıktı. Önce, içinde bir ırkın yaşadığı sınırları belirsiz yurdun adı olarak ortaya çıkan “Turan” kelimesi, sonradan Türk kavimleri birliğinin en son hedefi gibi siyasi bir anlam almaya başladı.³⁴¹

³³⁸ Hilmi Ziya Ülken; *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 209.

³³⁹ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 210.

³⁴⁰ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 215.

³⁴¹ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 217.

Ülken'e göre bu dönemde Batı düşüncesi siyasi felsefe ve sosyal ilimlerle başlamış ve uzun bir süre asıl felsefeye girilememiştir. Ülken bunun sebebini Türkiye'nin gündelik meselelerinin ön planda gelmesinde ve buhranlı toplumun soyut düşünceye fırsat bırakmamasında aranması gerektiğini söylemektedir. Ona göre 1868'den 1914'e kadar ardı ardına inkılâplar, başarısızlıklar hayal kırıklıkları, sosyal reform ihtiyaçları batı medeniyetinin derin köklerine, asıl felsefi düşünceye nüfuz etmeye imkân bırakmıyordu. Bununla birlikte tek tük birkaç hareket, daha 1885 yıllarında soyut felsefe çalışmalarının başladığını gösteriyor. Bunlar ne yazık ki toplum hayatında ciddi yankı uyandırmamış ve yalnız meslek adamları arasında kalmıştır.³⁴² Ülken'e göre bundan dolayı felsefi düşüncenin ilk ve kararsız adımları çevrede derin iz bırakmadı, gelenek halini almadı. Yalnız üniversite öğretimi veya lise programları arasına girdiği zaman, ders kitapları halindeki yayınlarda kaldı. Bu da gösteriyor ki, çevrenin basit fikir ihtiyacı ile hakiki felsefe arasında henüz uzaklık çok büyüktü. Nitekim yalnız akademik veya didaktik yayınlar değil, hatta halk arasında bilgiyi yayan tanınmış yazarların eserlerindeki "felsefe"nin bile yankıları çok zayıf oluyordu.³⁴³

Ülken'e göre II. Meşrutiyet dönemi memlekette fikir hareketleri son derece sıklaşmıştır (1910 – 1918). Bu fikir hareketlerinin çatışmasından orta veya yüksek öğretimi bitirmiş gençlerde bir şüphe, bir soru hali ortaya çıktı. Nitekim o zamanın yazarlarında da bu şüphecilik belirmişti. Ülken bu dönemde iki tip yazar portresinden bahseder; birincisi şüpheci ve alaycı; bu felsefi şüphecilikten daha aşağı bir seviyede kaba bir şüpheciliktir. İkincisi Edebiyat-ı Cedide'nin tanınmış yazarlarında görülen ahlak dışı olmaya eğilimdir. Ona göre II. Meşrutiyet'te her türlü disiplinden yoksun anarşik hürriyet başlar. Cinsi ahlaka karşı şiddetli bir tepki göze çarpar. Birinci evrede birbiriyle çelişen akımların doğurduğu şüpheyi düşen Türk aydını, ikinci evrede hürriyet içinde gelenekçi cinsi baskının kalktığı küçük çevreler doğar. 1908 Temmuzundan 1914 Temmuzuna kadar çıkan Türkçe dergilerin sayısı, batı memleketlerindeki dergi sayısından fazla olmakla birlikte bunların pek çoğu iki sayı çıktıktan sonra batmıştır.³⁴⁴

Ülken'e göre son yüzyıldaki sosyal düşüncenin ileri sürüp de iyi karşılanmayan fikirleri Cumhuriyet devrinde birer birer gerçekleşmiştir. Ülken bu durumu şöyle izah eder: "Bu

³⁴² Hilmi Ziya Ülken; *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 227.

³⁴³ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 230.

³⁴⁴ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 231.

dinlemeyişlerin sonu İmparatorluğun çökmesi ile neticelenmiştir. Nitekim Batı’da bütün toplumsal hareketler, reformlar, devrimler halktan, aydından, sosyal sınıflardan gelir. Osmanlı Türkiye’sinde bunlar daima yukardan, saray ve ordudan gelmiştir. Siyasi kuvvet sahibi olan kimse, kendisinin en iyi, en doğru düşündüğüne inandığı ve kimsenin fikrine danışmadığı için, teşebbüs yalnız oradan gelince uygulanma imkânı bulmuş, aydın da yalnız kuvvet sahibinin dediklerini tasdik ettiği veya onun hoşuna gidecek şeyler söylediği zaman eyleme ulaşabilmiştir. Böyle bir davranış ise aslında istibdadın devamı demektir.”³⁴⁵

3.2.3.4. Cumhuriyet

Osmanlı son döneminde devletin dağılmasını önlemek amacıyla Batıcılık, Osmanlıcılık, Türkçülük ve İslamcılık akımları tartışılmış ve bular çözüm olarak dönemin gazeteci ve aydınları arasında önemli destekçiler bulmuştur. Cumhuriyet’in kurulmasıyla düşünsel hareketin seyri değişmiştir. Fakat düşünsel hareket güncel siyasal gelişmelerden bağımsızlaşamamıştır Cumhuriyet dönemini birkaç devire ayırmak lazım. Bunların birincisi 1920–1924 arasındaki dönemdir. Bu dönem rahatlıkla Osmanlı modernleşmesi ile mukayese edilebilecek, onun devamı olarak düşünülebilecek bir dönemdir. Radikal değişiklik 3 Mart 1924 ile başlayan dönemdir. Bu radikal değişiklik süreci bazı aşama ve değişikliklerden geçerek 1946’ya hatta 1950’ye kadar devam eder.³⁴⁶ Cumhuriyet dönemi modernleşmesi ile Osmanlı modernleşmesi arasında belli bir devamlılık ilişkisi var. Cumhuriyet inkılâplarının hemen hepsinin Osmanlı modernleşmesi tarihinde 50 yıl, bazen 100 yıl geriye giden geçmişleri var. Osmanlı modernleşmesi her ne olursa olsun netice itibariyle Müslüman kalarak hatta Müslümanlığını takviye etmek için atılan adımlardan oluşur. Yapılanlar İslâmlığı takviye etmek ve Müslüman kalarak varlığını sürdürebilmektir. Cumhuriyet döneminin ilk yılları da böyledir, onun için 3 Mart 1924 tarihi çok önemlidir. 1924’ten sonra değişen şey artık Müslüman kalarak veya Müslümanlığı takviye için bir modernleşme programından giderek uzaklaşmış olmasıdır.³⁴⁷

³⁴⁵ Hilmi Ziya Ülken; *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 347.

³⁴⁶ İsmail Kara; “Türkiye’de Din Politikaları ve Eğitime Etkileri”, Haz. Z. Şeyma Arslan, Ömer F. Ocakoğlu, *Dem Dergi*, S.2, 2009, s. 42.

³⁴⁷ İsmail Kara; “agm.”, s. 43.

Ülken'e göre savaş yılları siyasi alanda olduğu gibi fikir alanında da anarşi ve düzensizlik devresidir. Ona göre savaş döneminde fikir merkezi kalmamıştı. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra doğan ilk hareketlerde de dağınıklığın dalgaları devam etti. İşte bu çevre içinde Cumhuriyet'in başında fikre yeni bir disiplin verme ihtiyacı Batı felsefesinin klasik geleneklerine bağlanmadan doğabilirdi.³⁴⁸ Ülken'e göre savaş yıllarında vatani baştan kurmaya çalışan Anadolu'da serin kafayla fikir işlerini ele almaya imkân yoktu. İstanbul'da yıkılan İmparatorluğun enkazı üzerinde ancak iki türlü fikir beslenebilirdi: Biri maddi imkânsızlıklar önünde manevi kuvvete ve yarı mistik bir ruh hamlesine dayanmak, ikincisi yenilişin doğurduğu ümitsizliğe karşı idealist harekete tepki halinde, maddeye dayanan yeni bir hız almak. Bunlardan birincisi Bergson metafiziği, ikincisi diyalektik materyalizmdir. Her iki felsefenin de ortak vasfı, zihinci bir ağır evrim görüşüne karşı vaziyet alışları, devrimci ve hamleci oluşları idi. Fakat birinin ruhta gördüğü hamle gücünü öteki madde de görüyordu.³⁴⁹

Ülken Bergsonizm'de şu şekilde bahseder: "Bergsonizm sistemli olarak ve 1905'ten 1908'e kadar kuvvetle hüküm sürmüş olan, Pozivitizm ve mekanik evrimcilik akımına tepki halinde ilk defa bir genç profesör ve yazar grubu tarafından savunulmaya başlandı. Bu grup Dergâh dergisini çıkardı. Genç düşünürlerin en önemli ortak yönleri Pozivitizm'e karşı olmaları idi. Bu akım Batı felsefesi ile halk ruhunu ve halk sufiliğini birleştiriyordu. Bergsonculuk aslında tam bir mistisizm olmadığı ve yeni bir ilim görüşü getirdiği halde, o dönemin bir kısım Türk yazarlarınca öyle anlaşılmıştır."³⁵⁰ Ülken'e göre Bergsonculuğun başlıca karakteri modern felsefe açısından Doğuyu aydınlatmak ve onun değerlerini yeni metafiziğe göre meydana çıkarmaktır, bu görüş o günün hâkim görüşü olmuştur.³⁵¹

Ülken bu dönemde Bergsonculuğa paralel, savaş yıllarının İstanbul'unda diyalektik materyalizmin ilk yayınlarının çıktığını belirtir. Ona göre Meşrutiyette pırıltıları görünen sosyalizm ve sosyal demokrasi hareketleri tek tük ve sönük kalmıştı. 1919 yılında Kurtuluş dergisi etrafında bir gençlik zümresi toplandı. Daha radikal olan diyalektik materyalistler ise Aydınlık dergisini çıkardılar (1920). Bu ikinci dergi 1920'den 1925'e kadar sürdü. Savaş yılları içinde taraftarları çoğaldı. 1926'dan sonra

³⁴⁸ Hilmi Ziya Ülken; *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 434.

³⁴⁹ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 375.

³⁵⁰ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 376.

³⁵¹ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 377.

bir süre yayınlar durdu ancak 1931’de Marksist düşüncenin bilinen kavramlarından faydalanan Kadro dergisi çıktı.³⁵² Yine bu yıllarda tarihi maddecilik yayınlarının çokluğu görülmektedir. Ona göre tarihi maddecilik yüksek seviyede ilmi yayınlar yapmadan çok popüler yayınlarla halkı harekete getirmek gayesi gütmüştür.³⁵³

Bu dönemde Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesinde sol kanadı temsil eden Yurt ve Dünya ile Adımlar, sağ kanadı temsil eden Dönüm ile Millet dergileri çıkmaya başlamıştır. Ülken’e göre bu durum gençler üzerinde ikilik meydana getirdi; bir yandan sağ kanada mensup olanların öğrenci galeyanını körüklemeleri, öte yandan sol kanada mensup olan hocaların kadrolarının kaldırılması suretiyle iki hareket de istenilmeyen olaylara meydan verdiği için sonraki yıllarda o çevrenin fikri rahatını bozmuş bulunuyorlardı. İkinci Dünya Savaşı sonunda bütün bu faaliyetler durdu. 1960 İnkılâbından sonra yeni Anayasanın kurulması ve demokratik kanunların çıkması üzerine sağ ve sol kanada ait yayınlara yeniden serbestlik verildi.³⁵⁴

II. Meşrutiyet’in Osmanlıcılık, İslamcılık, Turancılık şeklinde üç yaygın ideolojisine tepki halinde savaş yıllarında doğan hareketlerden biri Memleketçilik idi. Bu hareketin önemli temsilcilerinden biri de Ülken’in kendisidir. Ülken bu hareketin ilk tohumunun Türk Ocağı içinde büyük Türkçülüğe karşı küçük Türkçülük veya Türkiyecilik şeklinde 1917’de atılmış bulunduğunu söyler ve bu görüşün millet anlayışı her şeyden önce tarihte sınırları çizilmiş belirli bir vatan anlayışına dayandığını belirtir.³⁵⁵ Hilmi Ziya Ülken, “Memleketçilik” adını verdiği Anadoluculuk akımını değerlendirirken, Osmanlı’nın son dönemlerinde Osmanlıcılık, İslamcılık ve Turancılık akımlarına karşı bu yeni akımın temellerinin atıldığını söylemektedir. Ülken, Anadolucu harekete daha çok kültürel alanda hizmet etmiş ve bunu da tarih ile bağ kurarak gerçekleştirmiştir. Ülken, gençlik ve öğrencilik yıllarında Anadolucu olmuş, Anadoluculuk’un ‘kültürcü’ kanadında yer almıştır. Ülken, kendisinin ‘Memleketçilik’ diye adlandırdığı Anadoluculuk hareketi ile ilgisinin genç yaşlarda başladığını, üniversite yıllarında Anadolu’yu bir dava haline getiren ve Anadolu’yu Türk kültürünün gerçek kaynağı şeklinde gören bu davayı arkadaşlarıyla beraber savunduklarını ifade etmektedir. Kendisi Anadoluculuk paralelindeki düşüncelerini Henri Linchtenberger’in Richard

³⁵² Hilmi Ziya Ülken; *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi.*, s. 382.

³⁵³ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 384.

³⁵⁴ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 387.

³⁵⁵ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 477.

Wagner, Poète et Penseur adlı eserine dayanarak ileri sürmeye başlamış ve daha sonra Reşat Kayı ile birlikte el yazma Anadolu dergisini çıkarmıştır (1919). Dergide, halk masalları, destanlar ve geçmiş zamana ait hikâyeler yer almış, tüm bu çabaların amacının ise bir kültür ortamı olarak Anadolu'nun Türk tarihindeki yerini ortaya çıkarmak olmuştur.³⁵⁶ Ülken, Anadoluçuluk'un savunulmaya başlanmasından sonra 'İdeolojik Anadoluçuluk' ile 'Kültürcü Anadoluçuluk' şeklinde kabaca ikiye ayrıldığını, kendisinin, el yazma olarak çıkardıkları Anadolu dergisinde olduğu gibi yine aynı adla 1 Nisan 1340'ta (1924) ilk sayısı yayınlanan Anadolu Mecmuasındaki yazılarıyla 'Kültürcü Anadoluçuluk' tarafında kaldığını belirtmektedir. Kültürcü Anadoluçuluk, Anadolu coğrafyasını temel eksen kabul ederek Türk kültürüne yönelen, bu kültürün kaynaklarına eğilen ve Anadolu'nun gerçek Türk kültürünün yansıtıcısı olduğunu iddia eden görüştür. Kültürcü Anadoluçuluk'a göre Türk kültürü gerçek kimliğini Anadolu'da bulmuştur. Anadolu, bu yeni kimliği ve tüm kültürel unsurları harmanlayarak bütünleştiren en önemli ölçüttür. Kişiliği ve kimliği belirleyen Anadolu coğrafyasıdır.

Ülken, Anadolu Mecmuasında Anadolu örfü ve destanları üzerine yazmıştır. Sonraki yıllarda yayınladığı bazı kitaplarında da Anadoluçuluk'un tezlerine paralel bir söylem ortaya koymuştur. Ülken, destanların önemli kültürel kaynak niteliği gösterdiklerini, edebiyatımızda destanlara yeterince değer verilmediğinden yakınlıkla, Anadolu'nun her yerinde destanların yaşadığı, onların değerlendirilmesinin bir gereklilik olduğunu dile getirmektedir.³⁵⁷

Anadolu'nun çok eski bir tarihe sahip olduğu gerçeğinden hareketle üzerinde farklı milletlerin ve kültürlerin eserlerini barındırdığını, bu eser ve kültürlerin birbirlerinin tamamlayıcıları olduklarını belirten Ülken, kültürcü bakış açısıyla Anadolu'yu değerlendirmekte ve kültür tarihi çerçevesinde bir çözümlemeye gitmektedir. Anadolu'nun, Yunan, Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerini temsil ettiğini, her sokağın altında bir Bizans harabesi, onun altında bir eski Anadolu eserinin çıktığını belirtmektedir.³⁵⁸

Anadolu coğrafyasının Türk tarihi ve kültürü açısından önemi ve farklı yerini tespitte diğer Anadoluçular gibi önemli gören Ülken, Anadolu'da yerleşme ile beraber Türk

³⁵⁶ Hilmi Ziya Ülken; *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 478.

³⁵⁷ Hilmi Ziya Ülken; *Anadolu ve Türk Kimliği Üzerine*, s. 249.

³⁵⁸ Hilmi Ziya Ülken; *Millet ve Tarih Şuuru*, s. 271.

tarihinde yeni bir dönemin başladığını, eski düzen ve özelliklerden ayrı bir konuma ulaşıldığını ifade etmede hassas davranmaktadır. Ona göre gerçek Türk kültürü, Anadolu’da yerleşen Oğuzlar arasında doğmaya başlamıştır. Yeni Türk kültürünü eski ırk ve kavim geleneklerinin devamı saymak ise mümkün değildir. Çünkü Anadolu, topyekûn farklılaşma alanıdır; hem kültür alanında hem de uluslaşma alanında. Anadolu’ya yerleşmenin milat kabul edilmesi bütün Anadolucuların paylaştığı ortak noktalardan biridir. Anadolu’da Türkler, yepyeni problemlerle yüz yüze gelmiş, yeni bir kültür ortamında yurtlanmış, evrensel bir dine mensup olmanın (İslamlaşma) avantajını kullanarak önceki medeniyetlerin mirasını biraz daha geliştirerek bir ulus (millet) haline gelebilmiştir. Dolayısıyla Anadolu, Türklerin önceki durumlarından kopup kendilerini yeniden tanımlamaları ve ulus olmaları noktasında önemli bir dönüm noktası ve semboldür.³⁵⁹ Böylece Anadolu, ekonomik durumu, eski ve yeniye kucaklaştıran farklı kültürel öbekleri ve kendine has özellikleriyle Türk tarihi içinde özel bir yer edinmiştir.

Vatan ve milleti birbirinden ayıramaz bir realite ve aynı bütünün iki parçası şeklinde elen alan Ülken, milletin vücut bulması için vatanın gerekliliğini vurgulamaktadır.³⁶⁰ Dolayısıyla, Anadolu’nun Türkler için önemi millet haline gelme sürecinde ortaya çıkmaktadır. Anadolu, Türk ırkının millet haline geldiği coğrafyadır.

İrk ile millet kavramları arasında temel farklar olduğunu ifade eden Ülken, “milleti”, toplumların ulaşabileceği, ulaşması gereken en son safha olarak belirlemektedir. Çağdaşlıkla millet olmayı eşleştirerek çağdaş olmanın milletleşmeden (uluslaşma) geçtiğini belirtmektedir.³⁶¹ Millet olma için de ortak kültür ortamının vazgeçilmezliğine inanmaktadır. İrkçi görüşlere eleştirel yaklaşan Ülken, Anadoluculuk’un tepkiyle baktığı Turancılığı hayal olarak niteler. Aslolan, Anadolu coğrafyasının önemli bir etken kabul edilerek bir millet (ulus), vatan ve toplum tanımına ulaşmak olduğundan, bu sınırları aşan tüm bakış açıları reddedilmektedir. Dolayısıyla, Ülken için Türk milleti etnik köken bakımından Oğuz kavmine, vatan bakımından tarihi bir teşekkül olan Anadolu ve bir kısım Rumeli’ye, din bakımından İslamiyet’e, medeniyet bakımından modern milletlerin medeniyetine bağlı olan, bin seneden fazla bir zamandır bu

³⁵⁹ Hilmi Ziya Ülken, *Anadolu Kültürü ve Türk Kimliği Üzerine*, s. 249.

³⁶⁰ Hilmi Ziya Ülken; *Millet ve Tarih Şuuru*, s. 203.

³⁶¹ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 203.

unsurların kaynaşmasından, bir vatan üzerinde kültür birliğinin kurulmasından doğmuştur.³⁶²

Kültürcü Anadoluçuluk yaklaşım biçimini benimseyen Ülken, Anadolu'nun kültürel özelliklerini öne çıkarmaya çalışarak bir bakış ortaya koymaktadır. Bu çabada salt Anadolu coğrafyası ile sınırlı kalmaz ve kültür medeniyet ayrımını reddederek Batı medeniyeti ile bağ kurmaya çalışır.³⁶³ Anadolu ile Batı medeniyetini köken itibarıyla aynılaştırmakta, Batı'nın ulaştığı noktayı tüm dünya ulusları için varılması gereken ideal durak kabul etmekte ve evrenselleştirmektedir. Batı medeniyetinin (ona göre dünya medeniyeti) Orta Asya, Mezopotamya ve Mısır'dan başlayıp Anadolu yoluyla Yunan ve Roma'ya geçip şekillendiğini, Türkiye'nin Batılılaşma çabasıyla zaten ilk halkalarından itibaren içinde bulunduğu bu medeniyet dairesine dâhil olmak için mücadele verdiğini, Türk toplumunun, bastan beri bu dünya medeniyeti içinde yer aldığını dile getirmektedir.³⁶⁴ Medeniyetin gelişiminde Anadolu'nun rolünü öne çıkaran Ülken, bu gelişimin doğrusal bir çizgi takip ettiğine inanmaktadır. Bu bakış açısı ise tüm gelişim, açılım ve ilerlemeleri aynılaştırmakta, aynı çerçevede buluşturmaktadır. Oysa Batı'nın 17. yüzyıldan itibaren oluşturduğu yapı form, içerik ve anlam bakımından kendine aitliği taşımakta, 'öteki'nden ayrılmaktadır. Dolayısıyla, medeniyet problemini doğrusal çizgi şeklinde ele almak bu gelişim sürecindeki farklılıkları ve ayrışmaları görmeye engel olacaktır. Ülken de birçok Anadolu'cu gibi medeniyet problemine yeterince açıklık getirememektedir. İlk *Anadolu Mecmuası*nda yayınlamış olduğu yazılarla savunduğu Anadoluçuluk anlayışını daha sonraları ağırlıklı olarak sürdürmeyen Hilmi Ziya Ülken'in, Anadoluçuluk'un bakış açısını belli bir dönem temsil etmesine karşın sonraları terk ettiği ve bu ideoloji için bir öncü olmadığı ifade edilmektedir. Ülken, birçok ortak temayı işlemesine karşın Anadoluçuluk açısından bir 'ana durak' değildir, ancak düşünceleriyle bu akıma katkıda bulunan kişiler arasında da önemli bir yerde bulunmaktadır.³⁶⁵

Ülken'e göre Cumhuriyet dönemi yeni kuşaklarda dikkate değer fikir hareketlerinden biri Konya'da Yeni Fikir etrafındaki Enerjetizm hareketidir. Yeni Fikir milli düşüncüyü

³⁶² Hilmi Ziya Ülken; *Millet ve Tarih Şuuru*, s. 337.

³⁶³ Hilmi Ziya Ülken, *İnsani Vatanperverlik*, s. 160.

³⁶⁴ Hilmi Ziya Ülken; *Millet ve Tarih Şuuru*, s. 31.

³⁶⁵ Köksal Alver; *Sosyolojik Açıdan Anadoluçuluk*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İÜSBE, İstanbul 1996.

öteki bölgelerden daha kuvvetle aksettiren bir fikir merkezi oldu.³⁶⁶ Ülken, Türkiye’deki felsefe çalışmalarından da bahseder; Türk Felsefe Cemiyeti’nin 1927 yılında çıkarmaya başladığı Felsefe ve İctimaiyat dergisi Cumhuriyet devri gençliğinin ilk felsefi ortak çalışmasıdır. Topluluğun lise öğretmenleri arasında başlayan faaliyeti hemen Darülfünun hocalarını da çekerek bütün fikir hayatının katıldığı bir çevre halini aldı.³⁶⁷

Ülken Cumhuriyet döneminin önemli fikir adamlarından biri olarak gördüğü İsmail Hakkı Baltacıoğlu’na da değinir: “*Baltacıoğlu, kendinden sonraki nesillerin pedagojik çalışmalarının hareket noktası oldu. Orijinal görüşünün izinden gidenler bulunmadı ise de, mektepçiliği sonraki nesillerin ve başlıca ilk öğretmen okulları pedagoji öğretmenlerinin yetişmesinde rehber oldu.*”³⁶⁸

Ülken’e göre 1933’te üniversite’nin kuruluşu Türkiye’de yeni felsefe akımlarının başlangıcı sayılabilir. Çünkü ona göre bu dönüm noktası hem Batı’da veya Türkiye’de yetişmiş yeni nesillerin üniversitede görev alarak yeni fikir akımları getirmelerinin başlangıcı olmuştur. Hem de daha çok Hitler Almanya’sının aynı yıllarda memleketten çıkardığı birçok değerli ilim adamının İstanbul Üniversitesi’nde görev alması sebebiyle o güne kadar tanımadığımız en yeni fikirlerin Türkiye’ye girmesine sebep olmuştur.³⁶⁹ Ülken, Türk düşünürlerini toplumun bunalımlarına duyarlı olan, fildişi kulelerde yaşamayan, sorumluluğunu bilen ancak henüz orijinal fikirler üretemeyen ve yüzeysel kimseler olarak değerlendirmektedir.³⁷⁰ Bununla birlikte Ülken, Türk düşüncesinin sentez yapabilen kafalar ile daha da gelişebileceğine dair iyimserliğini de korumaktadır.³⁷¹

Ülken’in Türk düşüncesi ile ilgili araştırmalarının gayesi Türkiye’deki çağdaş değişim ve dönüşümün fikri temellerini kurmayı amaçlamaktır.³⁷² Ülken çağdaşlaşmayı batılılaşmak, batılılaşmayı da modernleşme olarak görür. Ona göre batılılaşma, batı kültürüne ayak uydurabilmek için o kültüre ulaşabilmektir. Batı kültürü önce ekonomik-siyasi alanda, sonra bütün değerler alanında dünya görüşü olacak kadar genişlediği

³⁶⁶ Hilmi Ziya Ülken; *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 417.

³⁶⁷ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 439.

³⁶⁸ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 450-456.

³⁶⁹ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 464.

³⁷⁰ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 16.

³⁷¹ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 489.

³⁷² Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 18 (Hilmi Ziya Ülken’in Düşünce Tarihi İle İlgili Çalışmaları, Arslan Kaynardağ, Kitabın Sunuş Yazısı)

zaman, 16. yüzyıldan sonra onun gelişme hızına ayak uyduramayan başka kültürler için tek yol kalıyordu: Modernleşmek.³⁷³ Ülken bu bakış açısıyla olsa gerek İslami dönem Türk düşüncesi ile ilgili olumsuz bir yaklaşım sergilemiştir. İlk dönem Türk düşüncesi hakkında olumlu bir yaklaşım sergilemiş, Tanzimat'tan itibaren Türk düşüncesinin Batı'ya dönmesi itibarıyla, bu dönem düşünce dünyası ile ilgili iyimserliğini ortaya koymuştur. Fakat İslami dönem Türk düşüncesi hakkında aynı duruşu sergileyememiştir.

Ülken, modernleşme konusunda başlangıçta iki yaklaşımın varlığından bahseder. Ona göre modernleşme modelleri: 1- Kültür-uygarlık ayrımı yaparak iki dünya görüşünü hem ayırmayı, hem de uzlaştırmanın olanaklı olduğunu savunan görüş ki, bilindiği gibi bu Ziya Gökalp'tan kaynaklanan görüştür. 2- Yalnız teknik ve ekonomik gelişme ile modernleşmenin olanaklı olduğunu savunan görüş, olarak iki grupta toplanmıştır. Ülken'e göre, her iki model de batılaşmanın özüne inememiştir. Birincilerde modern kültür yaratıcılığına her türlü katılma reddedildiği için bu hareket yer yer ilkel direnmeleriyle kahramanca ve asil görünse bile, sosyal intihara ulaşmaktadır. İkinciler ise her türlü yaratıcılığı durduğu için üstün kültürün önünde pasif bir hayranlık tavrı doğurmakta ve ilerisi için hiç bir gelişme imkânı bırakmamaktadır.³⁷⁴

Ülken, kendi modernleşme anlayışını ise şöyle vermektedir: *“Modernleşme sorunu ancak modern kültür seviyesine ulaşılarak ve bu faaliyete katılarak çözülebilir. Modernleşme batının yaratıcı-üretici faaliyet seviyesine ulaşmaktır. Modernleşme hiçbir zaman yaratıcı milletlerin eserlerini almak, kültürün ürünlerini benimsemekle olmamaktadır. Batılaşmada temel sorun dünya görüşü ve zihniyettir. Değerlerde yaratıcı olmayan bir milletin, milletlerarası piyasadan sanat örneklerini, hukuk şekillerini, felsefe eserlerini almasından bir sonuç çıkmaz. Özellikle bunların son yemişleri olan tekniği ve teknik ürünlerini almasından hiçbir sonuç çıkamaz. Çünkü onları yapan, o üstün kültürün yaratıcılığını ve üreticiliğini sağlayan dünya görüşü ve zihniyettir. Toptan bir dünya görüşü seviyesine varmadıkça, bu zihniyeti almadıkça, çağdaş kültüre girmek mümkün değildir”*.³⁷⁵

³⁷³ Hilmi Ziya Ülken; *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi.*, s. 18.

³⁷⁴ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 20.

³⁷⁵ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 21.

Osmanlılarda batılaşma devletin girişimleriyle başlar. Aydınlarca benimsenmesi daha sonra gerçekleşir. Ülken'e göre batılaşmanın aydınlarca benimsenmesiyle batıcılık hareketi topluma girmeye başlamıştır. Ülken bu dönemi, Tanzimat ruhunun devletten halka geçişi, yukarıdan aşağıya inişi olarak nitelendirir. Bu yeni aşamada sınırlı bir çevrede kalan batıcılık hareketinin topluma girmeye başladığını gösterir. Batılaşmanın yalnız kanun şekilciliğinde kalmayarak, fikre ve öze nüfuz etmesi istekleri bu suretle uyanmıştır. Diğer yandan batıcılık hareketi yalnızca Osmanlı toplumunda batı düşüncelerinin yayılmasına yol açmamıştır. Batıcılık hareketi aynı zamanda Türkçülük ve İslamcılık akımlarının da doğup gelişmesine neden olmuştur. Ülken batılaşma hareketi yoluyla Osmanlı toplumunda İslamcılık hareketinin daha da fazla yayıldığını öne sürmektedir. Ona göre batılaşma hareketi ile birlikte, İslam mantık ve hukuk bilgisi Türkleşmiş ve henüz pek gelişmemiş olan batı düşüncesinin karşısında açık ve sistemli olması yüzünden kuvvetle tutunmuştur. Hatta bazen batılı düşüncelerden daha üstün bir rol oynamıştır.³⁷⁶

Ülken batılaşma eylemini değerlendirirken, bu eylemlerin toplumsal sınıflardan gelmeyip, yukarıdan yöneticilerce başlatılıp geliştirilmesini, bu eylemin başarısızlığında en önemli etkenlerden biri olarak görür. Ülken'e göre batı, bütün toplumsal hareketler, reformlar, devrimler, halktan, aydından, toplumsal sınıflardan gelir. Osmanlı toplumunda bunlar daima yukarıdan saray ve ordudan gelmiştir. Siyasi otorite, kendisinin en iyi, en doğru düşündüğüne inandığı ve kimsenin fikrine danışmadığı için, girişim yalnız oradan gelince uygulama olanağı bulmuş, aydın da yalnız siyasi otoriterin dediklerini onayladığı veya onun hoşuna gidecek şeyler söylediği zaman eyleme ulaşabilmiştir. Böyle bir davranış ise aslında baskının devamı demektir. Bu ise siyasi otoriteye bir yandan aşiret reisliği geleneğinden, bir yandan da fanatizm zihniyetinin kalıntısından gelmektedir. Toplumsal sınıfların ve mesleklerin bilinci artarak bu zihniyetle savaştıkça ondan kurtulmak mümkün olacaktır. Ülken, batılaşmanın eksikliklerini ve yanlışlarını, bu eylemin yönetici sınıfça başlatılması ve kontrol edilmesine bağlamaktadır. Ona göre, bu hastalık, toplumsal sınıfların bilinçlenmemesinden kaynaklanmaktadır. Toplumsal sınıflar bilinçlendiği oranda bu zihniyetten kurtulma sağlanacaktır.³⁷⁷

³⁷⁶ Hilmi Ziya Ülken; *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 68.

³⁷⁷ Hilmi Ziya Ülken; *age.*, s. 339.

Ülken 'Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi' adlı eserine son noktayı koyarken Türk düşüncesinin nereye gittiğine değiniyor: "1940'dan sonra Çağdaş Düşünce tarihimize bir göz atacak olursak bir bakımdan durgunluk, hatta gerileme, bir bakımdan ilerleme denebilecek bazı gözlemlerle karşılaşabiliriz. Batı fikir hayatına girmek için bir yüzyıldan beri yapılan tereddütlü, ürkek adımların birdenbire büyük hız kazanmış olan çeviri faaliyeti bunların başında gelir. Tanzimatçılar Montesquieu, Rousseau ve umumiyetle 18. yüzyıl düşüncesine dayanmak istedikleri halde onlardan hemen hiçbir şey çevirmemişler ve memlekete bu fikirleri pek yüzeysel olarak aksettirmişlerdi. II. Meşrutiyet'te fikir hareketleri hızlandı, fakat derinleşmedi. Fikir adamlarının çoğu dergi yazarı olmaktan çıkamadılar. Dergiler de uzmanlığa doğru gidecek ve derinleşecek yerde orta seviyeye hitap eden edebi dergi olarak kaldılar. Fikir yazıları gündelik hayata tesir etmek için daima bu seviyeden yukarı çıkamıyordu. Toplumsal hareket uyandırmak, reform yapmak, öğretmek bilgiyi halka yaymak gibi maksatlar yüzünden asıl fikir, uzmanca düşünce bir türlü yerleşemiyordu. Buna rağmen bilgiyi halka yaymak düşüncesi o kadar egemendi ki, Ahmet Mithat'tan günümüze kadar verilen her bilgi ağır görülerek halkın seviyesine göre daha hafifleri istenmiş, bu yüzden hakiki fikir çığırıları kurulamamıştır. Buna karşı son zamanlarda bir yandan devletin yayınladığı Batı ve Doğu klasiklerinden çeviriler serisinin gittikçe çoğalması, bir yandan da bireysel teşebbüslerle ve özel sermaye ile yayınlanan aynı nitelikteki eserler, geçmiş 80 yılın eksiklerini tamamlamakta olduğu gibi, yeni Batı fikir hayatının büyük eserlerini de vermektedir. Daha şimdiden Platon'un belli başlı Dialogue'ları Türkçeye çevrilmiş bulunuyor. Aristo'dan Organon'ları okuyoruz. Daha metafizik ve ahlak kitapları çevrilmemiştir. Descartes'ın eserinden çoğuna sahip bulunuyoruz. Spinoza, Leibniz, Malebranche gibi esaslı Cartesien filozofları Türkçeden okuyoruz. İngilizlerden Berkeley, Hume, Spencer ve Mill çevrilmiştir. 18. yüzyıl filozoflarından çoğunun eserinin Türkçeleri elimizdedir. Günümüze gelince Bergson, Durkheim, H. Poincare gibi son yüzyıl Türk düşüncesine tesir etmiş fikir adamlarının hemen bütün eserleri çevrilmiştir. Henüz Alman Felsefesinden -Nietzsche müstesna- hiç bir şey çevrilmemiştir. Bu yeni fikir faaliyetinin bütün başarısına rağmen buna esaslı bir eksiklik gözü ile bakılabilir. Fakat 20 yıl içinde yapılanlara bakılınca, bu eksiklerin de yakında kapanacağı tahmin edilebilir. Bugün bile felsefe ve sosyoloji tahsil edenlerin eline verilebilecek hayli zengin bir kütüphane kurulmuştur.

Batı düşüncesine ait kaynaklar artarken Doğu klasikleri de ona paralel olarak ilerliyor. Beş asırlık Osmanlı fikir tarihinde medrese ve tekke ilminin temelini teşkil eden klasikleşmiş kitaplardan pek azı Türkçeye çevrilmişti. Farabi, İbn Sina, İbn Rüştlarin Türkçesi yoktu. Kelâm ve tasavvufun klasik eserlerine ait şerhler ve haşiyeler de hiçbir zaman aslına bağlı çevirilerin yerini tutmuyordu. Bir ara Gazali çevirilerine rağbet edilmiş, o da yarım kalmıştı. Abdühlamid II' nin Gazalî'yi çevirtmek için gösterdiği gayretin yarımılığı İhya ve Tehafül çevirilerinin Yıldız Kütüphanesi'nde bastırılmadan kalmış olmasından anlaşılıyor. Buna karşı, son yıllarda bu alandaki çalışmalar da hızlanmıştır. Fakat henüz İbn Sina'dan hiçbir çeviri yoktur."³⁷⁸

Ülken bu karamsarlığının ardından dönüyor ve "Memleketin umumi fikir hayatı ne durumdadır?" diye soruyor. Burada 1960'lı yılların ortalarında kaleme aldığı kitabının sonunda, Türk düşünce yaşamını, dini kitaplar ile sosyalizm ve egzistansiyalizm arasında, üstelik de seviyesiz bir yayın ortamında sıkışmış görmektedir. "Yüz güldürecek olan bu çalışmalar dışında, acaba memleketin umumi fikir hayatı ne durumdadır? Bu bakımdan sayısı gittikçe çoğalmakta olan yayınları başlıca iki grupta toplayabiliriz: 1) birincisi özel sermaye ile basılan ve sosyalizm ile günün modası existentialism'e ait, çoğu birkaç formalık bir yayınlar serisidir. Bunlardan pek azı telif, çoğu çeviri veya toplamadır. Bu yayınlarda göze çarpan nokta Türk Dil Kurumu'nun ileri sürdüğü kelimeleri bol bol kullanmak yüzünden anlaşılma bir hale gelmek ve konularının yüzünde kalmaktır. 2) İkincisi yine özel sermaye ile ve sık sık yayınlanan dini kitaplar serisidir. Bunların pek azı ciddi bir araştırma eseridir. Genel olarak halkın kapışacağı konular seçilmekte ve halktaki fanatik zihniyet bu yayınları beslediği gibi, bu yayınlar da o zihniyeti beslemektedir. Eskiden yüksek İslami eserler Medrese, Darül-hikme, vb. tarafından yayınlanır, tarihe ve ilme hizmet eder, bağnaz halkın ihtiyacına da sahafların yayınları cevap verirdi. Şimdi bu yeni ve çok sayıdaki yayınlarda bu iki kaynak birbirine karışmış ve yüksek ilmi-tarihi eserlerin seviyesini düşüren bir sonuca varmıştır.

Kısaca her iki yayın tarzı da karşılıklı iki türlü bağnazlığı başlayan zayıf seviyeli birer akım halini aldıkları için, satış sayısı, okuma bilgisi bakımından halkı ve kitapçıları sevindirecek bir durumda iseler de, aslında fikir seviyesini alçalttıkları, sağ ve sol

³⁷⁸ Hilmi Ziya Ülken; *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 488.

kanada ait fanatizmi arttırdıkları için hiç de ümit verici görünmüyorlar. Bu hal memleketimize özgü değildir. İş bölümü zayıf, meslek teşkilatları kurulmamış, Ortadoğu memleketlerinin çoğunda bu kutuplaşma ve bilgiden uzaklaşma, bağnazlık halini alan bir inanç gerilemesi hali görülür. Eğer yakında yeni yetişen nesillerin de işbirliği yaparak dünya fikir tarihinin büyük eserlerini dilimize mal etmek için yaptıkları gayretler ve onlarla birlikte yerli fikir ürünlerini veren kitaplar ve uzmanlık derg i çoğalmamış olsa bu son işaret ettiğimiz yayınlara çok kötümser gözle bakınac gerekecektir. Fakat çok şükür ki Felsefe Arkivi, Araştırmalar, İlahiyat Dergisi, Dil-Tarih ve Coğrafya Dergisi gibi dergiler var ve bunlar ciddi yayınlar yapmaktadırlar.

Türk düşüncesi, İzzet, Baltacıoğlu gibi fikir sentezi verecek kafalar yetiştirmiştir. Yeni nesiller fenomenoloji, yeni ontoloji, felsefi antropoloji yönünde, ilim felsefesi ve yeni mantıkta araştırmalar yapıyorlar. Henüz olgun eserlerini vermemişlerse de Batı fikir dünyasına açtığımız pencerenin her zaman daha geniş, ufkunun her zamandan zengin oluşu gelecek için iyimser olmamızı sağlayan belirtilerdir.”³⁷⁹

³⁷⁹ Hilmi Ziya Ülken; *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 489.

SONUÇ

Hilmi Ziya Ülken'in 1933'de yayımlanan "*Türk Tefekkür Tarihi*" adlı eserinde ilk dönem ile İslami dönem Türk düşüncesini incelemiş, 1966'da yayımlanan "*Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*" adlı eserinde de Tanzimat'tan 1950'lere kadar Türk düşüncesinin nasıl bir seyir izlediğini, Türk düşünürleri etrafında ele almıştır. Bu eserler temel olmak üzere Ülken'in Türk düşüncesi alanındaki çalışmaları, Türkiye'de ilk olması itibarıyla önem arz eder. Fakat tarihin ilk dönemlerinden itibaren Türk düşüncesini ortaya çıkarma adına yetersizdir. Ülken, ilk dönem Türk düşüncesini incelerken, daha öncede belirttiğimiz gibi, kaynak itibarıyla sıkıntı çekmiş, İslami dönem Türk düşüncesi alanında belirli şahıslardan yararlanmış, dolayısıyla sınırlı bir bakış ortaya koymuştur. Son dönem Türk düşüncesi ile ilgili Batıcı bir duruş sergilemiş, dolayısıyla o dönem düşünürlerini konuştururken bu bakış açısıyla onların düşüncelerini yansıtmıştır.

Hilmi Ziya Ülken'i herhangi bir düşünce çizgisinde görmek istersek, onu tüm haliyle Batıcı düşünce çizgisinde, modern düşünce anlayışında görebiliriz. O dönemin ihtiyaçlarından olsa gerek bu şekilde bir düşünce anlayışını benimsemiştir. I. Dünya Savaşının ardından yeni kurulan bir Cumhuriyet vardır ve bu genç Cumhuriyetin kökenlerinin ortaya konulması gerekmektedir. Ülken, bu kökenin Osmanlı'dan değil, bilinen tarihin ilk zamanlarında aranması gerektiği bilinciyle hareket etmiş ve Türk düşüncesinin seyrini genel bir biçimde eserlerinde incelemiştir.

Ülken, ilk dönem Türk düşüncesi ile ilgili, dönemindeki araştırmaların yetersizliğinden olsa gerek, kesin olgulara dayanmamıştır. Mesela Türk medeniyetinin, İran ve Çin medeniyetlerinden eski olduğu o medeniyetleri doğurduğu; Türkleri sadece Oğuzlardan ibaret görme gibi, çalışmalarında peşin hükümler göze çarpmaktadır. Artık bilgiye

kolayca ulaşabildiğimiz günümüzde ilk dönem Türk tarihi ve düşüncesi ile ilgili sis perdelerinin ortadan kalkması için ulaşılan bilgilerin bilimsel bir bakış açısıyla ortaya konulması gerekmektedir. Ülken, Anadoluculuk düşüncesinin uzantısı olarak, Türklerin Anadolu'da var olduklarını ve burada medeniyet kurduklarını, Orta Asya'da millet değil kabile olduklarını ileri sürmesi sınırlı bir bakış ortaya koyması demektir.

İslami dönem Türk düşüncesi içerisinde Türkler tamamen ümmet anlayışı içinde kaybolmamışlar, eski inançlarını İslam diniyle uyum içerisinde devam ettirmişlerdir. Farabi, İbn-i Sina gibi önemli şahsiyetler yetiştirmişler, yaklaşık bin yıl gibi bir zamanda İslam'ın koruyuculuğunu üstlenmişlerdir. Ülken'in İbn-i Sina'dan sonra Türk düşüncesini beyhude bir uğraş içinde görmesi de eleştirilebilir. Ülken, Batıcı duruş sergilemesinden olsa gerek Osmanlı düşünce hayatını parlak bulmaz. Osmanlı düşünce hayatı günümüzde de hala tartışma konusudur.

Ülken son dönem Türk düşüncesi için kendi ifadesiyle modernist bir duruş sergilemiştir. Yıkılmakta olan bir devletin ardından kurtuluş reçeteleri arandığı o dönemde çare olarak Batılılaşmayı birçokları gibi Ülken de seçmiştir. Kurtuluşun çaresini modernleşmede dolayısıyla Batılılaşma da aramıştır. Anadoluculuk düşüncesini ortaya koyması böyle bir anlayışın uzantısı olsa gerektir. Anadolu, Batıya daha yakın kendi ifadesiyle Akdeniz medeniyetinin bir parçasıdır.

Türk düşüncesi, Türk tarihinin ilk zamanlarından itibaren topyekûn, kapsamlı bir şekilde ortaya konulması gereken bir alandır. Ülken, Türk düşünce tarihini kendi zamanına kadar elindeki materyaller ölçüsünde ortaya çıkarmayı denemiştir. Günümüzde hala tarafsız bir şekilde aydınlatılması gereken birçok nokta vardır. Ülken yaptığı çalışmalarla bizlere bir hedef göstermiştir. Türk düşünce tarihi, üzerinde çalışacak heyecanlı ve tarafsız araştırmacıları beklemektedir.

Yapılan çalışmanın amacı Türk düşünce tarihini ortaya koyma iddiasında değildir. Hilmi Ziya Ülken'in gözüyle Türk düşünce tarihini genel hatlarıyla ortaya koymaktır. Umulur ki bu alanda bir boşluğu doldurmuştur.

KAYNAKÇA

- Akarsu, Bedia; Felsefe Terimleri Sözlüğü, İnkılâp Kitapevi, İstanbul 1998.
- Alver, Köksal; Sosyolojik Açıdan Anadoluculuk, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996.
- Anıl, Burhan; Hilmi Ziya Ülken'in Anısına Sosyoloji Konferansları, İ.Ü.İ.F. Yay., İstanbul 1977.
- Avcı, Nazmi; Düşün Anaforunda Bir Adam Hilmi Ziya Ülken, Dem Yay., İstanbul 2005.
- Aysever, R. Levent; *Türk Düşünce Tarihinde Yöntem Sorunları: Hilmi Ziya Ülken ve Düşünce Tarihi*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1987.
- Bolay, S. Hayri; Felsefî Doktrinler ve Terimler Sözlüğü, Akçağ Yay., Ankara 1997.
- ; "Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken'den Hatıralar", *Türk Yurdu Dergisi*, Cilt 22, Sayı 174, Ankara 2002, ss. 378-391.
- Bulut, Yücel; "Türk Batılılaşması Bağlamında Hilmi Ziya Ülken", (Hilmi Ziya Ülken'e Armağan), *Türk Yurdu Dergisi*, Cilt 22, Sayı 174, Ankara 2002, ss. 13-18.
- Cihan, Ahmet Kamil; *Türk Düşünce Tarihi* (ders notları), Sır Dağıtım, Kayseri 1999.
- ; "Fatih Dönemi Düşünce Hayatı", *E.Ü.S.B.E. Dergisi*, Cilt 1, Sayı 14, Kayseri 2003, ss. 119-129.
- Çelik, İsmail; Hilmi Ziya Ülken'in Düşüncesinde Din Eğitimi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana 2007.

- Çubukçu, İbrahim Agâh; Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.
- Eralp, Halil Vehbi; Hilmi Ziya Ülken'in Anısına, Sosyoloji Konferansları, İ.Ü.İ.F. Yay., İstanbul 1977.
- Erdem, H. Haluk; "Hilmi Ziya Ülken'in Kendi Kaleminden Hayatı ve Eserleri", *Türk Yurdu Dergisi*, C. 22, S. 174, Ankara 2002, ss. 7-12.
- Ergin, Muharrem; Orhun Abideleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2002.
- Fedayi, Osman; Hilmi Ziya Ülken'de Dini Hayat, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana 2007.
- Fromm, Eric; Hürriyetten Kaçış, çev. A. Yörükan, Tur Yayınevi, İstanbul 1982.
- Gökalp, Ziya; Türk Medeniyeti Tarihi, Haz. Yusuf Çotuksöken, İnkılâp Kitapevi, İstanbul 1991.
- Gömeç, Sadettin; İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 20, S. 31, Ankara 1999-2000, ss. 51-92.
- Güngör, Erol; "Hilmi Ziya Ülken İçin", *Türk Yurdu Dergisi*, C. 22, S. 174, Ankara 2002, ss. 3-11.
- ; Tarihte Türkler, Ötüken Yay., İstanbul 1988.
- ; Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.
- Güngör, Harun; Türk Bodun Bilimi Araştırmaları, Kıvılcım, Kayseri 1988.
- Günay, Ünver, Güngör, Harun; Türk Din Tarihi, Rağbet Yay., 2003.
- Hacısalihioğlu, Fuat; Türk Tarihinde Anadoluçuluk Düşüncesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005.

- Kaçmazoğlu, H. Bayram; Türk Sosyoloji Tarihi Üzerine Araştırmalar, Birey Yay., İstanbul 1999.
- Karasar, Niyazi; Bilimsel Araştırma Yöntemi, Nobel Yay., Ankara 2003.
- Karpat, Kemal; ‘Türkler’, İslam Ansiklopedisi, M.E.B. Yay., İstanbul 1983.
- Kayalı, Kurtuluş; Türk Düşünce Dünyası I-II, Ayyıldız Yay., İstanbul 1994.
- Kaynardağ, Arslan; Türkiye’de Cumhuriyet Döneminde Felsefe, Düşünceler-Etkinlikler –Filozoflar- Söyleşiler, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002.
- Keklik, Nihat; Türklerde Ahlak ve Dünya Görüşü, Ötüken Yay., İstanbul 2001.
- Kocadaş, Bekir; “Türkiye’de Toplumbilimcilerin Öncülerinden: Hilmi Ziya Ülken”, *A.Ü.S.B.E. Dergisi*, C.1, S.1, Aralık 2008, ss. 80-95.
- Kongar, Emre; Hilmi Ziya Ülken Bugünleri Görebilseydi Ne Derdi?, Cumhuriyet Kitap, İstanbul 2001.
- Mardin, Şerif; Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
- Mengüşoğlu, Takiyettin; Felsefeye Giriş, Remzi Kitabevi, İstanbul 1997.
- Ocak, Ahmet Yaşar; “Klasik Dönem Osmanlı Düşünce Hayatı”, *Türkler*, C. XI. Ankara 2002.
- Olguner, Fahrettin; Türk İslam Düşüncesi Üzerine, Akademi Kitapevi, İzmir 1993.
- Orkun, H.Namık; Eski Türk Yazıtları, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 1940.
- Ögel, Bayram; Türk Mitolojisi, MEB. Yay., İstanbul 1993.
- Öner, Necati; “Cumhuriyet Dönemimizin Bir Filozofu Hilmi Ziya Ülken”, *Felsefe Dünyası Dergisi*, s. 22, Ankara Aralık 1998, SS. 88-93.
- Özdemir, M. Çağatay; Türkiye’de Sosyoloji (İsimler – Eserler), Phoenix Yay., Ankara 2008.

- Roux, Jean-Paul; Türklerin Tarihi, (Çev. Aykut Kazancıgil, Leyla Arslan), Kabalcı Yay., İstanbul 2007.
- Safa, Peyami; Türk İnkılâbına Bakışlar, Ötüken, İstanbul 1997.
- Sanay, Eyüp; Hilmi Ziya Ülken, Türk Büyükleri Dizisi, Kültür Bakanlığı Yay, C. 26, S.700, Ankara 1992.
- ; H. Ziya Ülken, Psikolojisi, Sosyolojisi, Felsefesi, G.Ü. Yay., Ankara 1988.
- Sarı, Volkan; Türklerin İslamiyet’i Kabulünün Sosyolojik Analizi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Sunay, Cengiz; Bir Kolektif Okuma Denemesi: Hilmi Ziya Ülken ve Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi, Yerel Siyaset Dergisi, S. 2, Şubat 2006.
- Tanyu, Hikmet; İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı, AÜ. İlâhiyat Fak.Yay., Ankara 1980.
- Takış, Taşkın; “Değerler Levhasının Tersine Çevrilişi: Hilmi Ziya Ülken”, *Doğu Batı Dergisi*, C.3, S. 12, Ankara 2003, ss. 85-98.
- Taş, İsmail; İslam Öncesi Türk Düşüncesinde Kozmogoni Kozmoloji, Kömen Yay., İstanbul 2002.
- Taşgın, Ahmet; Hilmi Ziya Ülken’in Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Dergisi*, Sayı 29, Bahar 2004, ss.197-207.
- Tunçay, Mete; T.C’nde Tek Parti Yönetiminin kurulması (1923-1931), Cem Yay., İstanbul 1992.
- Türkçe Sözlük A-J 1, Haz., Prof. Dr. Hasan Eren, Prof. Dr. Talat Tekin vd., Türk Dil Kurumu Yayınlan, Ankara 1988.
- Ülken, H. Ziya; Millet ve Tarih Şuuru, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2008.

- ; Tarihi Maddeciliğe Reddiye, Kitabevi, İstanbul 1963.
- ; Varlık ve Oluş, A.Ü.İ.F. Yay., AÜ Basımevi, Ankara 1968.
- ; İslam Düşüncesi, Türk Düşüncesi Tarihi Araştırmalarına Giriş, Ülken Yay., İstanbul 2000.
- ; Genel Felsefe Dersleri, Ülken Yay., İstanbul 2000.
- ; Ahlâk, Ülken Yay., İstanbul 2001.
- ; İslam Felsefesi Kaynakları ve Etkileri, Ülken Yay., İstanbul 2004.
- ; Aşk Ahlâkı, Dünya Yay., İstanbul 2004.
- ; Türk Tefekkür Tarihi, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2004.
- ; Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi, Ülken Yay., İstanbul 2005.
- ; Anadolu Kültürü ve Türk Kimliği Üzerine, Ülken Yay., İstanbul 2006.
- Vergili Ayhan; Hilmi Ziya Ülken Kitabı, Kitabevi, İstanbul 2006.
- Vural, Mehmet; “Hilmi Ziya Ülken’in Fikri Değişim Süreci”, *Türk Yurdu Dergisi*, C. 22, S. 174, Ankara 2002 ss. 34-49.

ÖZGEÇMİŞ

05.08.1978 yılında Yozgat, Boğazlıyan'da doğdu. İlkokul, ortaokul ve liseyi Boğazlıyan'da tamamladı. 1996 yılında girdiği Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden 2001 yılında mezun oldu. 2005 yılı Şubat ayında Antalya, Gündoğmuş'a Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmeni olarak atandı. 2008 yılında Yozgat, Sorgun'a, 2010 yılında Kayseri / Kocasinan Salih Avgın Paşa İlköğretim Okuluna tayini çıktı, halen aynı okulda Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi öğretmeni olarak görev yapmaktadır. Evli ve iki çocuk babasıdır.

Talip ASLAN

İletişim Adresi: Ahmetefendi Mah. 3001. Sokak No/1 Davut Apt. Kat/2

Sorgun/YOZGAT

Telefon : 05356250552

E-mail : talipaslan@msn.com